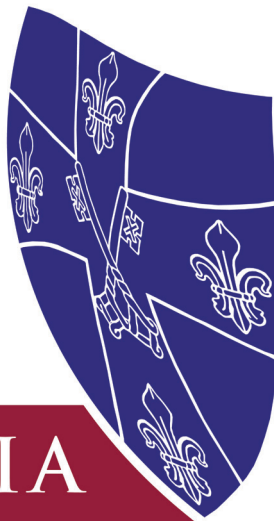

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

BÖLCSÉSZ

AKADÉMIA

5.

**Tanulmányok a bölcsészet-
és társadalomtudományok köréből**

PÉCS, 2022

Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok köréből

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsész Akadémia
5.

ISSN 2498-5163

TANULMÁNYOK A BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Szerkesztette:

BARABÁS GÁBOR – BÖHM GÁBOR – POHÁRNOK MELINDA

Pécs, 2022

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsának Kiadványa

A kötet megjelenésére az NTP-HHTDK-21-0002 azonosító számú,
A hazai Tudományos Diákköri műhelyek és rendezvényeik támogatása
című pályázat keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

ISBN (print) 978-963-429-956-1

ISBN (pdf) 978-963-429-957-8

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa
Felelős Kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

© A szerzők

© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
KISANTAL TAMÁS	
Dr. Mengele figurája a kulturális emlékezetben	9
TAKÁTS JÓZSEF	
Két politikai gondolkodó: Jászi Oszkár és Carlo Rosselli	37
TOMBI BEÁTA	
A szifilisztől a hernyóig. Az ismeretterjesztő irodalom kialakulása Itáliában	61
ANDRÁS CSABA	
A látás felszabadítása. A <i>Marseille régi kikötője</i> (Moholy-Nagy László, 1929) című film esztétikája	95
MÁRKUS BEÁTA	
A tabusítástól a nemzeti emlékezetig. Az 1944/1945-ös Szovjetunióba hurcolások emlékezete Magyarországon	117
KOLLER INEZ ZSÓFIA	
Közösségfilozófia. A Londoni Levelező Társaság	149
FARKAS JUDIT	
„Mi 30 éve készülünk arra, ami most van” Válság és ökofalvak	171
VINCZE ORSOLYA	
A kollektív traumáktól az összeesküvés-elméletekig	195
A kötet szerzői	219

Előszó

A Tisztelt Olvasó a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán immáron több mint tíz éves múltja visszatérő Bölcsész Akadémia előadásorozat 2022. évi, legfrissebb tanulmányait tartalmazó kötetet tartja kezében.

Az előző kötet előszavában megfogalmazott „rendhagyóság” jelen esetben még inkább igaz, és nem kizárólag a pandémia okozta helyzet miatt. Az előadásorozat egy kisebb kitérő után visszaköltözött a BTK Ifjúság úti Campusára. A 2021/2022-es tanév tavaszi szemeszterében egyetemi kurzusként is meghirdetésre került a program (*PTE Bölcsész Akadémia: Kurrens témák a bölcsész- és társadalomtudományok köréből*), méghozzá – nyugodtan mondhatjuk – kiemelkedő sikerrel. Természetesen nem csak a kurzus hallgatói vettek részt az egyes előadásokon, az érdeklődés széles körben tapasztalható volt.

Kötetünk – a korábbiakhoz hasonlóan – széles tematikát ölel fel, így olvashatnak – egyebek mellett – Moholy-Nagy László filmesztétikájáról, az ökofalvagról, a holokauszt recepciójáról, az összeesküvés-elméletek pszichológiai hátteréről, a malenkij-robot emlékezetpolitikájáról, Jászi Oszkár és Carlo Rosselli politikai teóriáiról, a 17. századi itáliai ismeretterjesztő irodalomról, vagy éppen a községfilozófiáról.

Jelen tanulmánygyűjtemény rendezőelve az elhangzott előadások sorrendje. Bízunk abban, hogy a kötet egyes írásaiban – a szerkesztőkhöz hasonlóan – sokan intellektuális örömet lelnek, amely felkelti érdeklődésüket a következő szemeszter előadásai iránt.

KISANTAL TAMÁS

Dr. Mengele figurája a közösségi emlékezetben

Dr. Mengele's Figure in Social and Cultural Memory

The paper aims to examine the memory of Josef Mengele, the Nazi doctor who has become infamous mainly due to his role in the selection processes of newly arrived prisoners and his cruel, unethical human experiments. His figure had already appeared in a lot of testimony presented by Hungarian survivors immediately after the war with some mythical and legendary attributes, but the international fame started a decade later when his figure connected with some rumors, tabloid sensations, and legends that have been embedded into our cultural memory and still influence strongly our depiction of Mengele.

My essay focuses on these processes pointing out some historical and cultural phenomena that helped to create this mythical figure. Firstly, I concentrate on the role of Nazi-hunting in the 1960s politics and its popular presentation in newspapers and other cultural products, and secondly on the public interpretation of Nazi medical science in particular and attitudes to science in general.

With these examinations, the paper drafts some possible approaches to study the connection between the personal, social and cultural levels of memory, and shows some possible directions to memory studies.

Keywords: Nazi war criminals, Nazi doctors, Holocaust, social and cultural memory

A legtöbb Auschwitzról szóló beszámolóknak, memoárnak, regénynek és filmnek van egy bevett „forgatókönyve”, egyfajta narratív váz, amely magába foglal bizonyos állandó elemeket, kellékeket. Az egyik ilyen az érkezés jelenete, ahogy a foglyokat szállító vo-

nat áthalad a tábor főkapuján, az „Arbeit macht frei”-felirat alatt, majd a szerelvény megáll a rámpánál, kinyílnak a vagonajtók, aztán a holtfáradt, éhes, szomjas és rémült foglyokat sorba állítják, hogy végrehajtsák rajtuk a szelekciót, amely dönt további sorsukról: a többséget, az időseket, gyerekeket, gyengéket az egyik oldalra állítják, és (bár ezt ők még nem tudják) hamarosan a gázkamrába viszik őket, míg a fiatalok és egészségesek életben maradhatnak (legalábbis ideiglenesen). A szelekciót ezekben a beszámolóokban és ábrázolásokban egy SS-tiszt, egy orvos végzi, általában ugyanaz a személy, dr. Josef Mengelének hívják. Ő a „halál angyala”, a rettegett doktor, akinek nevét még manapság is szinte mindenki ismeri. Nagyon valószínű, hogy ha egy „átlagembert” megkérnénk, hogy nevezzen meg egy olyan németet, aki elkövetőként ott volt Auschwitzban, a legtöbben Mengelét mondanák. Ha belegondolunk különös, hogy az összesen nagyjából nyolcezer Auschwitzban szolgáló SS-katonából¹ Mengele lett a legismertebb, holott sem a tábor főparancsnoka, sem pedig a főorvosa nem ő volt (az előbbit Rudolf Hössnek, utóbbit pedig Eduard Wirthnek hívták), ráadásul még különösebben magas pozíciót sem töltött be a katonai hierarchiában (Hauptsturmführer, azaz százados volt a rendfokozata).

Szemmel láthatóan Mengele figurája úgy vonult volna be a kulturális emlékezetbe, mint az auschwitzi szelekciók legfőbb végrehajtója, az elegáns, fütyörésző doktor, aki – amikor éppen nem a rámpán teljesített szolgálatot – emberkísérletekben élte ki szadista hajlamait. Mintha szinte minden egyes fogoly találkozott volna vele annak idején, holott, amint azt a Mengeléről készült legfrissebb monográfia szerzője, David G. Marwell megjegyzi, más orvosok is teljesítettek szolgálatot a rámpánál, és semmilyen nyom sem utal arra, hogy Mengele többször lett volna ott, mint a többiek.² Mengele személye mára

¹ Az Auschwitz-múzeum honlapján szereplő adat, vö.: <http://www.auschwitz.org/en/history/the-ss-garrison/> (letöltve: 2022.03.26.)

² MARWELL 2020. Loc. 1305.

a holokauszt egyik ikonjává vált, olyan alakká, aki több pusztá történelmi figuránál, hiszen maga a név, illetve a kulturális emlékezetben róla élő kép is szimbolikus funkcióval bír. A „holokausztikon” kifejezést Oren Baruch Stier vezette be 2015-ös könyvében, kiemelve, hogy a holokausztról való mai tudásunk alapvetően kulturálisan közvetített elemekre épül, ez a közös ismeretanyag pedig (éppen e mediáció következtében) nagymértékben különbözik a történetírói tudástól. Stier a könyvében négy ilyen „holokausztikon”-t vizsgál az ikonizálódás történetére és a kulturális kódolás mikéntjére helyezve a hangsúlyt: a deportáltakat szállító vasúti vagon tárgyát, az „Arbeit macht frei”-feliratot, Anne Frank alakját, valamint a hatmillió számot.³

Tanulmányomban, némiképp ezen a nyomvonalon haladva, Mengele figurájának „ikonizálódását” igyekszem áttekinteni, kiemelve azokat a történelmi, kulturális és politikai csomópontokat, amelyek révén a valódi, történelmi Mengeléből szimbolikus alak lett. Munkám egy folyamatban lévő nagyobb kutatás része, amely a kollektív és az egyéni emlékezet összefonódására, a két szféra egymásra való hatására koncentrálna, még hozzá abból az irányból, ahonnan talán kevésbé szokták vizsgálni: a kulturális emlékezet szimbólumainak (esetleges mítoszainak) egyéni memóriára való visszahatását, a saját emlékek kulturálisan kódolt meg- és újraformálódását kívánom elemezni.

Mengele és a korai Mengele-legendák

Viszonylag jól ismerjük Mengele életét, háború előtti és háborús tevékenységét ugyanúgy alaposan feltérképezték már, ahogy későbbi menekülését és bujkálását is, halálának körülményei is egészen pontosan ismertek. Tudjuk, hogy a háború után néhány évig Európában

³ STIER 2015. Az „Arbeit macht frei” már csak azért is különleges, mert a legtöbb tanúságtévő valójában nem is láthatta az érkezőkor, mégis rengeteg beszámolóban szerepel és kap szimbolikus funkciót. Vö. SIDRA DEKOVEN 2003. 19–20.

bujkált (egyszer az amerikai hadsereg katonái el is fogták, ám mivel akkor még nem szerepelt a legkeresettebb háborús bűnösök listáján, és mert az SS-katonák esetében bevett szokással ellentétben nem volt a karjára tetoválva a vércsoportja, hamarosan elengedték), majd Dél-Amerikába ment, ahol kezdetben Argentínában, majd Eichmann elrablása után rövid ideig Paraguayban, aztán Braziliában élt, sokáig egy São Paulo melletti farmon dolgozott, egy magyar emigráns házaspár, Stammer Géza és Gitta birtokainak ügyeit felügyelte (családja pedig Európából pénzzel támogatta Mengelét, illetve Stammeréket), élete utolsó éveit pedig javarészt egyedül töltötte, míg 1979 februárjában a tengerparti Bertiógában érte a halál – úszás közben valószínűleg stroke-ot kapott és megfulladt. Testét Embu városkájában temették el Wolfgang Gerhart néven (Mengele régóta ezt az álnevet használta), majd az 1980-as években újrainduló nagy nemzetközi nyomozás eredményeként megtalálták a sírt, és kétséget kizáróan bebizonyították, hogy az ügy lezárult, Mengele már évek óta halott.⁴

Természetesen az auschwitz-i időszak tette ismertté Mengelét. 1943 májusában került ide, először a cigánytábor főorvosaként, később pedig az Auchwitz-Birkenau láger (Auschwitz II) vezető főorvosaként dolgozott – fontos azonban megjegyezni, hogy ekkor is a tábor-komplexum főorvosi tisztét ellátó Wirth alárendeltje maradt. Az egyik szelektáló orvosként és az auschwitz-i emberkísérletek lefolytatójaként

⁴ A legújabb és legteljesebb monográfia Marwell említett könyve (2020), a szerző az amerikai Igazságügyminisztérium szakértőjeként az 1980-as évek elején részt vett a Mengele utáni nyomozásban és az exhumálási folyamatban. Inkább népszerűsítő, újságírói munkák, de javarészt pontos és részletes Mengele-biográfiák még: ASTOR 1985, illetve POSNER–WARE 1986. Érdekesség, hogy Mengele exhumálását követően az épp Braziliában forgató magyar dokumentumfilmес Bokor Péter interjút készített Stammer Gézával. A műsort *Mengele doktor énekel* címmel sugározta a magyar televízió 1986-ban (ugyanis Stammer birtokában voltak olyan hangfelvételek, ahol az egykori auschwitz-i orvos valóban német dalokat énekelt). Sajnos a dokumentumfilmnek eddig nem sikerült a nyomára bukkannom, a Filmarchívum és az MTV Archívuma nem őrizte meg, az OSZK-nak van ugyan egy példány a birtokában, de hang nélkül. A riport anyaga a következő évben könyvben is megjelent: BOKOR 1987.

természetesen jogosan vált hírhedtté Mengele, ám kezdetben egyáltalán nem számított egyértelműnek ez a közismertség. A magyar közegben például már közvetlenül a háború után közismert lett a neve: részint az Auschwitzból hazatért rabok beszámolóiból és memoárjából, részben pedig ezek hatására a sajtóból. A háború után, 1945–1946-ban készített DEGOB-jegyzőkönyvekben (Deportáltak és Gondozottak Országos Bizottsága) – melyek célja a táborokból hazatértek tanúvallomásainak rögzítése volt – igen gyakran, az összes fennmaradt visszaemlékezés mintegy tíz százalékában szerepel Mengele neve, időnként „Mengerle”-formában: az előbbi 288, az utóbbi pedig 56 különböző DEGOB-beszámolóban kerül említésre. Ezekben a többnyire rövid, pusztán tényekre szorítkozó szövegekben Mengele általában a szelekciók végrehajtójaként jelenik meg. A DEGOB-jegyzőkönyvek nem részletes élménybeszámolókként készültek, sokkal inkább az események vázlatos, tényekre szorítkozó összefoglalása volt a céljuk, így a Mengelével kapcsolatos részek is leggyakrabban csak magára a szelekció lefolyására koncentrálnak – azonban az orvos nevét, mint láthattuk, számos esetben megemlítik (mellette a női rabok beszámolóiban talán Irma Grese, a női tábor felügyelője szerepel még viszonylag gyakran név szerint). A DEGOB-jelentésekben Mengelével kapcsolatban a szelekciók közbeni közömbös, gyors döntést emlegetik sokan. „A szelekciót mindig a dr. Mengele nevű lagerorvos (sic!) végezte, aki előtt le kellett vetkőzni, és aki a kis pálcájával másodpercek alatt választotta ki jobbra és balra az életben maradókat és a szerencsétlen munkaképteleneket” – olvashatjuk például az egyik beszámolóban.⁵ Gyakran szerepel, hogy Mengele fütyörészett közben, kifejezetten vidám hangulatban végezte a szelekciót. „Minden héten megjelent dr. Mengele, aki fütyörészve és énekelve kapta ki az embereket a sorból, és ilyenkor nevetve nézte, hogy mennyire félnek tőle” – áll az egyik

⁵ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=14> (letöltve: 2022. 04. 09.).

visszaemlékezésben.⁶ Többen még arra is emlékezni véltek, hogy mit füttyült: volt, aki szerint „operaáriákat”,⁷ másoknak a Kék Duna-kerिंगő maradt meg.⁸ Időnként egészen biztos, hogy az adott tanú rosszul emlékezett vagy összekeverte valakivel az orvost: néhányuk például magas, szőke Mengelére emlékezett (valójában középmagas, fekete hajú férfi volt),⁹ egy másikuk szerint magyarul is jól beszélt.¹⁰

A magyar nyelv ismerete a közvetlenül a háború után megjelent memoárok és újságírói beszámolók némelyikében is szerepel: Sz. Palkó Vilma *A német halálgyárak* című szövegében az orvos állítólagos erdélyi származását bizonygatta,¹¹ egy újságcikk pedig az orvost olyan erdélyi szászként írta le, aki, ahogy a cikk írója fogalmazott „[E]ngesztelhetetlenül gyűlölt – mint sok erdélyi szász – mindent, ami magyar”. A leírás egyébként szinte tobzódik a mitizáló elemekben, Mengele „adoniszszerű szépség”, aki azonban a „hitleri tisztikar elferdült szerelmi életét élte” (habár egy marosvásárhelyi lányba mégis beleszeretett), és egyetlen gyengéje volt: az ikrek, akikkel kíméletesen bánt, szépen öltöztette és cukrászdába vitte őket.¹² Mengele állítólagos magyartudása mögött egyébként az lehetett, hogy a beszámoló készítője valamelyik másik auschwitzi orvossal keverte össze a férfit: vagy a női táborban szolgálatot teljesítő Fritz Kleinnel, vagy a koncentrációs tábor gyógyszerészével, Victor Capesiusszal, mindketten erdélyi származású szászok voltak, és beszéltek magyarul.

⁶ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=82> (letöltve: 2022. 04. 09.).

⁷ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=313> (letöltve: 2022. 04. 09.).

⁸ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=458>; <http://www.degob.hu/index.php?showjk=1726>; <http://www.degob.hu/index.php?showjk=2257> (letöltve: 2022. 04. 09.).

⁹ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=476>; <http://www.degob.hu/index.php?showjk=685> (letöltve: 2022. 04. 09.).

¹⁰ DEGOB-jelentések, <http://www.degob.hu/index.php?showjk=2958> (letöltve: 2022. 04. 09.).

¹¹ SZ. PALKÓ 1945. 18.

¹² PT 1945.

A korabeli magyar sajtó egyébként igen gyakran és meglehetősen szenzációhajhász módon ábrázolta Mengelét. Többször adtak hírt az auschwitzi orvos elfogásáról vagy haláláról, de az is előfordult, hogy bizonyos személyek Mengele állítólagos közeli ismeretségével próbálták magukra terelni a rivaldafényt: egy csaló például a doktor egykori szakácsának adta ki magát (mint később kiderült róla, tolvaj volt, aki ezzel próbált bizalmat ébreszteni maga iránt), illetve lépten-nyomon olvashatunk a valósággal igen laza viszonyban lévő beszámolókat. Ma már lehetetlen megmondani, hogy ezeknél az interjúalany pontatlan emlékezetéről beszélhetünk vagy az újságíró színezte ki a tényeket (esetleg mindkettő). Talán szempontunkból nem is annyira lényeges, hiszen egy dolog világosan látszik: Mengele neve hamar ismert lett Magyarországon a háború után, és hamarosan jelentős legendárium alakult ki körülötte. Ehhez hozzájárult a talán legfontosabb Mengelelvel kapcsolatos memoár, Nyiszli Miklós *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című könyve, amely először Erdélyben, a szerző magánkiadásában látott napvilágot 1946-ban, majd a következő évben a magyarországi *Világ* című napilap közölte folytatásokban, igen nagy szenzációt és komoly vitákat keltve. E visszás fogadtatás egyébként nagyban köszönhető Mengele akkori újságszenzáció státuszának, amelyet a *Világ* is meglovagolt, igen erőteljes, hatásvadász sajtókampánnyal támogatva meg a szöveg megjelentetését.¹³

Mengele ekkori hírneve azonban nem nemzetközi sajtóság: sokan ismerték ugyan, de máshol messze nem annyira, mint Magyarországon. Egy szintén 1946-ban megjelent holland Auschwitz-beszámoló, Eddy de Wind memoárja például többször megemlítette az orvost, de soha sem név szerint: egy későbbi kiadás utószava ezt azzal magyarázta, hogy a szerző feleslegesnek tartotta megnevezni, mivel az akkori olvasóknak úgysem mondott volna semmit a Mengele-név.¹⁴

¹³ Minderről bővebben I. KISANTAL 2020. 89–115.

¹⁴ WIND 2020. 205.

Még tanulságosabb egy jóval későbbi, angol nyelvű, de lengyel történészek által írott, az auschwitzi haláltábor orvosainak tevékenységéről szóló könyv, amelynek 274 oldalán mindössze egyetlen komolyabb utalás van Mengelére.¹⁵

A Mengele-attribútumok közül például a ragadványnévként használt „halál angyala” („Todesengel”) is nagy valószínűséggel későbbi. A zsidó foglyok más koncentrációs táborokban is illettek a Malakh ha-Moves („a halál angyala”) névvel bizonyos őroket, sőt Auschwitzban másokra is használták az elnevezést.¹⁶ Lengyel Olga memoárjában egy külön fejezet szól a „halál angyaláról”, ám nem Mengelét, hanem a női tábor hírhedt, kegyetlen őrét, Irma Gresét jelöli. A fejezet címe „A »Halál angyala« a »Nagy szelektáló« ellen”, s míg az előbbi Gresére utal, akinek kegyetlenkedéseit a női tábor más rabjainak korabeli feljegyzései is megörökítették, az utóbbi sem Mengelére, hanem egy másik tábori orvosra, a korábban már említett Fritz Kleinre vonatkozik.¹⁷

Auschwitz orvosa mint nemzetközi bűnöző – a Mengele-mítoszok virágzása az 1960-as évektől

Mint korábban már említettem, a háborút követő évtizedekben Mengele főként Dél-Amerikában bujkált – furcsa módon eleinte még csak nem is annyira titokban. Habár szerepelt a neve a körözött háborús bűnösök listáján, és annak idején, az 1946–1947 között zajló nürnbergi orvosperben is szóba került auschwitzi tevékenysége, eleinte

¹⁵ AUSCHWITZ: ANTHOLOGY 1970–1972.

¹⁶ Vö. VÁGI 2016. 11., 8.n.

¹⁷ LENGYEL 2020 (1946). 98–105. Irma Grese kegyetlenkedéseiről lásd például egy másik egykori magyar fogolynő, a tábori kórházban dolgozó Gisella Perl 1948-as memoárját (Perl is több helyen megemlékezik Mengeléről, leginkább önkényes szelektálásait, dühkitöréseit és áltudományos emberkísérleteit kiemelve, neve azonban nála is „Mengerleként” szerepel): PERL 1987 (1948).

mégsem tartozott a legkeresettebb náci bűnösök közé, pontosabban a peróni Argentína náciszimpatizáns attitűdjének és a nyugatnémet hatóságok figyelmetlenségének köszönhetően sikerült a közfigyelmet elkerülnie. Olyannyira, hogy az 1950-es évek közepén az egy ideje Helmut Gregor álnéven Buenos Airesben élő Mengelének egy ingatlanvásárláshoz szükséges jelzálogkölcsön miatt fel kellett fednie valódi identitását, és kérvényezni a helyi nyugatnémet nagykövetségen, hogy igazolják személyazonosságát. Hihetetlennek tűnik, de 1956 szeptemberében a követség a Bonnal való adategyeztetés után hivatalos igazolást adott arról, hogy valóban Josef Mengelének hívják, és 1911-ben Günzburgban született. Ezek után Mengele a megfelelő argentin hatóságokhoz fordulva kérte, hogy Helmut Gregor helyett Josef Mengeleként jegyezzék be, és novemberben már meg is kapta új személyi igazolványát.¹⁸

A fenti történet legendának tűnik, pedig nagyon is valóság, jelezve, hogy a háborús bűnösök felkutatása ebben az időben, finoman fogalmazva, kissé szervezetlen volt. Adolf Eichmann megtalálása, elrablása és maga az Eichmann-per jelentett áttörést, nemcsak a náci bűnösök utáni hajszában, hanem abban is, hogy a holokauszt rémtettei az újabb nemzedékek számára is publikussá váltak, hiszen a tárgyalás nemcsak jogi és politika vihart kavart, hanem valódi médiaesemény is lett, naponta tudósítottak róla, tévéfelvétel is készült minden nap, amelyet az USA-ban is sugároztak.¹⁹ Egyébként az izraeliek már korábban is erőteljesen keresték Mengelét, mint a Moszad egykori legendás vezetője, Iszer Harel későbbi visszaemlékezésében írja, az Eichmann elrablását követő pár napban, mielőtt az egykori náci kicsempészték Argentínából, a Moszad-különítmény Mengele után is nyomozott, hátha őt is sikerül elfogni, és Eichmannal együtt kicsempészni az országból, a keresés azonban zsákutcába futott, és idő hiányában „meg kellett

¹⁸ POSNER – WARE 1986. 112–113.

¹⁹ Erről bővebben I. SHANDLER 1999. 83–132.

elégedniük” egyetlen zsákmánnyal.²⁰ Mindenesetre az Eichmann-pert követően a náciadászat nagyobb sajtófigyelmet nyert, és bár sokszor szervezetlenül és olykor a kevés támogatást kapva a hatóságoktól, de egyre erőteljesebb lett az egykori náci bűnösök felkutatására irányuló törekvés. Mindennek újabb lökést adott az 1963-ban Frankfurtban megkezdődött Auschwitz-per, amelyben Mengele neve is többször felmerült. Ennek hatására a Német Külügyminisztérium felszólított Paraguay-t, hogy tisztázzák álláspontjukat a kiadatással kapcsolatban. A dél-amerikai ország válaszában közölte, hogy készséggel letartóztatnák és kiadnák Mengelét, de sajnos nem tudják, hol van – ekkorra a doktor már valóban Brazíliában tartózkodott.²¹ Egyébként a Moszad 1962-ben egy dél-amerikai összekötő révén tudomást szerzett róla, hogy Wolfgang Gerhard (vagyis az a személy, aki segítette Mengelét elhelyezni Brazíliában a Stammer-házaspárnál, és aki-nek az identitását később használta) jó eséllyel kapcsolatban van az egykori doktorral. Iszer Harel azonban nem követte a szálát, hanem visszahívta embereit Dél-Amerikából, ugyanis otthon, egy, az izraeli közvéleményt akkoriban felborzoló gyermekrablási ügyben lett rájuk szükség. Pontosán nem tudható, hogy a Moszad később miért nem vette elő ezt a nyomot – nagy valószínűséggel nem szerettek volna újra megkockáztatni egy olyan nemzetközi diplomáciai krízist, mint amit Eichmann-elrablása okozott.²²

Mindenesetre az Eichmann- és az Auschwitz-perék nemcsak a holokausztot állították a nemzetközi figyelem centrumába, hanem a bujkáló náci problémáját is. A legismertebb náciadász Simon Wiesenthal volt, aki kétségbevonhatatlan érdemei, fáradhatatlan és sokszor eredményes munkája mellett arra is mindig nagy figyelmet fordított, hogy saját tevékenysége folyamatosan reflektorfényben maradjon. Sok akkori és későbbi ellensége szerint igencsak hajlamos

²⁰ Vö. HAREL 1997 (1975).

²¹ STAHL 2018. 139–140.

²² STAHL 2018. 149–150.

volt saját érdemeinek eltúlzására, és sokszor légből kapott fantazmagóriákat is tényként tálalt. Nyilván utólag könnyű okosnak lenni, és Wiesenthal bizonyos tévedései ma már látványosak, de persze ez mit sem von le az érdemeiből. A háború utáni Mengele-mítoszok terjesztésében és népszerűsítésében azonban minden bizonnyal kiemelkedő szerepet játszott, és többek között neki köszönhető, hogy a Mengele-legendárium egy újabb réteggel bővült: az elegáns, füttyörésző egykori szelektálóból és az embertelen kísérleteket végző kegyetlen doktorból hamarosan a háború után bujkáló nácik egyik leghírhedtebb figurája, afféle „nemzetközi gonosztevő” lett.

Wiesenthal eredetileg 1967-ben megjelent emlékirata, *A gyilkosok közöttünk járnak* külön fejezetet szentel Mengelének meglehetősen harsány és hatásvadász címmel: Az ember, aki kék szemeket gyűjtött.²³ A könyv nem tudományos értekezés akart lenni, inkább vádirat, illetve Wiesenthal eddigi nácivadász sikereinek és kudarcainak ismertetése, és így nem feltétlenül kérhető számon tőle a történelmi hitelesség, de a szöveg ezzel együtt is leginkább egy bűnügyi újságíró könyvére vagy egy kriminovellákat tartalmazó válogatásra emlékeztet erőteljes, figyelemfelkeltő, olykor kifejezetten hatásvadász fejezetcímeivel. A Mengele-fejezetben Wiesenthal előbb röviden ismerteti az egykori náci orvos pályafutását, auschwitzi tevékenységét, illetve felmond néhány hozzá kapcsolódó attribútumot és legendát. Mint kifejti, „dr. Joseph (sic!) Mengele, Auschwitz egykori főorvosa, akinek specialitása – saját elnevezése szerint – »az ikrek tudománya«, és aki kék szemű, árja típusú gyermekek mesterséges »előállításával« próbálkozott. (...) Mengele »elmélete« szerint az embereknek ugyanúgy pedigréjük van, mint a kutyáknak. Meg volt győződve arról, hogy »hivatása« létrehozni a felsőbbrendű fajt, a szőke hajjú, kék szemű, északi típust, és »kötelessége« kiirtani a biológiailag »alsóbb rendű« fajtákat. (...) Mengele az SS-katona tö-

.....
²³ WIESENTHAL 1970 (1967). 167–195.

kéletes típusa volt: rámosolygott a csinos lányokra, miközben a halálba küldte őket.”²⁴

Wiesenthal ráadásul különösebb kritika nélkül átvett több, az 1960-as években felröppent kétesértékű újságszenzációt is, tényként tálalva őket. Ezek közül talán a leghírhedtebb, és később több más, a Mengele elleni hajszáról szóló beszámolóban is szereplő eset „Nora Eldoc” története. Az argentin üdülővároskában Bariloche-ban játszódó történet Wiesenthal tálalásában így szól: „Nem jelölhetem meg itt forrásaimat, de kezeskedem érte, hogy megbízhatóak. Egyszer, más turistákkal együtt megérkezett ide egy bizonyos Nora Eldoc; Izraeltől jött Paraguayba, meglátogatni az édesanyját. Nora Eldoc és anyja megjárta Auschwitzot, s ott a leányt dr. Mengele sterilizálta. Pusztá véletlen volt, hogy Nora Eldoc éppen akkor látogatott el Bariloche-ba, amikor Mengele is ott járt. A negyvennyolc éves, még mindig igen bájos nőnek sok ismerőse volt a városban. Egy este az egyik szálloda tánctermeiben Nora Eldoc egyszer csak szembe találta magát dr. Mengelével. A rendőrségi jelentésben nem szerepel, hogy Mengele felismerte-e, hiszen sok ezer nőt »kezelt« Auschwitzban. Mindenesetre megpillantotta a Nora Eldoc bal alsó karjára tetovált számot. Az áldozat és a hóhér néhány pillanatig némán nézte egymást. A jelenet szemtanúi elmondták, hogy egyetlen szót sem váltottak. Aztán Nora Eldoc sarkon fordult, és kiment a teremből.

Néhány nap múlva Nora Eldoc kirándulásra ment a hegyekbe, és nem tért vissza többé. Értesítették a rendőrséget. Néhány nap múlva megtalálták az összezúzott holttestet a szakadékban. A rendőrség merő formaságból lefolytatta a vizsgálatot, majd a halálesetet a hegyi balesetek közé sorolta.”²⁵

Minden megvan itt, ami egy titokzatos történethez kell, a véletlen találkozás, az angnoriszisz, akárcsak egy görög tragédiában, aztán a végkifejlet: Wiesenthal nem mondja ki, de nehéz azt gondolni,

²⁴ WIESENTHAL 1970 (1967). 169., 171.

²⁵ WIESENTHAL 1970 (1967). 174.

hogy Nora Eldoc halála tényleg baleset volt, Mengelének pedig semmi köze hozzá. Ráadásul akár egy jó nyomozó, Wiesenthal „nem adhatja ki forrásait”, de „kezeskedik”, hogy minden adat pontos. Nem olyan nehéz azonban megtalálni a szerző forrásait, hiszen az eset 1961-ben történt, több lap is tudósított róla. Sőt, egyes újságok még odáig is merészkedtek, ameddig Wiesenthal nem ment el. A Jewish Telegraphic Agency New York-i lapja, a *Daily News Bulletin* például az argentin *La Razon* című lap tudósítására hivatkozva arra utalt, hogy Nora Eldoc a nyugatnémet (vagy az izraeli – ez nem derül ki a cikkből) kormány titkos ügynöke volt, aki már eleve Mengele felkutatása végett utazott Dél-Amerikába.²⁶

Pár évvel később a népszerű történelmi, főként második világháborús könyvek szerzőjeként ismert Ladislav Farago már újabb csavart hozzáadva írta meg a történetet. E szerint Nora Eldoc és Mengele 1960 februárjában találkoztak Bariloche-ban, és hamarosan igencsak összeemelegedtek. Mengele egy hegyi túrára hívta meg újdonsült barátját, és miután elmentek, az egykori náci orvos egyik testőre belopózott Nora bérelt lakásába, és a nő bőröndjének egy titkos rekeszében izraeli útlevelet talált Nourit Eddad néven. Ezután a testőr egy társával együtt Mengelék után indult, majd pár órával később visszatértek Bariloche-ba, szörnyű német akcentussal azt kiabálva, hogy baleset történt, a nő lezuhant egy szikláról.²⁷

Farago, habár akkoriban nagy népszerűségnek örvendett, több történelmi témájú könyve magyarul is megjelent, nem volt éppen a legmegbízhatóbb történész, ahogy egy, a titkosszolgálatokkal foglalkozó munka szerzője megjegyzi, ez a „kicsit Hemingway-szerű, erőteljes magyar akcentussal beszélő magabiztos” figura „a CIA-val és több európai ország titkosszolgálatával ápolta jó kapcsolata révén a források megnevezése nélkül vizsgálódhatott és publikálhatta”

²⁶ Israeli Woman 1961.

²⁷ FARAGO 1974. 278–279.

féligazságait, légből kapott történeteit.²⁸ A Nora Eldoc/Eddad-rejtély is tipikusan ilyen: valóban történt egy szerencsétlen baleset 1961 márciusában, egy izraeli hölgy tényleg halálos balesetet szenvedett. Norit Eldadnak hívták, és az argentin hotel vendégkönyvében valamilyen tévedés folytán Nora Eldoc-ként szerepelt – azonban sohasem járt Auschwitzban (Frankfurtban született és 1933-ban emigrált Palesztinába), és egyáltalán nem volt izraeli titkosügynök – az újsághírek hatására az izraeli nagykövetség közleményt bocsátott ki, amelyben leszögezték, hogy Eldad turistaként járt Argentínában (és persze semmilyen forrás sem támasztja alá, hogy Mengele akkoriban Bariloche környékén járt volna).²⁹ Ennek ellenére néhány évvel később Wiesenthal hiteles tényként utalt a találkozásra, Farago pedig már a gyilkosság részleteit is alaposan ismerni vélte.

A másik látványos történet, amelyet többek között Farago is ismertet egy osztrák származású, Dél-Amerikában tevékenykedő nyomozóhoz, Erich Erdsteinhez kapcsolódik, és egy magyar szereplője is van. Nem is akárki, hanem Lénárd Sándor, orvos, műfordító, író polihisztor, aki többek között arról ismert, hogy ő fordította latinra a *Micimackót*. Lénárd 1952-ben költözött Brazíliába, és pár éven belül országszerte ismert lett, amikor szép pénzt nyert egy kvízshow-ban (Bachot választotta témául). Erdstein az Anschluss idején távozott Ausztriából, majd Dél-Amerikába menve dolgozott az angol hadseregnek és a titkosszolgálatnak – legalábbis későbbi önéletrajzában ezt állította. Brazíliában ekkoriban nyomozóként tevékenykedett, és a bujkáló nácik után kutatva 1968-ban „fedezte fel”, hogy Mengele Alexander Lénárd álnéven Rio do Sulban él. Meg is jelent rendőrökkel Lénárd villájában, ám a doktor akkorra már eltűnt (valójában épp az USA-ban tartózkodott). Az eset bejárta a világsajtót, Erdstein későbbi önéletrajzában pedig már némi változtatással szerepel: Lénárd itt nem azonos Mengelével, hanem a barátja, aki villájában gyakran lát-

²⁸ DORRIL 2002. 95–96.

²⁹ LEVY 2002. Loc. 4427.

ta vendégül az egykori auschwitzi orvost. A rajtaütés során Erdstein egyik doktort sem találta otthon, viszont rengeteg Hitler-ereklyére és több közös fotóra bukkant, amelyeken a házigazda melletti férfi gyanúsán emlékeztetett Mengelére – Lénárd házvezetőnője pedig készséggel elismerte, hogy a bujkáló náci látható a fotókon.³⁰ A történet itt azonban nem ér véget: könyvében Erdstein leírja, végül sikerült elfognia Mengelét, de amikor Argentínába akarta szállítani, hogy átadja az ottani hatóságoknak, a náci doktor emberei rajtuk ütöttek, rövid tűzharc következett, és Erdstein négy lövéssel végzett a „halál angyalával”. Mindez pedig szintén 1968-ban történt, vagyis tizenegy évvel a valódi Mengele halála előtt. Különös egyébként, hogy Erdstein bevette emlékiratába a tűzharcot – és sokat elárul arról, hogy bármennyire is igyekezett „tényirodalomként” eladni könyvét, maguk a tények nem igazán zavarták –, ugyanis viszonylag gyorsan kiderült, hogy Erdstein tényleg megölt valakit a határon, de egészen biztosan nem Mengelét (valószínűleg néhány alkoholcsempészt).³¹

Csak két látványos történetet ismertettem röviden, amelyek a maguk idejében újsághír-szenzációk voltak, majd vándormotívumként megjelentek sok korabeli, a nácivadászok tevékenységéről szóló könyvben. Ezek a művek pedig kifejezetten jól fogytak, legtöbbször már borítójukkal, szenzációhajhász címeikkel is a legszélesebb olvasórétegeket igyekeztek megcélozni (ez Wiesenthal könyveire és közszerepléseire is igaz). Valószínű, hogy a nagy hírverésnek és az állandó sajtójelenlétnek köszönhető, hogy a menekülő vagy éppen köztünk bujkáló nácik az 1970-es évektől populáris irodalmi alkotásokban és filmekben is gyakran feltűntek. Az úttörő Frederick Forsyth 1972-es könyve, *Az Odessza-üggyirat (Odessa File)* volt. A szerző visszaemlékezése szerint a *Sakál napja (The Day of the Jackal)*, 1971) című politikai thriller nagy sikere után kiadója egy három kötetre

³⁰ ERDSTEIN – BEAN 1979. 145–146.

³¹ Már Ladislav Farago is így ismerteti az esetet 1974-es munkájában (ehhez képest Erdstein könyvének első kiadása négy évvel későbbi). Vö. FARAGO 1974. 291.

szóló szerződést kínált neki, és amikor két ötletével megkereste a szerkesztőjét – az egyik a napjainkban bujkáló náciokról, a másik afrikai zsoldoskatonákról szólt –, a náci téma kapott előbb zöld utat.³² Ez után Forsyth konzultált Wiesenthallal, lényegében tőle kapta a történet ötletét: mind a menekülő bűnösét, mind pedig a könyv fő témájául szolgáló titkos hálózatét (amelyet Wiesenthal tényként kezel, manapság azonban sokan vitatják létezését). Forsyth könyve bestseller lett, és hamarosan több olyan politikai krimi látott napvilágot, amelyekben már Mengele figurája is megjelent. A legjelentősebbek William Goldman *Maraton életre-halálra* (*Marathon Man*, 1974) és Ira Levin *A braziliai fiúk* (*The Boys From Brazil*, 1976) voltak. Az előbbiben elvileg nem Mengeléről van szó ugyan, hiszen a negatív főhős egy Christian Szell nevű egykori náci, de figuráját erőteljesen az auchwitzi orvosról mintázták. A regény szerint Mengele munkatársa volt, fogorvos, akire hajszíne miatt a „weisse Angel” („fehér angyal”) név ragadt, a háború után pedig a koncentrációs táborban összelopott vagyonát befektetve dél-amerikai dzsungelben bujkálva gátlástalan gyémántkereskedőként tevékenykedik. *A braziliai fiúkban* konkrétan Mengele a negatív karakter, aki ördögi tervet sző: több példányban klónozza Hitlert, aki (vagy legalábbis valamilyükük) majd felnöve beteljesíti küldetését és felépíti a „negyedik birodalmat”. Így zanzásítva talán mindkét történet banálisan hathat (különösen az utóbbi), de a két könyv kifejezetten jól megírt thriller, filmváltozataik pedig nagy költségvetésű produkciók voltak a korszak élvonalbeli sztárjaival. *A Maraton életre-halálra* filmadaptációja 1976-ban került a mozikba az Oscar-díjas John Schlesinger rendezésében, Szell Laurence Olivier alakította, a pozitív hőst, a nemzetközi kémjátszmába keveredő fiatal egyetemistát pedig Dustin Hoffmann játszotta. *A braziliai fiúkat* két évvel később mutatták be, a rendező Franklin J. Schaffner volt, Mengelét Gregory Peck játszotta (akinek egyébként hosszú pályafutása során ez volt az egyetlen eset, hogy

.....
³² WALTERS 2009. 345.

negatív figurát alakított). A történetben nemcsak Mengele, hanem Wiesenthal karaktere is szerepel (pontosabban róla mintázták a náci vadász Ezra Liebermann figuráját), a filmben Laurence Olivier személyesítette meg – vagyis Olivier néhány éven belül „mindkét oldalt” játszhatta: Szell/Mengele után Liebermann/Wiesenthal is.

A náci tudós figurája és megítélése a háború után

Vagyis az 1970-es évekre Mengele már nemcsak az egykori auschwitzzi szelektálóként, emberkísérletek kegyetlen végrehajtójaként élt a köztudatban. Részben a náci vadászok tevékenysége, a hozzájuk kapcsolódó (és, ahogy láttuk, általuk sem megvetett) szenzációhajhász tárlásmód, illetve ennek hatására a populáris kultúra divathulláma miatt ekkorra már valamiféle titokzatos nemzetközi gonosztevő lett belőle, aki mindig egy lépéssel az igazságszolgáltatás előtt jár, és valahol a dél-amerikai dzsungel mélyén magánhadseregével védett erődjében szövöi gonosz tervét Hitler birodalmának visszaállítására. Ehhez a mitizálódáshoz véleményem szerint még két tényező hozzájárult: az egyik, hogy Mengele személyisége kevésbé volt ismert, mint a náci vezetőké, habár az auschwitzzi rabok közül sokan találkoztak vele (vagy egy másik orvossal, akit Mengelének hittek), de közelről kevesen ismerték, életével jóval kevesebb történészi munka foglalkozott. A fontosabb angolszász Mengele-monográfiák, Astor és Posner művei például már az 1980-as években jelentek meg, ráadásul, bár alapvetően korrekt munkák, nem annyira szaktörténeti szövegekként inkább afféle „public history”-műveknek, azaz a nagyközönséget megcélzó könyveknek készültek. Az sem véletlen, a két mű 1985-ben és 1986-ban látott napvilágot, nyilván az exhumálás miatt újraéledő Mengele iránti érdeklődést kihasználva. Korábban készültek ugyan szaktörténeti tanulmányok is, de jóval több újságírói, hobbitörténeti munka jelent meg, amelyek sokszor légből kapott információkat prezentáltak tényként, kritikátlanul átvéve korábbi legendákat és

mítoszokat. Ehhez hozzájárult, illetve ezt erősítette, hogy Mengelét nem fogták el, így például nem kapcsolódhatott hozzá az a mítoszromboló attitűd, ami Eichmann figurájához társult, miután Jeruzsálemben a per során mindenki láthatta, hogy a holokauszt „mérnöke”, milliók gyilkosa nem a földre szállt ördög, még csak nem is különösebben karizmatikus figura, hanem csak egy kisember, aki igyekezett a lehető legjobban teljesíteni a rábízott feladatot – jelen esetben a „zsidókérdés végső megoldásának” kivitelezését. Hannah Arendt Eichmann-könyve és a hamar népszerűvé váló „gonosz banalitása”-fogalom (pontosabban annak egy meglehetősen leegyszerűsített változata) olyan csatornába terelhette a gondolkodást, amely abban az időben, a világháború előtt, a hidegháború alatt és a vietnámi konfliktusok idején igen jól rezonált a korszak problémáira.³³ Mengelét az emberkísérletekkel, a szelekcióval, a róla szóló visszaemlékezésekkel nehezen lehetett volna ehhez a „banális gonosz”-értelmezéshez kapcsolni, főleg nem úgy, hogy mivel még mindig szökevényként élt valahol, személyét állandó titokzatosság lengte körül. Így alakjában továbbélhetett a háború utáni sztereotipikus, velejéig gonosz, kegyetlen, szadista hajlamokkal megáldott nácifigura, aki ráadásul nemcsak kegyetlen tömeggyilkos, hanem okos, művelt, tudós is.

Ehhez kapcsolódik a második tényező, a tudomány, pontosabban a náci tudomány háború utáni értelmezéstörténete. Ez meglehetősen szerteágazó terület, és e tanulmány kereteit messze meghaladná akárcsak vázlatos ismertetése is, azonban néhány olyan tényezőt mindenképp szeretnék kiemelni, amely a Mengele-emlékezettel összekapcsolható. A háborút követően Nürnbergben lezajlott az „orvosper”, amely elsősorban a korabeli orvostudomány és a náciizmus hatalmi rendszerének összefonódását, valamint a megvádolt orvosok konkrét háborús bűneit igyekezett bebizonyítani. Utóbbiban sikerrel járt, előbbiben azonban csak részben – egyes orvosok bűnös, embertelen tevékenységét alá tudták támasztani, a náci hatalom és

³³ Erről bővebben l. KISANTAL 2022.

ideológia kiszolgáltatását szintén, a korabeli (orvos)tudomány egészének korrumpálódását azonban nem, az elítéltek némiképp izolált esetek maradtak az orvostársadalmon belül (pontosabban a tudományos közösség mindent megtett, hogy így állítsa be őket).³⁴ Mengele neve előkerült ugyan a tárgyaláson, de mivel éppen szökésben volt, így óhatatlanul „mellékalakká” vált. Nyiszli Miklós egyébként tanúskodott Nürnbergben, de nem ebben, hanem az IG Farben vegyüzem vezetői elleni perben (ez volt az a cég, amely a Zyklon B-t gyártotta, valamint az auschwitz-i táborkomplexum III-as lágere, Buna-Monowitz lényegében az IG Farben számára biztosított ingyenes munkaerőt). Nyiszli vallomását felvették ugyan Nürnbergben, de mivel tevékenysége nem kapcsolódott szorosa a Monowitz-üzemhez, végül nem került be a per koronatanúi közé.³⁵

A náci tudós (és ezen belül a náci orvos) megítélésére sokáig éppen a fent említett izoláció jellemző. Mivel Németországban a tudományos intézményrendszer a háború után sem alakult át radikálisan, ugyanazok uralták az akadémiai diskurzust, akik korábban, így a szakmának a legkevésbé sem állt érdekében, hogy a fajbiológiát, az eutanáziaprogramot, az emberkísérleteket stb. ne a náci politika tudományra (pontosabban *bizonyos tudósokra*) való korrumpáló hatásának tulajdonítsák, és mélyebben megvizsgálják, mennyire vált a hitleri ideológia az akkori intézményrendszer szerves részévé. Még az 1980-as évek második felében is arról panaszkodott egy medicinatörténettel foglalkozó szakértő, hogy nincs átfogó munka a náci orvostudományról, ráadásul a nyugatnémet tudománytörténészek töretlenül egyfajta „kisiklasként” láttatják a Harmadik Birodalom orvosi túlkapasait, nem tulajdonítva neki túlzott jelentőséget a diszciplína nagy fejlődéstörténeti narratívájában.³⁶ Még Robert Jay Lifton a náci orvosokról szóló úttörő jelentőségű könyvében is megfi-

³⁴ A perről, az ott felmerül kérésekről és vitákról bővebben l. WEINDLING 2004.

³⁵ VÁGI 2016. 74–76.

³⁶ KATER 1987.

gyelhető némi ambivalencia, hiszen a szerző alaposan kifejti ugyan az eugenika történetét, rávilágítva az 1930-as, illetve 1940-es évek orvostudományának 19. századi és 20. század eleji gyökereire, valamint a náciizmus „alkalmazott biológia” jellegére, de ezzel együtt a koncentrációs táborokban szolgálatot teljesítő orvosok pszichikai „énkettőződésének” elméletével (amelynek során a lágerbeli tevékenység mintegy leválik a „normális” énről, külön életet kezd el élni) lényegében még mindig a kisiklás narratíváján belül marad.³⁷

Messzire vezetne a Weimari Köztársaság időszakának orvostudományi diskurzusát összevetni a hitleri periódussal, és kimutatni a folytonosságot, illetve azt, hogy bizonyos, egyértelműen nácinak tekintett fajbiológiai nézőpontok már korábban is megvoltak, és tudományosan legitimnek számítottak. Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a náciizmusra jellemző fajbiologizmus szoros rokonságot mutat a 19. századtól kezdve egyre szélesebb körben elterjedő fajhiigiéniai megközelítéssel, amely 1932-re (vagyis már Hitler hatalomra jutása előtt) ortodoxiának számított a német orvostudományon belül. Fontos megjegyezni, hogy a „faj” életét és egészségét az „alsóbbrendű fajoktól” valamint a genetikailag problémás egyedektől óvni kívánó irányzat kezdettől fogva nacionalista volt, de nem feltétlenül antiszemita, ezzel együtt a náciizmus színrelépésével gyorsan integrálódott a hitleri gondolatvilágba. Német doktorok már 1929-ben létrehozták a Nemzetiszocialista Orvosok Szövetségét (Nationalsozialistischer Deutscher Ärztebund), amely 1933-ban (azonban még Hitler hatalomra jutása előtt) a szakma képviselőinek 6%-át foglalta magába, 1942-re pedig már több mint 38 ezer orvos csatlakozott a náci párthoz.³⁸ A legnagyobb német genetikai kutatóközpontok is a náci által erőteljesen támogatott intézmények lettek, közülük kiemelkedett a Vilmos Császár Fajbiológiai, Örökléstani és Eugenikai Intézet (Kaiser Wilhelm Institut für Anthropologie, menschliche

³⁷ LIFTON 1998 (1986).

³⁸ PROCTOR 1992. 24–27.

Erblehre und Eugenik), amelyet a háború idején az a Otamar Verschuer vezetett, akinek Mengele is a tanítványa volt, ráadásul a náci orvos auschwitzi tevékenysége idején is szorosán együttműködött az intézettel. Sőt, Mengele koncentrációs táborbeli emberkísérleteinek három fő csapásiránya (az ikerkutatás, a szem színének vizsgálata, valamint a törpenövés) mind az intézet genetikai projektjeihez kapcsolódott.³⁹ A háború után egyébként Verschuer tevékenységét többször is kivizsgálták (német) orvosok, és semmilyen kivetnivalót nem találtak benne, hamarosan újra kutatóintézet élén folytathatta tudományos munkáját, sőt nemcsak otthon, hanem Amerikában is nagy tekintélynek örvendő genetikusnak számított.⁴⁰

Távolról sem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy Hitler uralmának idején minden német orvos potenciális Mengele lett volna. Az mindenesetre tény, hogy a háború után nem történt meg az orvostudományon belül a közelmúlttal való szembenézés, számos egykori, a náciizmus ideológiájával szimpatizáló doktor és kutató megőrizte pozícióját, és hosszú ideig senkinek sem állt érdekében ne valamiféle kivételes félresiklásnak, a hitleri ideológiától megfertőzött, szadista hajlamú, önmagukat tudósoknak képzelő örültek embertelenségének látni a háború alatt történeteket. Nyilván sokkal kellemetlenebb Mengele kísérleteit nem pusztán áltudományos szadizmusként, hanem olyan, a kor genetikai diskurzusába integrálódott vizsgálatokként elgondolni, ahol az orvos gyakorlatilag egy hatalmas laboratóriumnak tekintette Auschwitzot, olyan „emberanyaggal”, akik már amúgy is halálra vannak ítélve, így kedvére használhatja őket a tudomány nevében és (legfőképpen) saját későbbi karrierje előremozdítására. Ezzel természetesen nem mentegetni akarom cselekedeteit (ez a lehető legmesszebb áll a szándékomtól), amit tett, minden emberi morálnak és orvosi etikának ellentmondó inhumánus gyilkosságsorozat volt. Csúpan amellet szeretnék érvelni, hogy a későbbi Mengele-kép sokat kö-

³⁹ Vö. MARWELL 2020. II. rész, 4. fej.

⁴⁰ WEINDLING 2004. 317., 329.

szönhet a korabeli orvostudomány és az ideológia összefonódásának szőnyeg alá söprésének, a szörnyű atrocitások „kisiklasként”, beteges, szadista hajlamú nácik izolált tetteiként való szemléletének.

Van egy másik lehetséges, és az előzőekkel szintén összefüggő aspektus is, ami hozzájárulhatott Mengele későbbi mitizálódásához: könnyedén kapcsolódhatott hozzá egy, a populáris kultúrába igen ismert (és sokszor újrahaznosított) toposz, a gonosz, örült tudós figurája. Ismét szabadkoznom kell, hiszen e téma, a toposz kulturtörténete is jócskán túlmutat a tanulmány keretein, de néhány fontosabb állomást azért érdemes felvázolni, amelyek hathattak a Mengele-kép megformálódására. Ha visszafelé indítjuk az elbeszélést, és megnézzük a popkulturális Mengele-reprezentációkat, meglehetősen gyakran megfigyelhető, főleg a náci doktor háború utáni fiktív pályafutását bemutató művek esetében, hogy afféle archetipikus, saját tudománya jelentette hatalomtól megrészegült figuraként ábrázolják: *A braziliai fiúk* jó példa lehetne, de amint a popkultúra „elitjétől”, a rutinos bestsellerírók által megírt regényektől vagy a nagyköltségvetésű, sztárok által forgatott filmekről hátralépünk, és a „B kategóriás” könyvek, filmek (vagy képregények és videójátékok) világára tekintünk, se szeri se száma a hatalommániás, fél- (vagy teljesen) örült náci orvosoknak, tudósoknak. Mint egy, a témával foglalkozó kutató némiképp kajánul megjegyezte: „a náciizmus után a második legnépszerűbb, a németekről alkotott amerikai sztereotípiá, hogy Németország a világ legszörnyűbb örült tudósainak adott otthon”.⁴¹ Valószínűleg az sem véletlen, hogy az 1970-es években virágzott a „Nazisplotation” filmek vonulata: ezek az alacsony költségvetéssel készült, soft- vagy hardcore szexfilmek legtöbbször valamilyen fiktív (vagy valós, történelmi névvel ellátott) koncentrációs táborban játszódtak, és leginkább az SS-tisztek (vagy tisztnök) és foglyaik közötti szadista szexuális jelentekből álltak. E filmekben majdnem mindig megjelent az emberkísérletek témája, általában valamilyen

⁴¹ Jeff Stone-t idézi WARD 2012. 96.

szadomazo formát felvéve. Habár az irányzathoz igényes alkotások is kapcsolódtak – vagy annak mellékvágányaként születtek, mint például Liliana Cavani *Az éjszakai portás (Il Portiere di notte)*, (1974) című mozija vagy Pier Paolo Pasolini *Salòja* (1975), döntő többségben igen kétes értékű filmek keletkeztek.⁴² A popkulturális filmek, regények őrült tudós-figurája persze sokat köszönhet a korábbi műfaji filmek (főként a horror) gyakran visszatérő alakjának, aki az 1930-as évektől igen divatos negatív karakternek számított. Az egyik úttörő James Whale *Frankensteinje* volt (1931), pontosabban inkább annak folytatása, a *Frankenstein menyasszonya (Bride of Frankenstein)*, (1935), ahol egy dr. Pretorius nevű karakter személyében megjelenik a tudományt önös hatalmi céljaira használó gátlástalan, őrült tudós figurája. Mélyebbre is áthatnánk, dr. Caligariig, dr. Jekyllig, Mary Shelley *Frankensteinjéig*, a gótikus rémregényekig – de itt nem feltétlenül van erre szükség.

Mint egy, az „őrült tudós” figurájának történeti gyökereit vizsgáló tanulmányában Joachim Schummer kimutatta, a motívum kultúrtörténete egészen a középkorig, az alkímiával kapcsolatos diskurzusig nyúlik vissza, ám a 19. századi tudósfigurák megjelenése leginkább a korszak tudománnyal kapcsolatos aggodalmaihoz, a diszciplináris fragmentálódással, a metafizikai bázis elvesztésével összefüggően megjelenő szorongásokhoz köthető – ekkortól kötődik a tudósfigurához egyfajta hübrisz, az isteni renddel szembeszálló, emberfeletti rangra törő attitűd.⁴³ Ehhez pedig, tehetjük hozzá, a második világháború, a náci népirtás és Hiroshima után egyértelműen hozzájárult a tudományba vetett bizalom elvesztése: így a későbbi tudósalakok ábrázolásánál a világalomra törő, saját tudományától megrészegült figurák nemcsak egy már bejáratott és sikeres toposzt vittek tovább, hanem a korhoz alkalmazkodva testesítettek meg bizonyos kulturális szorongásokat. (Ezek legjobb paródiája Stanley Kubrick *Dr. Strangelove* című 1964-es

⁴² A témáról átfogóan l. HUNTER 2010.

⁴³ SCHUMMER 2007.

filmjében a náciaktól importált amerikai atomtudós – valószínűleg a V2, majd az amerikai űrprogram atyjáról, Werner von Braunról mintázott – alakja Peter Sellers zseniális alakításában).

Összegzés és kitekintés

Hangsúlyoznám, az itt felvázolt kulturtörténeti háttér csupán vázlatos magyarázatkísérletnek szánódott, hogy Mengele figurája szimbolikussá válásának néhány elemét mélyebben megérthessük. Nyilván ennél is sokrétűbb folyamatról van szó, amelyhez a fentiekén kívül hozzájárul a hitleri rendszer társadalmi recepciójának alakulástörténete, az 1970-es években kibontakozó még erőteljesebb érdeklődés és a nyomában létrejövő a náciizmust megidéző esztétika;⁴⁴ csakúgy mint az Auschwitz-tanúságtételek egyre szélesebb körben való megjelenése vagy a holokauszt emlékezetének globalizálódása. A fentebb vázolt elemek, a náci vadászat újsághír-szenzációvá válása és ezzel együtt a tényanyag nivellálódása, a téma divattá válása a populáris kultúrában (amely persze visszahatott az előző szférára is), a náci orvostudomány valódi szerepével kapcsolatos sok évtizedes hallgatás, valamint általában a tudomány etikus voltába vetett bizalom megrendülése, illetve bizonyos toposzok némiképp megváltozott jelentéssel való továbbélése mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy Mengele figurájából valamiféle kivételes, emberfeletti bűnözőt faragjanak, és mint ilyen egyik legfőbb szimbóluma lehessen Auschwitz kivételességének és embertelenségének.

Egyetlen aspektust szeretnék még felvetni, mintegy jelezve, hogy a kutatás milyen irányba halad. A Mengele-mítoszok alakulástörténete és genealógiája, a szimbolizálódás kulturtörténeti vizsgálata mellett az is elemezhető, hogy mindez mennyiben hatott vissza a túlélők emlékezetére. Hiszen oly sok egykori rab emlékszik (vagy emlékezni

⁴⁴ Erről bővebben l. FRIEDLÄNDER 1984.

vél) arra a jelenetre, amikor Mengele előtt állt a szelekció során, és az orvos egy rövid pillantással, esetleg egy gyors kérdéssel döntött, majd hanyag mozdulattal küldte a megfelelő sorba, ítélte ideiglenesen életre. Persze, ahogy már korábban kifejtettem, lehetetlen, hogy mindenki tényleg Mengelével találkozott, viszont ezzel együtt sokakban élnek azok az attribútumok, amelyeket neki tulajdonítottak, és meggyőződéssel vallották, hogy egészen biztosan Mengele szelektálta őket. Sokszor lehetett pusztán tévedés vagy hamis emlék – előfordult például olyan is, hogy azok a túlélők is emlékeztek erre a jelenetre, akik szerencsés véletlen folytán nem is kellett részt venniük szelekción. A neves történész, Christopher Browning ír le egy ilyen esetet a starathowicei munkatáborról szóló könyvében, amikor egy Starathowicéból Birkenaubába küldött transzport tagjai, nem tudni pontosan, miért, érkezésükkor nem estek át a szelekción. Ennek ellenére harminchárom túlélő tisztán emlékezni vélt arra, hogy igenis szelektálták őket – egy kivételével egyébként mindegyik esetben 1980 utáni valomásról van szó. Sőt, közülük tizenhatan bizonygatták, hogy Mengele hajtotta végre a válogatást, egyvalaki pedig úgy emlékezett, hogy maga Adolf Eichmann vezette a szelekciót (utóbbi eleve lehetetlen, mert Eichmann sohasem vett részt ilyen tevékenységben).⁴⁵

Hazudtak? Nyilván nem. Rosszul emlékeztek? Közhely, hogy az emlékezet nem igazán megbízható, számos tényező befolyásolhatja. Mint Aleida Assman fogalmaz egy tanulmányában: „nem mindig könnyű azonosítani a határokat, amelyek elválasztják a személyesen átélt élményeket azoktól, amelyet valaki csupán hallott, majd beolvasztotta saját emlékeibe.”⁴⁶ A kérdés szempontunkból inkább az, hogy vajon felvázolhatók-e olyan tendenciák, főbb csomópontok, ahol a közösségi emlékezet változásai visszahatnak az egyéni memóriára, más megvilágításba helyezve bizonyos emlékeket vagy interiorizálva mások élményeit, esetleg olvasott vagy filmen látott ta-

⁴⁵ BROWNING 2010. Loc. 4142.

⁴⁶ ASSMANN 2016. 20.

pasztalatokat. Hogy saját kérdésemet részben meg is válaszoljam: általánosságban talán nem, konkrét esetekre, jelentekre nézve valószínűleg igen. Vagyis az emlékezet változásának társadalomtörténete nem biztos, hogy megírható, de bizonyos képek, események személyes emlékezetének története talán igen. Ez azonban már a következő lépés, és remélhetőleg egy későbbi tanulmány tárgya lesz.

Rövidítések

Források

DEGOB-jelentések Deportáltak és Gondozottak Országos Bizottsága.
www.degob.hu

Szakirodalom

ASSMANN 2016 ASSMANN, Aleida: *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*. Transl. from German: Sarah Clift. New York, 2016.

ASTOR 1985 ASTOR, Gerald: *The „Last” Nazi. The Life and Times of Dr. Joseph Mengele*. New York, 1985.

AUSCHWITZ 1970–1972 *Auschwitz: Anthology* by the Editorial Board of Przegład Lekarski – Oświęcim. Warsaw, 1985.

BOKOR 1987 BOKOR Péter: *Mengele doktor nyomában*. Budapest, 1987.

BROWNING 2010 BROWNING, Christopher: *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York – London, 2010.

DEKOVEN EZRAHI 2003 DEKOVEN EZRAHI, Sidrah: *Auschwitz ábrázolásmódja*. Ford. Háromszéki Zsuzsa. *Múlt és Jövő* 14.(2003:1) 16–35.

DORRIL 2002 DORRIL, Stephen: *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty’s Secret Intelligence Service*. New York, 2002.

ERDSTEIN – BEAN 1979 ERDSTEIN, Erich – BEAN, Barbara: *Inside the Fourth Reich*. New York, 1979.

- FARAGO 1974 FARAGO, Ladislav: *Aftermath. Martin Borman and the Fourth Reich*. New York, 1974.
- FRIEDLÄNDER 1984 FRIEDLÄNDER, Saul: *Reflections of Nazism. An Essay on Kitsch and Death*. Transl. from French: Thomas Weyr. New York, 1984.
- HAREL 1997 (1975) HAREL, Isser: *The House on Garibaldi Street*. Ed. and with an introduction by Shpiro, Shlomo J. London – New York, 1997 (1975).
- HUNTER 2010 HUNTER, Jack Ed. *Sex, Death, Swastikas. Nazi Exploitation Cinema*. London, 2010.
- Israeli Woman 1961 Israeli Woman Killed by Nazis in Argentina; Sought Nazi War Criminal. *Daily News Bulletin*, March 22, 1.
- KATER1987 KATER, Michael H. The Burden of the Past: Problems of a Modern Historiography of Physicians and Medicine in Germany. *German Study Review* 10. (1987:1) 31–56.
- KISANTAL 2020 KISANTAL Tamás: Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években. Pécs, 2020.
- KISANTAL 2022 KISANTAL Tamás: A „gonosz banalitásától” az „engedelmes állampolgárig”. A náciizmus és az Eichmann-per háttörténete az 1960-as évek Amerikájában. *Múltunk* 24. (2022) megjelenés alatt.
- LENGYEL 2021 (1946) LENGYEL Olga: Öt kémény. Egy auschwitzi túlélő igaz története. Angolból ford. STIER Ágnes. Budapest, 2021 (1946).
- LEVY 2002 LEVY, Alan: *Nazi Hunter. The Wiesenthal File*. London, 2002.
- LIFTON 1998 (1986) LIFTON, Robert Jay: Náci orvosok. Az orvosi eszközökkel történő emberölés és fajirtás lélektana. Ford. RADNAI Csaba – JANKOVITS László. Pécs, 1998 (1986).
- MARWELL 2020 MARWELL David: *Mengele. Unmasking the Angel of Death*. New York, 2020. (Kindle edition)
- PERL 1987 (1948) PERL, Gisella: *I Was a Doctor in Auschwitz*. Tamarac, 1987 (1948).
- POSNER – WARE 1986 POSNER, Gerald – WARE, John: *Mengele. The Complete Story*. London, 1986.
- PROCTOR 1992 PROCTOR, Robert N.: Nazi Biomedical Policies. In: *When Medicine Went Mad. Bioethics and the Holocaust*. Ed. Caplan, Arthur L. New York, 1992. 23–42.

- PT 1945 PT: Egy ujjával két és fél millió embert küldött a halálba dr. Mengele, az auschwitzi Néró, magyarul is beszélt és sajátkezűleg verte a magyar nőket. *Szabad Magyarorszá*g 1. 1945. december 1, 2.
- SCHUMMER 2007 SCHUMMER, Joachim: Historical Roots of the ‘Mad Scientist’: Chemist in Nineteenth-century Literature. In: *The Public Image of Chemistry*. Eds. Schummer, Joachim – Bensuade-Vincent, Bernadette – Van Tiggelen, Brigitte. Singapore, 2007. 37–80.
- SHANDLER 1999 SHANDLER, Jeffrey: *While America Watches. Televising the Holocaust*. Oxford, 1999.
- STAHL 2018 STAHL, Daniel: *Hunt for Nazis. South America’s Dictatorship and the Prosecution of Nazi Crimes*. Transl. from German: Chase, Jefferson. Amsterdam, 2018.
- STIER 2015 STIER, Oren Baruch: *Holocaust Icons. Symbolizing the Shoah in History and Memory*. New Brunswick, 2015.
- SZ. PALKÓ 1945 SZ. PALKÓ Vilma: *A német halálgyárak*. Budapest, 1945.
- VÁGI 2016 VÁGI Zoltán *Az orvos tragédiája: Nyiszli Miklós és a birkenau-i Sonderkommando*. In: NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest, 2016. 7–80.
- WALTERS 2009 WALTERS, Guy: *Hunting Evil. The Nazi War Criminals Who Escaped and the Quest to Bring Them To Justice*. New York, 2009.
- WARD 2012 WARD, James J.: Utterly without Redeeming Social Value? ‘Nazi Science’ Beyond Exploitation Cinema. In: *Nazisploitation! The Nazi Image in Low-Brow Cinema and Culture*. Eds. Magilow, Daniel H. – Bridges, Elizabeth – Vander Lugt, Kristin T. New York, 2012. 92–112.
- WEINDLING 2004 WEINDLING, Paul Julian: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials. From Medical War Crimes to Informed Consent*. New York, 2004.
- WIESENTHAL 1970 WIESENTHAL, Simon: *A gyilkosok közöttünk járnak*. Ford. Békési Ágnes. Bukarest, 1970.
- WIND 2020 (1946) WIND, Eddy de: *Auschwitz, végállomás. Egy túlélő naplója a haláltáborból*. Ford. Alföldy Mari. Budapest, 2020 (1946).

TAKÁTS JÓZSEF

Két politikai gondolkodó: Jászi Oszkár és Carlo Rosselli*

Two Political Scientists: Oszkár Jászi and Carlo Rosselli

This paper investigates the parallels and differences between two self-proclaimed liberal socialist, immigrant political between the two world wars, namely Oszkár Jászi and Carlo Rosselli, from the point of view of the history of ideas. While there is a whole array of books and studies in Italian as well as in English on the tradition of Italian liberalsocialismo, the question remains whether there existed a comparable Hungarian tradition? Did Jászi és Rosselli used the very word in the same sense, and do understand it as they did back then? Was liberal socialism a utopian idea or a realist one? Jászi wrote his own liberal socialist masterwork in 1919 as someone who just emigrated to Vienna, while Rosselli produced his own in the late twenties as someone having been deported by the fascist regime. Jászi's remained in manuscript, Roselli's was publishes in 1929 - in Paris and in French. Was there even a connection between these two liberal socialist thinkers at all?

Keywords: politics, liberal socialism, history of politics, history of ideas,

Két magát liberális szocialistának valló politikai gondolkodó 1919–1920-ban, illetve 1928–1929-ben, egymás törekvéseiről mit sem tudva, könyvet írt arról, miért kell elválnia mindörökre a marxizmustól a szocializmus ügyének, s hogyan határozható meg a liberális szocializmus politikai javaslata, amely a marxizmus alternatívájaként szolgál

* A tanulmány eredeti címe: Párhuzamos eszmerajzok. Jászi Oszkár és Carlo Rosselli. Megjelent: TAKÁTS 2021. 91–112.

hat a világ szocialistái számára. A két könyvnek még a címei, munkacímei is hasonlóak: Jászi Oszkár a maga művét naplójában Anti-Marx könyvnek nevezte, utóbb első kiadásának ez lett a címe: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*.¹ Carlo Rosselli alkotásának a munkacímét a fasiszta rendőrség jelentéséből ismerjük: szerintük „Marxizmus, szocializmus és szabadság” lett volna a cím.² A megjelent könyvre végül más felirat került: *Socialisme libéral*. Noha a magyar szerző szövege több mint hatvan évet várt a megjelenésre, az olaszé viszont az elkészülte utáni évben megjelent, mégis mutat párhuzamosságokat a két írásmű sorsa. Rosselli könyve a megírás nyelvén ugyanis csak 1945-ben látott napvilágot, fordításban;³ 1930-as kiadása ugyanis francia nyelvű volt. Így hát a magyar és az olasz politikai író műve is Párizsban jelent meg először, emigrációban. Megírásukat tíz év választotta el egymástól, a kiadásukat ötvenhárom.

Jászi emigránsként, Rosselli deportáltként írta a művét. Jászi 1919 májusában érkezett a kommün Budapestjéről a szociáldemokrata Bécsbe, hogy száműzetéséből közel harminc évig ne tudjon hazalátogatni se Magyarországra; Anti-Marx könyvét néhány hónappal később kezdte írni. Rossellit 1927-ben deportálta Mussolini fasiszta rendszere többedmagával Lipari szigetére; itt írta titokban, rejtegetve a könyvét, amelyet végül a felesége csempészett ki a szigetről, nem sokkal férje nevezetessé vált 1929-es szökése előtt. Rosselli Párizsban élt emigrációban, többé nem térhetett haza Olaszországba. Jászi negyvennégy éves volt, amikor belekezdett a kéziratába, Rosselli huszonkilenc (előbbi 1875-ben, utóbbi 1899-ben született; más nemzedékhez tartoztak, s ennek lesz jelentősége műveik jellemzősekor is). Nem sokkal korábban még cselekvő politikusok voltak; az emigrálással, illetve a kényszerlakhely-kijelöléssel hirtelen meg-

1 JÁSZI 1983.

2 PUGLIESE 2001. 247.

3 Rosselli művének filológiai kérdéseiről l. MASTELLONE 1999, különösen: 11–20., 109–119.

szűnt számukra a szokott cselekvés esélye, s megnyílt saját politikai álláspontjuk tisztázásának a lehetősége. Egyikük sem szánta főmű-nek a kéziratát; egyikük sem tudhatta, hogy többé nem lesz alkalma hasonló terjedelmű és jelentőségű teoretikus mű létrehozására.

A *Socialismo liberale* egyértelműen Rosselli főműve; párizsi emigrációs éveiben kötetnyi újságcikket írt még, később a spanyol polgárháborúban harcolva még egyszer annyit. Jászinak több könyve is van, amelyet főműnek tekinthetünk; egymástól igen eltérő alkotások. Politikai gondolkodásának mindenesetre a *Marxizmus vagy liberális szocializmus* az összefoglaló műve. Máshol érveltem már amellet, hogy e kis könyv Jászi legambiciózusabb alkotása: úgy tűnik, eleve nemzetközi, s nem magyar közönség számára írta. A két férfi személyesen nem, de hírből ismerte egymást. Jászi biztosan ismerte Rosselli francia nyelvű könyvét, hisz feltüntette 1934-ben megjelent nagy „Socialism” című szócikkének irodalomjegyzékében, s olvasta Párizsban kiadott *Giustizia e Libertà* című folyóiratát is. Az olasz fiatalember tudtommal nem olvasott Jászit, ám párizsi-londoni barátja, Menczer Béla révén, aki Jászi unokaöccse volt, hallo-másból biztosan tudott róla, erről levél tanúskodik.⁴ Ha netán kíváncsi lett volna a magyar liberális szocialista gondolkodóra, emlékiratát angolul elolvashatta.

Az összevetés korlátai

Minden hasonlóságuk ellenére műveik összevetésének jelentős korlátai vannak. Rosselli könyve nagy, máig tartó olasz liberális szocialista politikai hagyományba illeszkedik (némelyek szerint mint e tradíció alapító alkotása), amely több jelentős gondolkodót mondhat magáénak (például Guido Calogerót, Piero Calamandreit, Norberto Bobbiót), s amellyel terjedelmes szakirodalom foglalkozik. Magyar

⁴ L. TAKÁTS 2021. 113–131.

liberális szocialista politikai hagyomány ellenben, ha egykor létezett is (talán három évtizedig létezett), a jelenből nem látható, s a róla szóló szakirodalom is ritka.⁵ Két magyar politikai író szokás liberális szocialistának nevezni, Jászit és Bibó Istvánt, ám kettejük politikai gondolkodása között alig volt kapcsolat. Voltak magyar liberális szocialisták néhányan Jászint kívül is, nem is akárkik (Ignotus, a fiatal Kolnai Aurél, Csécsy Imre a negyvenes években; sőt, ha a német nyelven író Hertzka Tivadart is ide számítjuk, mivel a századelőn Budapesten élt és tevékenykedett, akkor egy nemzetközileg ismert szerzőt is felmutathatunk), ám a kezük alól nem kerültek ki jelentős liberális szocialista írásművek (Hertzka e szempontból is kivétel). Míg Rosselli műve részben korábbi olasz ideológiai törekvésekhez kapcsolódott (igenlően és vitázva), addig Jászi szövege kivételnek számít a magyar politikai gondolkodásban.

Kettejük liberális szocializmusának szinte teljesen eltérőek a forrásai. Jászit elsősorban Franz Oppenheimer frankfurti szociológus-közgazdász elméleti iskolája ihlette; amikor a liberális szocializmus fogalmát használja, oppenheimeri jelentésére utal. Rosselli művében nyoma sincs Oppenheimernek, sőt, nyoma sincs a német szocialista gondolkodásnak, ő ugyanis éppen eltéríteni igyekezett az olasz szocializmust a „német paradigmától” angol (és francia) tájékozódásával. A *Socialismo liberale* szakirodalmának jelentős része foglalkozik a mű forrásainak feltárásával. Vannak, akik a könyv olasz előzményeit, olasz vitaszituációját hangsúlyozzák; mások inkább nemzetközi, elsősorban brit inspirációját. Azaz Rosselli műve mögött ott áll az angol szociálliberális és liberális szocialista gondolkodás története John Stuart Milltől Hobhouse-on át a gildszocializmusig.⁶ A *Marxizmus vagy liberális szocializmus* nem kötődik ehhez a szellemi kontextushoz. A gildszocializmus iránt érdeklődött Jászi a húszas évek elején, de már csak kézírata elkészülte után. A száma-

⁵ Egy a kivételek közül: BOZÓKI – SÜKÖSD 1988. 140–150.

⁶ Vö. MASTELLONE 1999. 21–34.

ra legfontosabb angol nyelvű szerző amerikai volt: Henry George. Ő viszont Rosselli könyvéből hiányzik.

Az összevetés korlátai közé tartozik az is, hogy eltérő nemzedékek tagjai voltak. A *Socialismo liberale* egyfajta generációs nyilatkozat; jelentős szerepet tölt be az érvelésében a nemzedéki tapasztalatra való hivatkozás, a szocialista mozgalom öreg és fiatal tagjai gondolkodásmódjának szembeállítására. „A teljesen új idealista, voluntarista, pragmatikus generáció nem értette a régiek materialista, pozitivista, tudományosnak szánt nyelvét.”⁷ Jászi ifjúkorában épp azt a materialista, pozitivista nyelvet tanulta meg, s tartotta újnak, forradalminak, amit Rosselli nemzedéke már elavultnak és érthetetlennek látott. Innen nézve az olasz szerzőnek nem Jászi a megfelelő magyar párhuzama, hanem nemzedéktársa, Menczer Béla, aki visszaemlékezve tízes évekbeli szellemi tájékozódására a Galilei Körben, kiemelte, hogy ellentétben a kör idősebbjeivel, a fiatalabbak már nem materialista és pozitivista szerzőket kerestek, hanem idealista történetfilozófiát.⁸ Jászi a maga liberális szocialista kánonába olasz szerzőt is beemelt: Achille Loriát. Őt Rosselli biztosan nem tekintette liberális szocialistának. A szemében Loria a régi materialista-pozitivista generáció elavult alakja volt (ekként is említődik meg a *Socialismo liberale*ban), azoknak az évtizedeknek a kulcsfigurája, amelyeket az új nemzedék maga mögött kívánt hagyni.⁹

Noha életének különféle pontjain vonzódott a forradalmi cselekvéshez, Jászi liberális szocialista időszakában lényegében gradualista szocialista volt, aki számot vetett ugyan a forradalom lehetőségével,

⁷ ROSSELLI 1997. 48.

⁸ Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, K/106, Merva Mária 1975-ös hangfelvétele Menczer Bélával.

⁹ A *Socialismo liberale* marxistának mondta Loriát. A róla szóló szakirodalom ezt nem igazolja vissza. Bellamy szerint Loriának a „szabad föld” kérdése köré kiépített történeti elmélete, akárcsak az általa elgondolt jövődö társadalom, Henry George felfogására emlékeztet. Vö. BELLAMY 1987. 59. Részletesebben: SCAVINO 2007. 51–73. Jászi már 1912-ben, Loria könyvéről írt kritikájában felfedezte Oppenheimer és az olasz tudós nézeteinek hasonlóságát: JÁSZI 1912. 814.

de semmiképp sem sűrgette. Rosselli ellenben igazi aktivista volt, mozgalomalapító, mozgalmászervező, fegyveres harcot folytató, aki fegyver által halt meg. Jásziéval ellentétben az ő liberális szocializmusa forradalmi jellegű volt. A *Socialismo liberale* azon sajnálkozik, hogy Itália történelme során még nem került sor igazi népi forradalomra; az „antifasiszta felkelés” lehetőségét latolgatja,¹⁰ azon töpreng, hogyan lehetne „forradalmi hőmérsékletet” biztosítani a munkásosztály számára,¹¹ majd bejelenti: „forradalmi harcra kívánjuk tehát felszólítani az olasz népet, a tömeget a szabadság elve nevében.”¹² Jászi és Rosselli művét alapvetően meghatározta, mire reagáltak elsősorban alkotásukkal: a magyar szerző a bolsevik forradalomra, az olasz író a fasiszta rendszerre válaszolva dolgozta ki a maga liberális szocializmusát. Mindketten azt javasolták, hogy a szocializmus váljon le végleg a marxizmusról, de más-más okból. Jászi azért javasolta ezt, mert a bolsevizmus diktatúráját a marxizmus logikus következményének látta. Rosselli pedig azért, mert a marxista szocializmus tehetetlensége elősegítette a fasiszmus győzelmét.

A két szerzőnek a szocialista ügghöz való viszonya is különbözött. Jászi „szabad szocialistának” nevezte emlékiratában az álláspontját, azaz a munkásmozgalmon kívüli szocialista volt. Rosselli viszont belül állt a mozgalmon, s a könyvében önmagát a mozgalmi generációs megújulás képviselőjeként jelenítette meg. Jászinak lesújtó véleménye volt (és maradt) a szociáldemokrata Internacionáléről és pártjairól, s a *Marxizmus vagy liberális szocializmust* olvasva úgy tűnik, a szerzője nem nagyon reménykedett abban, hogy meggyőzheti e mozgalmat a liberális szocializmus igazáról. Könyve záró fejezetét nem a mozgalom átalakulásában, hanem egy nemzetközi szellemi elit hálózat kialakulásában bízva írta. Rosselli ellenben fejlődő és fejlődésképes erőnek látta ugyanezen mozgalmat, amely – mint a *Soci-*

¹⁰ ROSSELLI 1997. 119.

¹¹ ROSSELLI 1997. 118.

¹² ROSSELLI 1997. 123.

alismo liberale sugallja – ha képes lesz elszakadni a marxizmustól, az utópizmustól, és magáévá teszi a realista szemléletet, s ha képes lesz visszanyerni a szocializmus eredeti programját, a szabadságért való harcot, akkor leküzdheti a fasizmust és a kommunista kihívást is.¹³

Egyezések, eltérések

Noha az eddigi bekezdésekből úgy tűnhet, hogy Jászi és Rosselli csak abban értett volna egyet, ha módjuk lett volna vitatkozni, hogy a marxizmust le kell választani a szocializmus ügyéről, valójában nem kevés a hasonlóság a kettejük szövegei között. Az egyezések némelyikéről nem írok részletesen, mert nem az itt tárgyalt alkotásukban lelhetők fel, hanem más cikkeikben, könyveikben. Csak néhány példa: mindketten európai föderalisták voltak, az Európai Egyesült Államok megvalósításának hívei; mindketten gyanakodva viszonyultak az állam növekvő gazdasági-társadalmi szerepvállalásához; 1933 után mindketten bizonyosak voltak az európai háború közeli kitörésében, s illúzióknak vélték a pacifizmust; mindketten szükségesnek vélték az ideológiai visszanyúlást Mazzini egykori eszméihez a szocializmus megújítása céljából. Itt tárgyalandó műveikhez vezető politikai tájékozódásukban is adódtak párhuzamok. Nem múltó ellenszenvvel viseltettek országuk század elejei autokratikus-parlamentáris politikai kultúrája iránt, ezért életművüknek van némi (egymástól különböző) ellenkulturális jellege. A szocializmusról való gondolkodásuk (meghaladandó) kiindulópontja pedig mindkettőjük esetében a revizionizmus volt.

Jászi 1903-as könyve a marxizmusról a revizionizmus nagy hullámának párhuzamos fejleménye volt;¹⁴ Rosselli e hullám visszahúzó-dását követően vált önálló gondolkodóvá. A *Socialismo liberale* első

¹³ L. erről MASTELLONE 1999. 129.

¹⁴ JÁSZI 1903.

fele a marxizmusnak és olasz interpretációinak elemzését és bírálatát foglalta magában; e fejezeteket Jászi életművéből legalább annyira *A történelmi materializmus állambölcsélete* című könyvvel lehetne összevetni, mint a *Marxizmus vagy liberális szocializmussal*. Egyik olasz értelmezője, Nicola Tranfaglia szerint Rosselli Marx-kritikája nem tartalmazott különlegesen új elemeket a Bernsteinnel kezdődő revizionizmushoz képest;¹⁵ azt hiszem, ez többé-kevésbé Jászi ifjúkori könyvéről is elmondható. Mindenesetre 1919-es, illetve 1929-es könyveikben már nem kiigazítani kívánták a marxizmust, mint a revizionisták, hanem túl kívántak lépni rajta. „Mondolfoval bezárul – reméljük, átmenetileg – az olasz revizionizmus története”, írta Rosselli,¹⁶ Rodolfo Mondolfo *Sulle orme di Marx* című 1919-es könyvére utalva (a címe magyarul „Marx nyomdokain” vagy „Marxot követve” lehetne), mely mű taglalásának és bírálatának közel két fejezetet szentelt a *Socialismo liberale*-ben. A magyar szocialista gondolkodásban nem születtek olyan jelentős revizionista alkotások, mint az olaszban, ezért Jászi Anti-Marx könyvének nincs hazai revizionista előzménye és ellenfele (legfeljebb saját ifjúkori műve).

„Röviden: a marxizmus napjainkban többé nem jótékony erő”, olvashatjuk Rosselli könyvében,¹⁷ mégis, az egyértelmű fogalmazás ellenére, az olasz szerző mintha engedékenyebb lett volna a marxizmussal, s különösen Marxszal szemben, mint a magyar. Nem kell, hogy megtévesszen a fejezet címe, írta az *Il superamento del marxismo* (A marxizmus meghaladása) felirat alá: „Amikor azt mondjuk, hogy Marx elavult, akkor nem azt értjük ez alatt, hogy semmi élő és életteli nem maradt a gondolkodásából. Ellenkezőleg. Senki sem álmodhat Marx teljes vagy képtelen tagadásának pártolásáról... A munkásmozgalom világi tapasztalata nem törlődik. A fiú emancipálódik, de nem tagadhatja meg az apját. A modern szocialisták Marx

¹⁵ TRANFAGLIA 1994. 86.

¹⁶ ROSSELLI 1997. 45.

¹⁷ ROSSELLI 1997. 79.

fiai, még akkor is, ha ma visszautasítják az örökségét...”.¹⁸ Rosselli sorai egyszerre nyilvánították túlhaladottnak a marxizmust, generációs megújulásra szorulónak a szocialista mozgalmat, és megőrzendőnek a mozgalom történeti egységét és folytonosságát. Jászi, kívülről nézve a mozgalmat, jóval élesebben fogalmazott a marxizmusról írva, olykor pamfletté változtatva könyve vagy cikkei szövegét.

A két szerző politikai tájékozódásának leginkább egyező mozzanata a marxista szocializmus szocialista alternatívájának a keresése. A *Marxizmus vagy liberális szocializmus* (különösen X. fejezete) inveciózus feltárása és rekonstruálása a nemzetközi szocialista gondolkodás háttérbe szorított, össze alig kapcsolódó, de mindig megújuló liberális szocialista hagyományának, amely végül is Franz Oppenheimer műveiben ért el megfelelő kimunkáltságot. Rosselli ellenben Angliában találta meg a mintát, amit keresett. Salvo Mastellone már hivatkozott könyvének *La cultura liberalsocialista inglese* címet viselő fejezetében írja, hogy hőse már a húszas évek elejétől kezdve angol irányba tájékozódott – mint sok más szocialista, akik idegenkedtek a kontinentális munkásmozgalom német szociáldemokrácia uralta szellemi légkörétől –, a Munkáspárt gyakorlata és G. D. H. Cole gildszocialista elmélete felé. 1923-ban a *Critica sociale* című lapba írt *Liberalismo socialista* című cikkében lelkesen állapította meg, hogy „van egy országra a földnek (Anglia), egy Szocialista Munkáspárt, amely liberális módon és lélekkel készül megragadni a hatalmat”.¹⁹ Rosselli útja saját liberális szocializmusához eszerint fabiánus–munkáspárti kiindulású volt.

A fabiánus mozgalom a századelőn mintaként szolgálhatott Jászi számára is. Az általa is alapított Társadalomtudományi Társaságot egyik könyvében úgy jellemezte, mint a Fabiánus Társaság magyar megfelelőjét.²⁰ A gildszocializmussal ő is a húszas évek elején ismerkedett meg, Otto Bauer közvetítésével. „Bevezetem [a] Bauer-fü-

¹⁸ ROSSELLI 1997. 73.

¹⁹ MASTELLONE 1999. 32.

²⁰ JÁSZI 1983. 436.

zetet. Híradása az angol gilden szocializmusról örvendetes és vi-
gasztaló – írta naplójába 1920. június 21-én. – Ebből lehetne a jövő
szocializmusa.”²¹ Carlo Rosselli hasonlóan fogalmazott egy évvel
későbbi, *sindicalism*óról szóló doktori értekezésében: „A gildszocia-
lizmus még kevéssé ismert Itáliában, de valószínűleg benne rejlik a
társadalmi jövő megszervezése problémájának a megoldása”, mivel
a kollektivista szocializmus koncepciója, óriási, központosított bü-
rokráciájával, a mostani orosz tapasztalatok nyomán lehanyaglani
látszik.”²² Jászi is, Rosselli is hamarosan kapcsolatba került a gildszocia-
lizmus legtekintélyesebb szerzőjével, Cole-lal: az előbbi levelezés
útján, az utóbbi személyesen. Mire Bauer, majd Cole írásai a kezébe
kerültek, Jászi már befejezte az Anti-Marx könyve kéziratát.

Az angol szocializmus és a munkáspárti politika a *Socialismo
liberaléban* egyértelműen példaként jelent meg. Idézem két jellemző
részletét: „Még lenyűgözőbb a határozottan antimarxista, antiideo-
logikus, antiszekuláris brit szocializmus eredetisége... A Munkáspárt
– az igazságosság és a munka ügyéért harcoló erők zseniális szö-
vetsége – gyakorolta az osztályharcot, de mindig megtagadta, hogy
legfőbb taktikai kánonná tegye.”²³ „Az európai szocializmus hatá-
rozottan a liberális munkáspárti koncepció és gyakorlat, valamint
kormányzati felelősség felé halad. Olaszországban ugyanezt fogjuk
követni.”²⁴ Az angol modell a *Marxizmus vagy liberális szocializmus*
című műben nem szerepel. Ám Jászi 1921-ben írott memoárjában
már igen. Az emlékirat Tizenegyedik fejezetében három lehetséges
út felvázolásával jellemezte a nemzetközi helyzetet, melyek közül
a két elutasítandó a reakció francia és a bolsevizmus orosz útja. A har-
madik út az angol szocializmusé. A közel két oldalas jellemzésnek
csak a záró sorait idézem: „Minden ésszerű szocializmus igazi tartal-

²¹ JÁSZI 1919–1923. 123.

²² Idézi PALAZZOLO 2004. 67.

²³ ROSSELLI 1997. 133.

²⁴ ROSSELLI 1997. 128.

ma megvalósul itt a liberalizmus ama részével együtt, mely nem kiszákmányolási ideológia volt, hanem tényleges erkölcsi autonómia követelése. Ez az angol út.”²⁵ Ezen „etikus, reformer és konstruktív szocializmusnak a vállalkozása” mellett érvel a szerző, amelynek végén feltűnik az „angol út” céljaként az integrált, szövetkezeti, antikapitalista Európai Egyesült Államok képe is.

Ahogy a húszas évek elején többek közt Cole műveihez, úgy a vége felé a belga Hendrik de Man könyveihez kötődött a megújulás képzete a nemzetközi szocialista mozgalomban. Az 1926-ban németül kiadott *Zur Psychologie des Sozialismus* angolul és franciául 1927-ben jelent meg, olaszul 1929-ben, *Il superamento del marxismo* címmel.²⁶ Már találkoztunk e kifejezéssel olasz fejezetcímként. Rosselli Lipari szigetén olvasta de Man művét francia fordításban, s rendkívüli lelkesedéssel írt róla: „Íme egy könyv, sőt, íme a könyv, az én könyvem, a könyv, amit annyiszor megírni álmodtam, annyiszor elkezdve, mindig abbahagyva.”²⁷ Talán elragadtatott szavai is okozták, hogy a *Socialismo liberale* kései értelmezői de Man művét tekintik a Liparin írt könyv legfőbb ihletőjének; Stanislao G. Pugliese egyenesen azt írja monográfiájában, hogy a *Socialismo liberale* úgy is olvashatjuk, mint Rosselli de Man-olvasása eredményét.²⁸ Lehetséges, hogy a determinizmus – voluntarizmus kérdése, amely oly nagy szerepet kapott az olasz szerző könyvében, részben de Man hatását mutatja. A marxizmus társadalmi környezete tárgyává egyszerűsíti le az embert, eliminálva az akaratát: a belga szocialistával ebben biztosan egyetértett Rosselli, írja az olasz-amerikai történész.

Jászi kezébe 1927-ben került de Man műve; Károlyi Mihálynak írott év végi levelében a nemzetközi szocializmus válságát elemez-

²⁵ JÁSZI 1989. 168.

²⁶ Olasz fordítója Carlo Rosselli egyik barátja, Alessandro Schiavi volt, akivel korábban, még 1924-ben, olasz fabiánus társaságot készültek alapítani. L. MASTELLONE 1999. 99., 101.

²⁷ MASTELLONE 1999. 215.

²⁸ PUGLIESE 2001. 94.

ve olvasásra is ajánlotta.²⁹ Később angol fordításáról rövid, elismerő recenziót írt, természetesen jóval visszafogottabb hangon, mint Rosselli. Mégis rokonai egymásnak az olasz és a magyar szerző írásai. Mindketten saját életművükhöz viszonyítva ítélték meg de Man könyvét: Rosselli meg nem írt, megírandó művének hasonmásaként üdvözölte, Jászi már megírt szövegeit visszaigazolól alkotásként. Recenziója első bekezdésében felidézte a marxizmus válságáról tartott, sikertelennek érzett két évvel korábbi előadását az American Political Science Association ülésén, amely hasonló nyomvonalon haladt, mint a most ismertetett könyv. Rosselli számára épp jókor, Jászi számára túl későn jött a *Zur Psychologie des Sozialismus*-szal való találkozás. A recenzió egyik mondata érdekes módon akár a *Socialismo liberale* ismertetésének egyik tétele is lehetne: „A szerző meg van győződve arról, hogy a marxista hitvallás jelenlegi fejlődése már nem felel meg a munkásosztály valódi szükségleteinek, s azt az új nemzedék életszükségei szerint kell újratervezni.”³⁰

Az olasz változat

De mit is jelent Rosselli művében a liberális szocializmus? „A szocializmus nem köztulajdonba vétel, nem a proletariátus hatalma, nem anyagi egyenlőség. A szocializmus lényegében a szabadság és az igazságosság eszméjének fokozatos megvalósítása az emberek között: velünk született eszme, amely többé-kevésbé eltemetve fekszik az évszázadok lerakódásai alatt, minden ember mélyén; fokozatos erőfeszítés, hogy minden ember számára biztosítsuk az egyenlő életésélyt – életre, amely méltó erre a névre, eltávolítva őket az anyagi szükségletek szolgásgától, amely ma még a legtöbbször életét uralja; a személyiség szabad fejlesztésének lehetősége, a tökéletesítés folya-

²⁹ LITVÁN 2003. 298.

³⁰ JÁSZI 1929. 485–486.

matos harca a primitív és brutális ösztönök ellen, és egy civilizáció romlása ellen, amely túlzottan a siker és a pénz démonjának zsákmányává vált.”³¹ Azaz a szocializmus értelme nem a marxizmus által adott értelem (köztulajdon, proletárhatalom, vagyoni egyenlőség). Nem kiagyalt eszme, hanem az emberekben eleve meglévő. Nemcsak kollektív, de individualista program is. Egy etikailag magasabb rendű életért folyó küzdelem. Nem egyetlen esemény által valósul meg, hanem eszmény, amely felé csak fokozatosan közelíthetünk. S a középpontjában két kulcsfogalom áll, a szabadság és az igazságosság. E fogalmakat emelte utóbb mozgalma nevébe Carlo Rosselli.

A két fogalom közül azonban a *Socialismo liberale* igazi főszeplője a szabadság, mert általa alapozza újra a szerző (a marxizmus elutasítása után) a szocializmus jelentését. Több oka is van, miért szükséges Rosselli szerint liberalizmussal feltölteni a szocializmust. Először is, mert a szocializmusnak a fasiszta kihívásra kell választ adnia. „Az olasz probléma lényegében a szabadság problémája. De a szabadság problémája együttes jelentésében: azaz a szellemi autonómiáé, a tudat felszabadulásáé az egyéni szférában; a szabadság szervezeteié a társadalmi szférában, vagyis az állam szerkezetében, a csoportok és osztályok kapcsolatában. Szabad emberek nélkül nem lehetséges szabad állam. Felszabadult tudat nélkül nincs lehetőség az osztályok felszabadulására.”³² A fasizmussal – és a nemzettel, amely lehetővé tette és elfogadta –, a szabadság programját kell szembeállítani. A viszonylag kézenfekvő tézishez a fasizmus rendkívül érdekes magyarázata társult. Eszerint ugyan „szinte robbanásként” jelent meg a társadalomban, egy osztály érdekeitől ösztönözve, de a nemzet „mélyen bevésett jellemvonásait”, „népünk, egész népünk látens gyengeségeit” megjelenítve.

„Nem kell elhinni, hogy Mussolini csak a nyers erő miatt győzedelmeskedett. A nyers erő egyedül sohasem győz.” „A fasizmus bizo-

³¹ ROSSELLI 1997. 81–82.

³² ROSSELLI 1997. 111.

nyos értelemben egy nemzet önéletrajza, amely lemond a politikai harcról, amelyben kultusza van az egyetértésnek, amely visszariad az eretnekségtől, amely az egyszerűség, a bizalom, a lelkesedés diadaláról álmodik. / A fasizmus elleni harc tehát nemcsak egy dühödt és vak osztály elleni küzdelmet jelenti, hanem bizonyos típusú olasz mentalitás, érzékenység, hagyomány elleni harcot is...³³ Ebből következően a fasizmussal „politikai és erkölcsi oktatással” is küzdeni kell: egyfajta szabadságra neveléssel. Másodszor, a szocializmusnak a modern kapitalizmus fejlődése miatt is a szabadsághoz kell fordulnia. „A modern termelés új irányai – a racionalizálás, a mechanizálás... – feláldozzák a munkás emberi személyiségét, s erővel kényszerítik a szocialistákat egy új funkcióhoz, a szó hagyományos értelmében vett liberálishoz.”³⁴ A marxista szocializmus éppúgy érzéketlen az „új gazdasági valóság” iránt, mint a szabadság problémája iránt; sematikus magyarázatot ad a fasizmus jelenségére éppúgy, mint a kapitalizmuséra. E két ponton látszik igazán a liberális szocializmus fölénye a marxista szocializmussal szemben.

Harmadszor, történetfilozófiai alátámasztást is kap a *Socialismo liberaléban* a szocializmus és a szabadság ügyének egyesítése. A történelemben állandóan érvényesül, vagy inkább érvényesülni kíván a fentebb már említett liberális funkció. „A polgárság volt valaha a szabadság eszméjének zászlóvivője, a liberális funkció gondnoka.”³⁵ Ma már nem az. A polgárság önnön liberális funkcióját saját uralma biztosítására használta fel. „A gazdasági liberizmus alapelveihez való dogmatikus kötődéssel (magántulajdon, öröklési jog, teljes kezdeményezési szabadság minden területen, az állam mint a védelem és rendőrség szerve) bebörtönözték a liberalizmus dinamikus szellemét egy társadalmi rendszer átmeneti sémájába.”³⁶ Érdemes felfigyelni

33 ROSSELLI 1997. 117.

34 ROSSELLI 1997. 89.

35 ROSSELLI 1997. 92. Ahol a magyar szövegben a polgárság kifejezés szerepel, ott burzsoázia is állhatna.

36 ROSSELLI 1997. 92.

e mondatban liberizmus és liberalizmus jellegzetes megkülönböztetésére, amely olaszul egyértelműbbé teszi gazdasági és politikai liberalizmus elválasztását, szembeállítását, mint a magyar jelzős szerkezet. A liberális funkció tehát levált a polgárságról, s átkerült a munkásosztályhoz, mert a liberalizmus mindig a történelem aktuális „cselekvő, forradalmi erejében” él. „A proletariátust tehát a liberális funkció örökösének lehet nevezni.”³⁷

Negyedszer, a szocializmusnak a szabadság eszméjével való kiegészítése nem más, mint visszavezetése önnön eredetéhez. „A liberális szocializmus formulája sokak számára, akik a jelenlegi politikai szóhasználatához szoktak hozzá, hamis csengésűnek hangzik. (...) De itt nem új pártterminológiát akarunk javasolni. Csak vissza akarjuk vezetni a szocialista mozgalmat első alapelveihez, történelmi és lelki eredetéhez. Csak azt akarjuk megmutatni, hogy a szocializmus, végső elemzésben, a szabadság filozófiája.”³⁸ Mindez úgy lehetséges, hogy a szabadság fogalmába Rosselli beleérti a formális és reális szabadságjogokat is, azaz a polgári és szellemi szabadság mellett a szocialista követeléseket is. Nem csak az utóbbiak, az előbbiek is a szocializmus céljai közé tartoznak. Összefoglalva, a *Socialismo liberale* gondolatmenete birtokba vette a szabadság fogalmát, a liberalizmust (leválasztva róla a liberizmust) és beolvasztotta a szocializmusba, amelyet ezáltal újra is alapozott, azt állítva, hogy ez az új alap voltaképpen az eredeti.

Mindeközben Rosselli ügyelt arra, hogy liberális szocializmusa ne egyéni leleménynek tűnjön, hanem létező politikai tendenciának, amelynek ő csak nevet ad. „Az utóbbi években Európa-szerte a szocialista mozgalom mély átalakulásának vagyunk a tanúi, a növekvő ragaszkodásnak a valósághoz...”, írja.³⁹ A mozgalmak megszabadulnak marxista terhüktől, a determinizmustól, az utópikusságtól, a messianizmustól – és „realista fürdőt” vesznek. Egyben, mint már

³⁷ ROSSELLI 1997. 95.

³⁸ ROSSELLI 1997. 88–89.

³⁹ ROSSELLI 1997. 98.

idézttem is ide vágó szövegrészt, magukévá teszik a brit Munkáspárt gyakorlatát követve „a politikai harc liberális módszerét” – s nem eszközként, ideiglenesen, hanem célként, véglegesen. A szocialista mozgalom esetében „az elvonttól a valósba való átmenet” azt is jelenti, hogy az egyes országok mozgalmi elfejlődnek egymástól. „A különböző európai szocialista mozgalmak fokozatos sajátossá válásában és individualizálódásában nem szabad a szocializmus univerzalista eszménye kudarcának tünetét látni.”⁴⁰ Hiba volt a marxista szocializmus erőszakos internacionalizmusa. Az olasz mozgalom immár visszanyúlhat a szinte teljesen elhanyagolt 19. századi itáliai szocialista hagyományhoz (Pisacanéhoz, Mazzinihez).

Azaz Rosselli új szocializmusa, bár „a szabadság mítosza” köré épül,⁴¹ magába kívánja fogadni „a nemzeti mítoszt” is, anélkül hogy feladná távlati céljait: „csak a különféle nemzeti közösségek szerves szintézise vezet egy nap a nemzetek föderációjához”.⁴² A *Socialismo liberale* legérdekesebb vonása, hogy a szövege egyszerre szenvedélyes és taktikus.

A szakirodalomban (de már kortársainak visszaemlékezéseiben is) gyakran nevezték profetikusként Rosselli könyvét, de legalábbis a stílusát.⁴³ Ha profetikus, akkor számító, okos profécia volt. „A háború megmutatta, milyen erővel rendelkezik a nemzeti mítosz”, írta.⁴⁴ A szocialista párt azért is veszített a húszas évek elején fasizmussal szemben, mert ellenfele erősebb mítoszt kínált a tömegeknek, mint ő maga. Ha győzni akar, fel kell töltenie magát a legerősebb politikai mítoszokkal, a szabadságével és a nemzetével. Az utóbbit, a nemzeti mítoszt el kell vennie politikai ellenfeleitől. Nem engedheti meg, hogy a nemzeti pártok „hazafias monopóliuma” legyen a nemzeti problémák tárgyalása.

⁴⁰ ROSSELLI 1997. 134.

⁴¹ ROSSELLI 1997. 119.

⁴² ROSSELLI 1997. 134.

⁴³ GAROSCI 1973. 115–116. A szerző Rosselli harcostársa volt, életrajza először 1945-ben jelent meg. Újabb szakirodalmi példa: BLATT 1996. 90.

⁴⁴ ROSSELLI 1997. 135.

Egyezések, eltérések

Jászi 1919-es liberális szocializmusának, némiképp leegyszerűsítve, két liberális összetevője volt. Egyrészt liberális volt annyiban, hogy szabad piacon, szabad versenyen, szabad magántulajdonon alapuló gazdaság mellett érvelt, lehetségesnek tartva, hogy ha kizárják a monopóliumok, kedvezmények, politikai beavatkozások lehetőségét a gazdaság működéséből, akkor e „tisztá gazdaság” viszonylag egyenlően osztja el a jövedelmeket a kistulajdonosi-szövetkezeti társadalomban. Másrészt liberális volt annyiban, hogy a jó társadalom elengedhetetlen részének tekintette a gondolat-, szólás-, sajtó-, egyesülési stb. szabadság érvényesülését és biztosítását.⁴⁵ Míg a második összetevőt illetően nincs lényeges eltérés magyar és olasz szerző álláspontja között, az első összetevő kérdései a *Socialismo liberale* szemszögéből nézve, azt hiszem, nem szocialista, hanem polgári dilemmáknak minősülnek: a *liberismo* kérdéseinek. Jászi, Oppenheimer elmélete nyomán, a társadalmi egyenlőség megvalósításának olyan útját javasolta, amely Rosselli nézőpontjából nem volt látható, vagy nem volt szocialista. Jászi perspektívájából nézve viszont talán nem lehetne olyan könnyen elválasztani egymástól a szabadság általában vett kérdéseit a gazdasági szabadság kérdéseitől, ahogyan erre a *liberalismo*–*liberismo* fogalompár lehetőséget ad.

Rosselli közgazdász volt, Jászi nem. Mégis az utóbbi szerző alapította gazdaságelméletre a maga liberális szocializmusát, az előbbi nem. A *Socialismo liberale* közgazdasági szakaszai realisták, rugalmasak, és vegyes gazdaság-pártiak. A kiindulópontja világos: „A háború és a háború utáni időszak – különösen orosz – tapasztalatai [a felkészült szocialisták részéről] azon régi központosító, kollektivistá program elhagyásához vezettek, amely az államot ad-

⁴⁵ Minderről részletesen írtam *A bécsi főmű: Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című tanulmányomban. TAKÁTS 2021. 23–58.

minisztrátorrá, egyetemes üzletvezetővé és az egyetemes jogok és szabadság ellenőrzőjévé tette.⁴⁶ Amit elsősorban elvetnek a mai szocialisták, írta Rosselli, az a köztulajdonba vétel marxista mítosza.⁴⁷ Helyesnek tűnik, ha köztulajdonban vannak az alapvető közszolgáltatások, de veszélyesnek, ha az állam túlterjeszkedik ezeken. Werner Sombart téziséét a jövő vegyes gazdaságáról – kapitalista, szövetkezeti, kollektív és magántulajdonú formák együttéléséről – az olasz szerző csak annyiban igazította ki, hogy kétségbe vonta a kapitalista formák jövődő hegemoniáját. Úgy látta, könyvének más helyein is, hogy az állam hatóságai egyre inkább korlátozzák a kapitalizmust, egyfajta „szabályozott gazdaságot” alakítva ki, „amelyben a szükségletek kielégítésének az elve érvényesül a profit elve fölött”.⁴⁸

A *Socialismo liberale* éppolyan egyértelmű volt mindennemű diktatúra elítélésében, mint a *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. „A szabadság nem érhető el zsarnokságon vagy diktatúrán keresztül, és fentről kapott ajándékként. A szabadság hódítás, önhódítás, amelyet csak... saját autonómiánk folyamatos gyakorlása révén lehet megőrizni. / A liberalizmus számára, tehát a szocializmus számára, alapvető fontosságú a politikai harc liberális vagy demokratikus módszerének a megtartása; mely módszert benső lényegénél fogva egészen áthatja a szabadság elve. Összegezhető egyetlen szóban is: önkormányzat.”⁴⁹ A szöveg folytatásából feltárul, hogy a „liberális módszer” Rosselli számára az ismert politikai játékszabály-rendszer elfogadását jelentette, amely biztosítja a többpárti politikai versengést, „lehetővé téve a különböző pártok utódlását a hatalomban”, békés módon. A marxista szocialistákra, kommunistákra utalva hangsúlyozta többször is, hogy velük ellentétben az ő részéről a liberális módszer elfogadása nem ideiglenes: nem eszköz-

⁴⁶ ROSSELLI 1997. 98.

⁴⁷ A szocializálásról mint kommunisták és szociáldemokraták közös „varázsigéjéről” Jászinak is lesújtó véleménye volt. JÁSZI 1983. 95.

⁴⁸ ROSSELLI 1997. 137.

⁴⁹ ROSSELLI 1997. 100.

nek tekinti, hanem célnak, az esetleges hatalomra jutást követően is érvényesnek. A *Socialismo liberale* e téren egyértelműbb, mint Jászi könyve, amelyből csak mellékesen derül ki, hogy a szerző nemet mond a parlamentarizmus eltörlésére,⁵⁰ ám a mű következő mondataiban már a pártpolitika és a tömegdemokrácia súlyos bírálatával találkozhatunk.⁵¹

Mindkét alkotásban, mintegy a marxizmus meghaladásának következményeként, individualistának – vagy annak is – nevezhető a szerző szocializmusa. Az egyéni gazdasági kezdeményezés védelmében Jászi éppoly elkötelezett sorokat írt, mint bármely liberális közgazdász. Az ő koncepciójában szinte csak a szövetkezet révén van jelen a kollektivista elv. Rosselli könyvében ellenben nyilvánvaló a törekvés kollektív és individuális egyensúlyának és viszonyosságának a fenntartására.⁵² Ugyancsak a marxizmus túlhaladásából következhet, hogy mindkét szöveg elmozdítja egymástól a szocializmust és a munkásosztályt, s a társadalom egészét teszi liberális szocializmusa alanyává. „Nem önmagában a proletariátus a szereplő – olvassuk a *Socialismo liberale*-ben –, hanem a társadalom, amely egészében és minden részében átalakulásra törekszik.”⁵³ Mégis, Jászi is, Rosselli is kitüntet egy-egy osztályt a figyelmével fejtegetései során. Az előbbi a parasztságot, amelyet mint individualista, a kis magántulajdonhoz ragaszkodó, az állammal szemben gyanakvó osztályt *ab ovo* a kommunizmus ellenfeleként, s a liberális szocializmus elveivel analóg jelenségként írt le. Az utóbbi pedig mégiscsak a proletariátust, amely mint a „liberális funkció” örököse, ha nem is a szocializmus, de a liberalizmus ágenseként visszatér az elméletbe.

⁵⁰ JÁSZI 1983. 126.

⁵¹ A pártpolitika bírálata: JÁSZI 1983. 126. A tömegdemokrácia kritikája: JÁSZI 1983. 127–128. A „parlamenti kretenizmus” polgári radikális kritikájáról l. PÓK 2010. 142–143.

⁵² ROSSELLI 1997. 83.

⁵³ ROSSELLI 1997. 85.

Továbbá erős erkölcsi hangsúly érvényesült mindkét szerző művében; a társadalom kívánatos szocialista átalakulását mindketten „erkölcsi reformként” (Jászi) vagy „erkölcsi forradalomként” (Rosselli) írták le. E kérdésfelvetés az előbbi szerzőnél a politika természetjogi alapú erkölcsi korlátozásának szükségességét jelentette, válaszul a marxizmus etikai relativizmusára, a bolsevizmus elvi amoralizmusára. Az utóbbi szerzőnél inkább a külső (társadalmi) és belső (egyéni) szocialista átalakulás egyensúlyával van összefüggésben: az „erkölcsi forradalom” a belső változás neve. Rossellinek fennmaradt egy *I miei conti del marxismo* (Elszámolásom a marxizmussal) című rövid, töredékes szövege, amelyet a *Socialismo liberale* alkotásának idején írt, ezért hozzá szokás csatolni a mű kiadásaihoz. Az írásmű tizenhárom pontban foglalja össze szerzőjének politikai-eszmei álláspontját, némi bevezetéssel, némi utóhanggal. Mindössze az első négy pontját idézem itt (s a felvezetés néhány mondatát), hogy a sorrend által érzékelhetővé váljon, milyen nagy fontosságot tulajdonított a szerző az erkölcsi szempontnak szocializmusa felvázolásakor:

„Mégis, ki vagyok? Szocialista vagyok. (...) Egy fiatal szocialista, új és veszélyes védjeggyel, aki tanulmányozott, szenvedett, elmélkedett és megértett valamit a távoli és közeli olasz történelemből. És pontosan megértette,

1. hogy a szocializmus elsősorban erkölcsi forradalom, másodszorban pedig anyagi átalakulás.
2. hogy mint ilyen, ma a legjobbak tudatában megy végbe, nem szükséges várni, hogy eljőjön a napja.
3. hogy nincs szükségszerű kapcsolat a szocializmus és a marxizmus között.
4. hogy valójában ma a marxista filozófia azzal fenyeget, hogy kompromittálja a szocialista ügyet.⁵⁴

.....
 54 ROSSELLI 1997. 143.

Epilógus

A Rosselliről szóló olasz szakirodalomban 1930-as könyvét olykor lezárásként, vízválasztóként értelmezik.⁵⁵ Lehetséges, hogy így van; utolsó fejezete mindenesetre utólag a Giustizia e Libertà mozgalom előszavának tűnik. Hiszen végső oldalain „a fasizmus utáni holnapra” való szocialista felkészülésről olvashatunk, például arról, hogy a szocialisták „elkerülhetetlenül a holnap kormányának középpontjában állnak majd”, s fel kell adniuk „túl merev osztálykonceptiójukat, amely összeférhetetlen a demokratikus intézmények normális működésével”.⁵⁶ A mű záró bekezdése pedig egyenesen azt fogalmazza meg, hogy „új politikai alakulat” kiemelkedése lenne kívánatos, amely – mivel formálisan nem kötődne a múlthoz – a régi programoktól és módszerektől szabadon dolgozhatná ki „tizenöt év rendkívüli tapasztalatai alapján megújítási programját”.⁵⁷ Jászi és Rosselli művének egészen más következményei lettek életükön, életművükön belül. Jászi 1921 után talán sosem vette elő többé könyve kéziratát, s amerikai emigrációjával távol került attól a szellemi közegetől, amelyben műve kérdései felvetődtek. Rosselli ellenben hozzákezdett az utolsó fejezetben írtak megvalósításához, ám aktivista, majd frontharcos éveiben az álláspontja óhatatlanul eltávolodott attól, amit könyvében leírt.

⁵⁵ CALABRÒ 2009. 82.

⁵⁶ ROSSELLI 1997. 141.

⁵⁷ ROSSELLI 1997. 142.

Rövidítések

- BELLAMY 1987 BELLAMY, Richard: *Modern Italian Social Theory*. Stanford, 1987.
- BLATT 1996 BLATT, Joel: Carlo Rosselli's Socialism. In: *Italian Socialism: Between Politics and History*. Ed. Di Scala, Spencer M. Amherst, 1996.
- BOZÓI–SÜKÖSD 1988 BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós: Az anarchizmustól a liberális szocializmusig. *Jelenkor* 8. (1988:2) 140–150.
- CALABRÒ 2009 CALABRÒ, Carmelo: *Liberalismo, democrazia, socialismo. L'itinerario di Carlo Rosselli*. Firenze, 2009.
- GAROSCI 1973 GAROSCI, Aldo: *Vita di Carlo Rosselli*. Firenze, 1973. I.
- JÁSZI 1919–1923 JÁSZI Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rendezte Litván György. Budapest, 2001.
- JÁSZI 1983 JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1983.
- JÁSZI 1903 JÁSZI Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, 1903.
- JÁSZI 1912 JÁSZI Oszkár: Egy úttörő könyv jubileumához. *Huszonegyedik Század* 12. (1912:11–12) 809–813.
- JÁSZI 1989 JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Budapest, 1989.
- JÁSZI 1983 JÁSZI Oszkár: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983.
- JÁSZI 1929 JÁSZI, Oscar: The Psychology of Socialism by Henry de Man. *The American Political Science Review* 23. (1929:2) 485–486.
- LITVÁN 2003 LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.
- MASTELLONE 1999 MASTELLONE, Salvo: *Carlo Rosselli e la rivoluzione liberale del socialismo*. Firenze, 1999.
- PALAZZOLO 2004 PALAZZOLO, Claudio: *Socialismo inglese: un contesto di riferimento per Carlo Rosselli*. In: *Repubblicanesimo, Democrazia, Socialismo delle Libertà. „Incroci” per una rinnovata cultura politica*. a cura di Casadei, Thomas: Milano, 2004.

- PÓK 2010 PÓK Attila: A dualista monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel. In: PÓK Attila.: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők. Budapest, 2010. 133–156.
- PUGLIESE 2001 PUGLIESE, Stanislao G.: Carlo Rosselli. Socialista eretico ed esule antifascista. Torino, Bollati Boringhieri, 2001.
- ROSSELLI 1997 ROSSELLI, Carlo: Socialismo liberale. Introduzione e saggi critici di Norberto Bobbio. Torino, Einaudi, 1997.
- SCAVINO 2007 SCAVINO, Marco: Il socialismo nell'Italia liberale. Idee, percorsi, protagonisti. Milano, 2007.
- TAKÁTS 2021 TAKÁTS József: Jászi és a liberális szocializmus. Eszméletörténeti tanulmányok. Budapest, 2021.
- TRANFAGLIA 1994 TRANFAGLIA, Nicola: Sul Socialismo liberale di Carlo Rosselli. In: I dilemmi del liberalsocialismo. A cura di Bovero, Michelangelo. – Mura, Virgilio – Sbarberi, Franco. Roma, 1994. 86–104.

TOMBI BEÁTA

A szifilisztől a hernyóig

Az ismeretterjesztő irodalom kialakulása Itáliában

From syphilis to caterpillar. The formation of popular science in Italy

As the term suggests the literature of popular science is characterized by the aim to explain various scientific contents simply, with artless words to offer a practical and appealing image of a scientific thesis or idea. However, the status of this branch of literature has been uncertain for many centuries taking a very special place in the literature because interfaces with both literary and scientific writings. The logically organized texts fulfilled the hope to propagate science, were addressed to a lay readership or those who were not provided by any intellectual foundation.

The 17th and 18th centuries brought a huge change in the field of natural philosophy. The period of the Scientific Revolution, like never before, exhibited a fascination with countless writings which offered considerable insight into the progress of science. These writings which allow a straighter and more direct communication not only break the traditional forms in the structure of the language, but also try to form a new kind of discourse. Although the formation of this branch of literature is mainly linked to short rhyming verses, its fulfilment was nowhere more evident than in didactic poems. Yet, in this 18th-century context the liberty of science and writing of literature, luckily, was matched by the spread of advanced scientific ideas.

In a short time, these texts became the most important means of providing the reading public with information and guidance on curious new state of science. Indeed, many of the age's great intellectuals used didactic poems as a vehicle for the popularization of scientific ideas. In this study, I try to illustrate throughly the study of two didactic poems (*Syphilis sive morbo gallico* (1530) by Girolamo Fracastoro and *Del Baco da seta* (1736) by Zaccaria Betti) their linguistic and literary role in the formation of the literature of popular science.

Keywords: popularization of science, literature of the 17th century, natural philosophy, didactic poems

Az ismeretterjesztő irodalom

Az ismeretterjesztő irodalom definiálása számos nehézségbe ütközik. Az irodalom és természettudományok határterületén elhelyezkedő ismeretterjesztés ugyanis évszázadokon keresztül hol szépirodalomként, hol pedig tudományos irodalomként került definiálásra. Ez a bizonytalanság azonban nem szabott gátat annak a hatalmas tömegű szöveghalmoz megalkotásának, amely valamely tudományterület témáiból táplálkozva adott közre többnyire hasznos, nagyobb olvasótábor érdeklődésére igényt tartó információhalmazt szépirodalmi stílusban, könnyed hangvételben.

Jóllehet Itáliában az ismeretterjesztő irodalom kialakulása a 18. századra esik, a 16. századtól már egyértelműsíthetőek azok a tényezők, amelyek léket ütöttek a tudományok zárt rendszerén, és a középkor, illetve a reneszánsz évszázadaiban féltve őrzött tudást mindenki számára elérhetővé teszik. Az egyetemek hanyatlása és az udvari kultúra megerősödése nem csupán a tudomány súlypontjának elmozdulását, hanem az úgynevezett népszerűsítő irodalom egyre nagyobb térhódítását is jelentette. A korabeli egyetemek zárt világából kirekesztett tudósok ugyanis azáltal, hogy valamely itáliai fejedelem szolgálatába álltak, saját maguk korlátozták tudományos tevékenységüket, és egyéni megfigyeléseiket rendszerező, önálló munkák helyett, rövid összefoglalók és más, kevésbé tudományos írások készítésének szentelték magukat. Nem kellett azonban sok idő, és ezek az elsősorban az udvari közönség szórakoztatását szem előtt tartó írások elhagyták a szalonok világát, és a 18. századi polgárosult társadalom első számú kedvenceivé léptek elő, olyannyira, hogy kávéházakban, színházak előcsarnokaiban és a csodakamrákból múzeumokká alakult, immár nyilvános tereken is hangos felolvasásokat rendeztek belőlük.

Természetesen az, hogy a tudomány világban bekövetkező változásokról, újdonságokról szóló írások elsődleges célpontja nem a természettudományos ismeretekkel felvértezett közönség volt, szá-

mos nyelvi, lexikai és műfaji változtatásra kényszerítette a szerzőket. A latin nyelvet idővel felváltotta az olasz, a tudományos kifejezések helyébe egyszerű, közérthető nyelvi elemek léptek, míg a tudományos szövegekre jellemző, úgynevezett tiszta műfajokat több műfaj társításából létrehozott úgynevezett hibrid műfajokra cserélték. Nem csoda hát, hogy erre az időszakra esik az ókorban annyira közkedvelt, majd hosszú évszázadokra elfelejtett tanköltemény újrafelfedezése is. Arra a kérdésre, hogy a tanköltemény miért volt évszázadokon keresztül az ismeretterjesztő irodalom legkedveltebb és leghatékonyabb eszköze, a válasz abban az alkalmazott művészi formában keresendő, amely olvasójában azt a hatást kelti, mintha szórakoztató irodalmat olvasna. Kiváló példa erre az ismeretterjesztő irodalom kezdetén és kiteljesedése pillanatában született két didaktikus eposz, Girolamo Fracastoro és Zaccaria Betti költeménye, amelyek remek lehetőséget kínálnak a tudományos irodalomtól különböző, kizárólag az ismeretterjesztő irodalomra jellemző elemek bemutatására, nyomon követve azt a folyamatot is, hogy válik az ismeretterjesztő irodalom elfogadott, kanonizált irodalmi kategóriává.

Az egyetem, az udvar és a kávéház

Már az első európai egyetemek megjelenése is alapjaiban rengette meg az egyház, mint minden tudományok őrzőjének a hatalmát. Az egyházi és világi hatalommal szemben is autonómiát élvező intézmények ugyanis, a kölcsönös segítségnyújtás elve alapján szerveződött nemzeteknek, más néven nációknak¹ köszönhetően a szegényebb diákok előtt is nyitva álltak. Az uralkodó osztály gyermekei mellett tehát megjelentek a kevésbé tehetséges rétegek gyermekei is,

¹ A nemzetek, vagy nációk az első egyetemeken alakult érdekvédelmi szervezetek voltak, élükön önálló vezetővel. Vö. MIKONYA 2014. 134.

akik vagyoni helyzetük miatt immár nem szenvedtek hátrányt a tudás megszerzésében.² Ez a közeg engedett elsőként teret az olyan jellegű írásoknak, amelyek azt a célt szolgálták, hogy elsősorban a könnyebb memorizálás érdekében leegyszerűsítsék a nehézkes, tudományos tartalmakat.

Az első, immár a curriculum hivatalos részét képező, tanító jellegű költemények az orvosláshoz kapcsolódnak. A legnépszerűbb írások a középkor egyik legfontosabb orvosi iskolájaként számon tartott, a Salernóban működő, Schola Medica Salernitana falain belül tanult francia orvos, Gilles de Corbeil tollából valók. A vizeletvizsgálat fontosságáról (*Carmen de urinis*), illetve a pulzusról (*Carmen de pulsibus*) írt poémái egyszerre voltak hasznosak és közkedveltek a reneszánsz-kori Európában.³ Szintén a Salernói Orvosi Iskolához kapcsolódik, az évszázadok során monumentálissá duzzadt *Regimen Sanitatis Salermitanum* címen ismertté vált költemény.⁴ A hexameterekben íródott versek füzérét ugyan közvetlenül az ihlette, hogy Hódító Vilmos fia, Robert normandiai herceg épp a dél-itáliai városban időzött, nem titkolt szándéka volt az is, hogy rendszerbe szedje a kor orvosi ismereteit, és útmutatásul szolgáljon a laikus közönség számára. A gazdagon illusztrált szöveget (1. ábra) először 1472-ben adták ki, ami ezt követően rendkívül nagy népszerűsége tett szert.⁵ Az ismeretlen szerző keze munkáját dicsérő költemény a kor szellemiségétől idegen egészség megtartásával, illetve az egészséges életmód különböző összetevőivel foglalkozik. Így kerül szóba az egészséges táplálkozás, a helyes napirend vagy a személyi higiénia fontosságának tárgyalása. Az eredetileg 352 rímes hexameterből

² MIKONYA 2014. 121–176.

³ SCHULTHEISZ 2017. 351–372.

⁴ A 19. század végén megjelent nápolyi kiadás 3526 verssort számlál. Vö. DE RENZI. 1851.

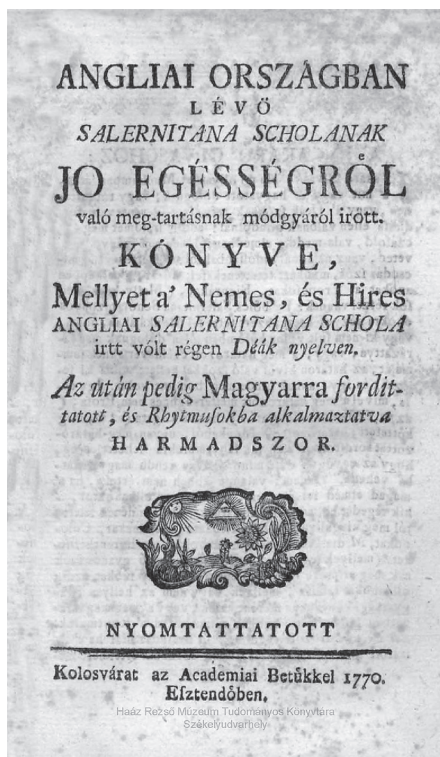
⁵ A salernói orvosok együttes munkájaként íródott költeményhez számos kommentár született, melyek közül a legismertebb Arnaldus de Villanova, a katalán orvos tollából származik. Vö. MAGENTA 1833. III–XIV.

1.ábra:
Részlet
az illusztrált
Regimenből

álló költemény az orvosi stúdiumok híján levő közönség számára is érthető módon megfogalmazott tanácsait az antikvitás legnagyobb orvosai és természetfilozófusai, úgymint Galénosz vagy Avicenna nevének említésével nyomatékosítja.⁶ (2. ábra)

⁶ „Doctorok hagymáról nem egyaránt értnek/ Mert ártani mondgya Galénus ezeknek,/ Kiknek epéjük nagy, s’ haragos mérgűek;/ Hasznosnak mondgya azt nyálás vérűeknek.// Asclépius írja nem kevés hasznuknak:/ Mert jók a’ gymornak, s’ orcának szint adnak/ Ha meg-tört Hagymával fejét a’ kopasznak,/ Gyakran kened, díszit meg-adhatod annak.// Eb marástól néked Veres-hagyma használ:/ A’ mint némellyektől e’ felől halhatnál,/ Etzettel, és Mézzel kit ha timporálnál/ S’ elébb kötnéd ezzel egyéb orvosságnál” – ASS 1770. 19. Felvinczi György fordítása.

2.ábra:
A Regimen
1770-es
magyar
kiadása

A másik közeg, amely az itáliai egyetemek hanyatlását követően a katedrájától megfosztott tudósok egész sorát állította csatarendbe, teret engedve ezáltal az ismeretterjesztés újszerűségének, az udvar volt. A 16. századi udvarok, többek közt Ferrara, Urbino, Padova vagy Mantova olyan lehetőségekkel kecsegtették a művészeket és irodalmárokat kívül a tudósokat is, amelyek, legalábbis elsőre úgy tűnt, tudományos fejlődésüket szolgálják. A tudósok pedig az ismeretlen izgalmától fűtve éltek a lehetőséggel, és boldogan álltak valamely fejedelem szolgálatába, oltalma alatt menedéket remélve. A kezdeti lelkesedés helyét azonban idővel a csalódottság vette át, miután rá kellett döbenniük, hogy a fejedelmeknek csupán azért volt szükségük rájuk, hogy általuk még nagyobb hírnévre tegyenek szert, illetve

növeljék az udvar amúgy is fényűző pompáját.⁷ Kötelező feladataik elvégzése után azonban a legtöbb esetben az uralkodó nem szabott gátat tudományos ambícióiknak. Ezzel magyarázható, hogy a személyre szabott horoszkópok elkészítése, illetve a divatos tézisek parafrázisa mellett maradt idejük arra is, hogy kedvenc időtöltésüknek, a tudománynak szenteljék magukat. Lorenzo Bellini, Evangelista Torricelli, Paolo del Buono, Francesco Redi vagy Geminiano Montanari pályafutása kivétel nélkül azt példázza, hogy az udvari élet mindennapjaival járó számos kötelezettség ellenére, az udvar nyújtotta előnyök nélkül nem tudtak volna olyan sikerekről beszámolni, amelyek a kor meghatározó természettudósaivá emeli őket.⁸

És éppen ez a kettőség, a tudomány nem-tudományos közegben való megjelenése biztosított kiváló táptalajt az ismeretterjesztő irodalom kialakulásának. Az udvari kultúra felszínes, az összetett és bonyolult tartalmaktól mentes világa ugyanis egyenesen igényt tartott olyan szövegek elkészítésére, amelyek azon túl, hogy valamely természettudományos ismeret átadására törekedtek, mindenekelőtt szórakoztatni szerettek volna. Az a műfaj pedig, amely a leginkább alkalmasnak bizonyult arra, hogy érdekes és izgalmas módon adjon át különböző ismereteket a tanköltemény volt. Ezek az írások ugyanis tárgyakat illetően a természetfilozófiához tartoztak, ám nyelvük, illetve szerkezetük tekintetében sokkal közelebb álltak a

⁷ Az udvar szolgálatában álló értelmiségiek életét kiválóan példázzák Giacomo Leti olykor szarkasztikus, olykor történeti hűséggel megírt szövegei. Vö. FARKIS 2017. 217–239.; FARKIS 2011. 191–202.

⁸ A firenzei születésű Lorenzo Bellini (1643–1703) III. Cosimo de' Medici toszkánai nagyherceg udvarában látott el orvosi feladatokat; Evangelista Torricelli (1608–1647) Galileo Galilei halála után II. Ferdinando de' Medici udvari matematikusa lett; Paolo del Buono (1625–1659) III. Ferdinánd udvarában volt feltaláló; az Arezzóból származó orvos, természetfilozófus Francesco Redi (1626–1697) szintén megfordult a Medici udvarban; Geminiano Montanari (1633–1687) Itália szívében, Leopoldo de' Medici olasz bíboros udvarában dolgozott az orvos-matematikus Giovanni Alfonso Borelli (1608–1679) és a szintén matematikus Vincenzo Viviani (1622–1703) társaságában. Vö. BIAGI – BASILE 1980.

közérthető, és nem utolsó sorban az udvari kultúra által közkedvelt szépirodalmi alkotásokhoz.

Az első tanító célzattal megírt költemények többnyire nem önálló munkák, hanem ókori szerzők műveinek újrafeldolgozásai voltak. Az egyik ilyen didaktikai céllal íródott tanító költemény a *Georgica* negyedik könyve alapján íródott *Le api* [Méhek, 1524] volt.⁹ A nemesi származású Giovanni Rucellai tollából származó írás a méhek életét, illetve a kaptár hierarchikus rendszerét mutatja be számos érdekes és figyelemfelkeltő leírásba ágyazott tudományos magyarázat kíséretében.¹⁰ Hasonlóan Vergilius költeményének nyomait lehet felfedezni a Rucellai baráti köréhez tartozó Luigi Alamanni *Della coltivazione* [A földművelésről, 1546] című munkájában is.¹¹ Az antik auktorok nyomdokain haladó szerzők mellett persze már a 16. században is akadtak olyanok, akik teljes önállóságra törekedtek. Ilyen például a III. Pál pápa orvosaként híressé vált Girolamo Fracastoro, aki az 1530-ban íródott *Syphilis sive de morbo gallico* [Szifilisz, avagy a franciákór] című tankölteményben gyakorlati megfigyeléseire támaszkodva írja le a sebesült katonák tünetei alapján szifilisznek, azaz vérbajnak elnevezett betegség lefolyását és kezelésének lehetséges módjait.

Az udvar formális világa azonban, szerkezetéből kifolyólag a társadalom legtöbb rétege előtt zárva maradt. Ez pedig azt is jelentette, hogy hosszú időn keresztül azok az írások is a szalonokban reked-

⁹ A *Georgica* hatása még jó kétszáz évvel később is jelentős volt. Ezt igazolja az a két kötetből álló, gyűjteményes munka, mely *Raccolta di poemi georgici* [Költemények a földművelés és a mezőgazdaság témaköréből] címmel 1785-ben jelent meg. A 18. században született munkák azonban már nem egyszerű átiratai vagy újraértelmezései a vergiliusi költeménynek, hanem önálló irodalmi alkotások. Ilyenek például Gian Battista Spolverini *La coltivazione del riso* [Rizstermesztés, 1758] vagy Bartolomeo Lorenzi *Della coltivazione de' monti* [Sziklás talajok műveléséről, 1778] című költeményei.

¹⁰ A Firenzétől nem messze eső családi birtok, a Villa di Quaracchi falai között íródott költemény először számol be homorú üveglappal, azaz a mikroszkóp elődjének tekinthető kezdetleges szerkezettel végzett kísérletekről. Vö. GHERARDINI 1841. 197–200.

¹¹ GHERARDINI 1841. 197–200.

tek, amelyek a majdani ismeretterjesztő irodalom letéteményeseiként válnak ismertté. A reneszánsz vége és a felvilágosodás egyre erőteljesebb terjedése azonban nem csupán a tér és társadalom kapcsolatát rajzolta át, hanem számos olyan új tér létrejöttét generálta, amelyek az európai kultúrában még ismeretlenek számítottak. Az egyik legfontosabb a kávéház megjelenése volt.¹² Az arab–perzsa világban már jól ismert kávézók a 17. századi Európában is nagyon nagy népszerűsége tettek szert, és csakhamar a társasági élet középpontjává váltak.¹³ A társadalmi nyilvánosság szerkezetében kialakult változások következtében számszerűleg is megnövekedett nyilvános kávézók pedig zöld jelzést adtak az ismeretterjesztő irodalom kialakulásának.

Egy olyan semleges tér ugyanis, amely, az arisztokráciától a polgárságig, a társadalom minden rétege előtt nyitva állt, kiváló alkalmat biztosított a szabad eszmecserére. Az ott folytatott kötetlen párbeszéd pedig az irodalomtól a művészetten át a politikára és a tudományra is kiterjedt. A témák sokszínűségén kívül ez a könnyed, fesztelen légkör ihlette a «Caffè» (1764–66), azaz «Kávéház» című folyóiratot is, amely alapítói, Pietro és Alessandro Verri fikciója szerint nem más, mint egy képzeletbeli kávézóban folytatott beszélgetések írott változatából összefűzött lap. A «Caffè» sikere pedig pont abban keresendő, hogy a többnyire laikus beszélgetőtársak a tudományra

¹² A mai napig vita tárgyát képezi, hogy melyik városban nyílt meg az első kávéház Európában. A feljegyzések szerint vagy Livorno (1632), vagy Velence (1640) adott otthont az első kávézóknak. Vö. MARKMANN 2004.

¹³ Hogy a hosszú évszázadokon keresztül ismeretlen kávéház egyik napról a másikra a kor legkedveltebb nyilvános helyévé lépett elő, mi sem bizonyítja jobban, mint azoknak a 18. századi Itáliában született irodalmi és képzőművészeti alkotásoknak a sora, amelyek a kávézót, elsősorban véleményformáló szerepe miatt a társadalom legfontosabb közösségi tereként ábrázolják. Ilyenek például Carlo Goldoni vígjátéka, *A kávéház* (1750), Pietro Longhi azonos című festménye 1760-ból, illetve Longhi illusztrációi a Goldoni-darabhoz, vagy a Longhi festőköréhez tartozó ismeretlen festő munkája, mely a *Velencei kávézó állandó szereplői* címet viseli (a 18. század második feléből).

jellemző feszes, jól megkomponált stílus helyett köznapi módon, mindeni számára érthető kifejezések segítségével vitatják meg a kémia, biológia, fizika vagy orvostudomány területét érintő kérdéseket. Nem meglepő hát, hogy a *La lettera di un medico polsista* [Egy kardiológus levele], a *Sul termometro* [A hőmérőről] vagy a *Storia naturale del caffè* [A kávé története] című írások ugyanolyan népszerűségnek örvendtek, mint a gazdasági, társadalmi vagy irodalmi témában íródott újságcikkek.¹⁴ Jóllehet Betti, elsősorban veronai származása miatt soha nem állt kapcsolatba a lombardiai székhelyű «Caffèval», ám a *Coltivazione del lino* [Lentermesztés], vagy a *Coltivazione del tabacco* [Dohánytermesztés] címet viselő esszéket minden bizonnyal olvasta, hiszen a *Del baco da seta* [A selyemhernyóról] című tankölteménye az említett írásokhoz hasonló módon természettudományos ismeretekből kiindulva szeretné olvasóit hasznos tanácsokkal ellátni a selyemhernyó-tenyésztéssel kapcsolatban.

A tanköltemény

Első hallásra talán meglepőnek tűnik, hogy Fracastoro és Betti választása miért éppen a tanköltemény műfajára esett. A Cinquecento időszakában fénykorát élő dialógus ugyanis, nem beszélve a kibontakozóban levő folyóiratkultúra nyújtotta lehetőségekről, sokkal szabadabb mozgásteret kínálhatott volna a szerzők számára, mint a kötött verslábakból álló, hexameterekben íródott tanító költemény. A merev forma ellenére azonban számos érv szólt a műfaj mellett. A didaktikus irodalom egyik legfontosabb műfajaként számon tartott tanköltemény szerepe ugyanis éppen az, hogy valamilyen tudományos tételt vagy ismeretet közöljön könnyen értelmezhető, rímes formában. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a szabályosan megtervezett művészi forma ezeknél a költeményeknél csupán

¹⁴ Vö. FRANCONI 1998.

külső máz, és kizárólag azt a célt szolgálja, hogy megkönnyítse a bonyolult tartalmak közlését.¹⁵ A tudományos forradalom időszakában született írások pedig pont a tankötemény már említett kettősségét használták ki. Az érdekes és szórakoztató stílusban íródott költemények, amelyeket nem ritkán egy-egy mitológiai történet ágyaz keretbe, mindig lényeges és hasznos információkat osztottak meg olvasóikkal. Kizárólag ezzel magyarázható, hogy az olyan közfelháborodást keltő, vagy korábban tabuként kezelt témákról íródott szövegek, mint a szifilisz vagy a hernyók rövid idő alatt igen közkedvelt olvasmányokká váltak.

Itt kell azonban megjegyezni, hogy a tankötemény műfaja korántsem új keletű, hanem már évszázadokkal korábban, az ókorban is létezett. Ekkor azonban még nem önálló műfajként, hanem egy-egy hosszabb mű részeként volt jelen. Jellemző, hogy a tanító-jellegű részek többnyire rövidebb epizódok formájában ágyazódtak a főszövegbe, és mindig valamilyen filozófiai, vallási vagy tudományos elmélet, tétel magyarázatára törekedtek. Idővel azonban ezek az eleinte lényegtelennek tűnő, a főcselekményhez csak részben kötődő kitérők túlnőttek az eredeti költeményen, és önálló műfajjá alakultak. Az első, műfaját tekintve tanköteményként definiált szöveg Hésziodosz *Munkák és napok* című verses költeménye, melyben a szerző már műve elején hangsúlyozza munkája tanító, oktató jellegét. Hasonló célzattal születtek Parmenidész és Empedoklész versbe szedett filozófiai traktátusai is. Az i.e. 4. században azonban verstan-i szempontból megváltozott a tankötemények ritmikája. Az addig verses formában íródott tankötemény ugyanis, legalábbis egy időre, elveszíteni látszott verses jellegét, és egyre gyakrabban az egyszerű, rímtelen prózában íródott didaktikai elmélkedéssé módosult. A didaktikus irodalom egyik alapkritériumaként meghatározott egyszerű memorizálhatóság azonban mindenképpen megkövetelte a verses műformát. Így aztán az i.e. 1. századot követően az univerzum és

.....
¹⁵ SZERDAHELYI 1997. 133–135.

a természet elemeinek alapösszefüggéseit értelmező írások már az ütemhangsúlyos verselés szabályait követték.¹⁶ Ezért aztán a római tanköltemények, köztük Varrone, Ovidius, Lucretius vagy Vergilius művei, már hexameteres formában írják le a nép körében elterjedt meteorológiai és a csillagászati megfigyeléseket, számolnak be a különböző népszokásokról és ünnepekről, magyarázzák a természet legkülönbözőbb jelenségeit, vagy adnak tanácsot a földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatban.¹⁷

Azt a folyamatot azonban, amíg hivatalosan is evidenciává vált, hogy ezekben az írásokban a tanító jelleg mellett a gyönyörködtetésnek is ugyanolyan fontos szerepe van, számos vita kísérte. A több évszázadon át ívelő vitából pedig, a kezdetektől fogva szinte mindig a tanítás került ki győztesen. Az antik irodalmi tradíciónak köszönhetően ugyanis kialakult az az álláspont, hogy a tanító költemények, nevükből kifolyólag, kizárólag didaktikai cézzal íródnak, a költői eszközök használata pedig mindössze az információ zökkenőmentes közvetítését szolgálja. A 18. század azonban lényeges változást hozott. Az 1600–1700-as évek fordulóján élő irodalmár és kritikus, Scipione Maffei ugyanis szembefordulva az irodalmi tradícióval, egyhangúan kijelentette, hogy a tanköltemények első és legfontosabb célja a gyönyörködtetés: „s minthogy a költőnek mindent ki kell színeznie, és képes beszédjével életet kell lehelnie az élettelen dolgokba is, az soha nem lesz összeegyeztethető a tudomány pontos és logikus nyelvével, ezért aztán mindenekelőtt szórakoztatnia kell olvasóját”.¹⁸ Ippolito Pindemonte sokkal körültekintőbben fogalmazott, és nem kötelezte el magát sem egyik, sem másik oldal mellett. Nemes egyszerűséggel a „tanítva gyönyörködtetés” és a „gyönyörködve tanítás”¹⁹ mellett

¹⁶ Vö. például Nicander di Colofone *Thēriaká* és *Alexiphármaka*, vagy Aratus Solensis *Phaenomena* című epikus költeményeit.

¹⁷ SAETTI 2004. 397–398.

¹⁸ Idézi Maffeit Ettore Renza. Vö. REZZA 1842. 47. (Ott, ahol külön nem jelölöm, az idézeteket saját fordításomban közlöm – Tombi Beáta)

¹⁹ REZZA 1842. 50.

3. ábra:
Zaccaria Betti:
Del baco da
seta *második*
kiadásának
címlapja

érvelt. A 18. században született tanköltemények hosszú sora pedig egyértelműen azt igazolja, hogy meglátása helyesnek bizonyult. Giambattista Spolverini, Cesare Arici, Bartolomeo Lorenzi vagy Zaccaria Betti (3. ábra) költeményei valóban úgy adnak hírt különböző természeti jelenségekről, állatokról vagy valamilyen mezőgazdasági tevékenységről, hogy közben izgalmas történetekkel szórakoztatják olvasóikat. Végző soron tehát nekik köszönhető, hogy a tanító költemények elsődleges céljai között megjelölt tanítás mellé az 1700-as évektől hivatalosan is bekerült a szórakoztatás.

A tanköltemény több évszázadon keresztül tartó diadalmenete a 18. század végére abbamaradt. Az emberek érdeklődése egyre jobban alábbhagyott, ami pedig azt vonta maga után, hogy egyre kevesebb

tanköltemény látott napvilágot. Ennek a hirtelen jött érdektelenségnek a fő oka a 17. századtól egyre-másra alakuló folyóirat-társaságokban keresendő. Az újonnan alakult folyóiratok ugyanis már az 1700-as évek közepére az ismeretterjesztés elsődleges forrásává léptek elő. Ebben persze az is nagy szerepet játszott, hogy az ismeretterjesztő költemények hatalmas sikerének köszönhetően az újságíróknak hamar fel kellett ismerniük, hogy az olvasók részéről óriási igény mutatkozik a tudományos felfedezések iránt, és nem térhetnek ki a tájékoztatás sokszor bonyolult feladata elől. Ugyanakkor arra is rá kellett jönniük, hogy a tudományos életben bekövetkező gyors változások lehetetlenné teszik, hogy olvasóikat több száz, vagy akár több ezer hexameterből álló tanköltemények formájában tájékoztassák. Helyette a könnyen áttekinthető és viszonylag hamar elolvasható újságcikk műfaját választották. A folyóiratok mellett szólt az is, hogy mindig naprakész, pontos információkat közöltek, és megjelenésükre mindig számítani lehetett. Nem csoda hát, hogy a tankölteményeket idővel a még egyszerűbb nyelven íródott, rövid, közérthető újságcikk váltotta fel.

A tanköltemény és az epikus hagyományok

A tanköltemény itáliai diadalmenete nem csupán azzal magyarázható, hogy ez a műfaj világos és mindenki számára érthető módon mutat be valamely tudományos problémát, vagy világítja meg egy tudományos jelenség lényegét, hanem azzal is, hogy a nagyepika csoportjába tartozó költemények a Quattro és Cinquecento időszakában az udvari közönség körében nagy népszerűségnek örvendő eposz főbb jellemzőit viselik magukon.²⁰ A Boiardo és Ariosto²¹

²⁰ Innen a „didaktikus eposz” elnevezés is. Vö. SZERDAHELYI 1997. 71.

²¹ Matteo Maria Boiardo (1441–1494) és Ludovico Ariosto (1474–1533) az itáliai reneszánsz két kiváló eposzírója. Előbbi az *Orlando innamorato* [Szerelmes Or-

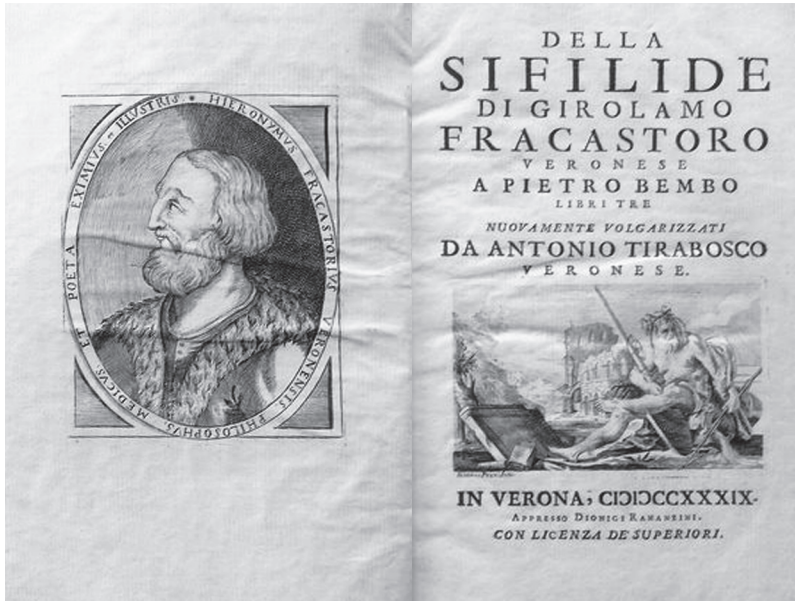
hőseposzaihoz szokott udvari embernek ugyanis mi sem okozott nagyobb megnyugvást, mint a már jól ismert antik mítoszok, történetek újraolvasása, illetve a megszokott eposzi kellékek biztonságot nyújtó felismerése, még akkor is, ha minderre egy ismeretlen kontextusban került sor. Ugyan az udvari kultúra és az eposzok fénykora a 17. századra végérvényesen nyugvópontjára érkezett,²² és a szépirodalom területén az epikus költemények helyét a regény vette át, ez a műfaj mégsem tűnt el teljesen. Mielőtt ugyanis a 19. században visszatért volna, már sokkal korábban, a 18. században felütötte a fejét. Érdekes módon azonban az ekkor született eposzok nem a klasszikus értelemben vett hőseposzok tematikáját vitték tovább, hanem sokkal inkább a fracastorói hagyományból táplálkoztak. Az 1700-as években íródott eposzok ugyanis régmúlt uralkodó dinasztiák homályba vesző történetének megidézése, vagy földöntúli erők segítségével megvívott vallási háborúk leírása helyett a tudomány és a technika kérdéseit feszegetik, tanító, nevelő célzattal fordulva az akkor formálódó, új olvasóközönséghez.

Fracastoro (4. ábra) és Betti esetében sincs ez másként. Az eposzi hagyományok tükrében mindkét eposz a propozícióval kezdődik, azzal a különbséggel, hogy a tárgy megjelölésekor dicső ifjak, vagy mitikus hősök nevezetes tettei helyett „ismeretlen kórság”: „Zengem, mily különös viszonyok s magvak szüleménye/ A szörnyű kór, mit nem láttanak emberi öltők/ Eddiglé [...]”,²³ illetve „termékeny

lando] című befejezetlen eposzában az Este ház mitikus múltját, és kialakulásának nem mindennapi körülményeit írja le, az utóbbi pedig *Orlando furioso* [Eseveszett Orlando] című nagyeposzában folytatja a szaracén Ruggiero és a keresztény Bradamante frigyéből született dinasztia történetének elmesélését.

²² Az itáliai irodalom utolsó nagy epikus költője Torquato Tasso (1544–1595) volt, akinek a *La Gerusalemme liberata* [A megszabadított Jeruzsálem] című eposza Európa-szerte hatalmas népszerűségnek örvendett.

²³ FJT 1909. 23. 1–3. sorok Szatmári Imre fordítása. Az eredetiben „morbo strano” [ismeretlen kór] szerepel. (A tanköltemény fordítása a második ének elején abamarad. Szatmári Imre a folytatást valószínűleg a következő füzetbe tervezte, de az soha nem került kiadásra.)

4. ábra: *Girolamo Fracastoro:*
A Sifilide veronai kiadásának címlapja

rovarok” szerepelnek: „Qual opra voglia l’arboscel felice/ Che l’esca porge a’più fecondi insetti;/ E qual di questi aver cura, e a’lor morbi/ Qual convengasi aita, onde ritrarne/ De le fatiche loro il frutto, io canto.”²⁴ Nem hiányzik az invokáció sem. Lényeges eltérés azonban, hogy míg Fracastoro a görög-római mitológiából jól ismert Urániát szólítja meg: „Légy velem istennő, Te ki minden csillagot ismersz,/ Mennyek forgását, a lég roppant birodalmát/ Mindenek ős elejét [...]

²⁴ Az idézet parafrázisa: Milyen munkát kíván a boldog fácska, hogy lépre csalja a legtermékenyebb rovarokat, hogy kell őket gondozni, és az ő bajukra [betegség] mi ad enyhülést, ahonnan az ő fáradságos munkájukból gyümölcs származik, ezt éneklek. BETTI 1736. I. ének 1–5. sorok

Árnyékos lankán enyelegjél vélem Uránia!”²⁵ addig Betti a Hernyók Istennőjéhez²⁶ fohászkodik: „E tu bella d’Amor vezzosa Madre,/ Or che d’opra a te sacra i carmi sciolgo”.²⁷ Szintén jellemző mindkét költeményre az állandó jelzők használata. A klasszikus eposzsal szemben azonban a didaktikus eposzban a díszítő mellékevek nem kizárólag személyekhez kapcsolódnak, minek következtében szerepük is módosul. Ez pedig azt jelenti, hogy feladatuk nem merül ki a szereplők jellemzésében, hanem a tények megértését és memorizálását elősegítendő, nyomatékosító funkció is hárul rájuk. Fracastoro, Bettihez képest, jóval kevesebb jelzőt használ. Míg állandó jelzői elsősorban a kór ismeretlen jellegének hangsúlyozására szolgálnak: „morbo strano” [ismeretlen kór];²⁸ „morbo nuovo” [új kór];²⁹ „morbo ignoto” [ismeretlen kór],³⁰ addig a költeményben előforduló további jelző a „crudel” [kegyetlen] és annak számtalan változata, egytől-egyig a betegség okozta tébolyra utalnak.³¹ Betti költeményét, ezzel szemben, számtalan jelző díszíti. Leggyakrabban használt állandó jelzői, érthető módon, a selyemhernyóra, illetve azok fejlődéséhez elengedhetetlen eperfára vonatkoznak: „barátságos fa” [l’albero amico];³² „fehér eperfák” [bianche gelse];³³ „hószín hernyók”

²⁵ FJT 1909. 18.I. könyv 24–26., 29. sorok

²⁶ Nem Betti az első, aki a Hernyók Istennőjétől kér segítséget. A 16. században élő cremonai püspök és humanista, Marco Gerolamo Vida, *De bombyce* címet viselő, latin nyelvű tankölteményében szintén hozzá fordul segítségért. Az istennő azonban nem szerepel a görög-római mitológia múzsái és istenei között. Megteremtése egyedül Vida fantáziáját dicséri. Vö. GIOMBI 2001. 213–218.

²⁷ Az idézet parafrázisa: És te a Szerelemtől szép, bájos Anya, most a neked szent munkáról éneket írok, BETTI 1736. I. ének 6–7. sorok.

²⁸ FRACASTOTO 1530. I. könyv, 1. sor

²⁹ FRACASTOTO 1530. I. könyv, 202. sor

³⁰ FRACASTOTO 1530. III. könyv 189. sor

³¹ Vö. pl. FRACASTOTO 1530. I. könyv, 368. sor; 399. sor; 414. sor; 458. sor

³² BETTI 1736. I. ének, 81. sor

³³ BETTI 1736. I. ének 85. sor

[candide bacche];³⁴ „jóságos hernyócska” [buon vermicel];³⁵ „kedves hernyó” [verme gentil].³⁶

A másik ok, amiért a tanköltemények fontos mérföldkövei az ismeretterjesztő irodalom kialakulásáig vezető úton az, hogy az elméleti keret mellőzésével a természettudományos ismertek és a hasznos információk távolról sem katalógusszerű leírása érdekes történetek és izgalmas leírások közé illeszkedik. Ezek az epizódok azonban nemhogy gátolják a történet elbeszélését, de sokkal érdekesebbé teszik a narrációt, megkönnyítve ezáltal az ismeretek elsajátítását. Nem véletlenül jegyzi meg Giovanni Gherardini is, hogy: „lévén a tanköltemények tárgya komor és barátságtalan, elengedhetetlen, hogy a költők virággal hintsék tele, és könnyed történetekkel szakítsák félbe az elbeszélést, így vidámítsák a képzeletet bámolatba ejtő képekkel, és indítsák meg a szívet édes érzelmekkel [...]”.³⁷

Ezért aztán mindkét szerző nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a tudományos összefüggéseket valamilyen ősi múltba vesző mitológiai történetre vezesse vissza, és színes, izgalmas keretbe foglalja. Fracastoro a *Szifilisz* mindhárom könyvébe beilleszt egy érdekes epizódot. Az első könyv egy szép ifjú³⁸ történetét meséli el, aki miután visszautasította egy lány szerelmét, megbüntettek az égiek: „Oly kór szállt most rá, melynél még nem vala vészesb/ S melynél vészesbet nem fognak látni utódink”.³⁹ A második könyvben Ilceusz pásztor szerencsés kimenetelű gyógyulásának története elevenedik meg.⁴⁰ A mese szerint a mitikus pásztorfiú, Ilceusz is vérbajjal fertőződik. Kallirhoé azonban, a gyönyörű és fiatal folyónimfa nem

³⁴ BETTI 1736. I. ének 172. sor

³⁵ BETTI 1736. I. ének 765. sor

³⁶ BETTI 1736. II. ének 18. sor

³⁷ GHERARDINI 1841. 381–382.

³⁸ „Ollius hablányai s Eridán valamennyi leánya,/ A ligetistennők, rétsellők égte-
nek érte/ S házasságért valamennyi sohajtva sovárgott.” – FJT 1909. 40. I. könyv
388–390. sorok.

³⁹ FJT 1909. 40. I. könyv 394–395. sorok

⁴⁰ Vö. FJT 1909. 40. I. könyv 285–458. sorok

engedi, hogy az ifjú áldozatul essen a halálos kórnak. Ezért aztán elküldi Liparéhoz hogy elvezesse őt a hegyek mélyén fortyogó legendás higanyfolyamhoz. Ha ugyanis abban háromszor megmártózik, azon nyomban meggyógyul. Lipare így szól Calliroéhoz: „per tre volte asperso/ Del sacro fiume, attufferansi in quello./ Disse, e tre volte del salubre argento/ L’asperge; tre colla virginea mano/ D’acqua, e terge tre volte il corpo tutto/ Del giovane, che ammira, e sé mondato,/ E lascia la rea peste nel fiume.”⁴¹ Ez az epizód azonban azon túl, hogy könnyed szórakozást kínál, a vérbaj kezelésére vonatkozólag is pontos információkkal szolgál. A föld alatti, titkos forrás ugyanis nem más, mint a szobahőmérsékleten folyékony hal-mazállapotú higany, amit egészen a 19. századig a vérbaj egyetlen, lehetséges gyógy módjaként tartottak számon.⁴²

A harmadik könyvben, az előző kettőhöz képest, nem csupán részben szerepel egy-egy szépirodalmi jellegű szövegrész, hanem szinte teljes mértékben egy költői fikció. Ebben a részben szolgál ugyanis Farcastoro magyarázattal a szifilisz nevű kór eredetét illetően. A szerző többszörös narráción keresztül vezeti be olvasóját a részletekbe. Az elbeszélés szerint, amikor Kolumbusz és társai kikötöttek az Antillák egyik szigetén, egy ősi rítus, a Nap ünnepe kapcsán, az indián törzsfőnök fedte fel a tengernagy előtt egy Szifilisz nevű pásztor csodálatos történetét. Miután egy fiatal pásztorfiú úgy érezte, hogy az istenek elfordultak az emberektől, és nem remélhetnek tőlük segítséget, megtagadta Apollót és minden hozzá fűződő ősi szokást. Az engedetlenségen felháborodva azonban a Napisten egy szörnyű beteg-

⁴¹ Az idézet parafrázisa a következő: „háromszor mártózzon meg a szent folyóban és merüljön el benne. Háromszor, így mondta, az egészséges higanyban. Háromszor hints rá belőle szűzies kezeddél, és háromszor mártsa meg benne testét. Az ifjú megtisztult, és a végzetes kórt a vízben hagyja.” – FRACASTORO 1530. II. könyv, 410–416. sorok

⁴² A penicillin felfedezése előtt a szifilisz kezelésének egyetlen módja az volt, hogy a betegeknek, a pásztorfiúhoz hasonlóan, higanyfürdőt kellett venniük, és naponta többször higanyval, később higanyos kenőccsel kellett bekenniük az egész testüket. Vö. RÓZSA 2012. 22–27.

séggel, a vérbajjal sújtotta az ifjút. Miután a pásztor megtapasztalta a betegség minden kínját, megbánta tettét, és bármit megtett volna, hogy kiengesztelje az istenséget. Így jutott el Amerikához, egy gyönyörű nimfához, aki elárulta neki, hogy amint visszaállítja a rítust, megszűnik Apolló haragja. Látva azonban szenvedéseit, a nimfa gyógyulása kulcsát is megosztotta vele: „Se pur certo rimedio/ Cercate, alla gran Giunto offrite bianca/ Vitella, e negra vacca alla gran Terra./ L’una darà dal ciel felice un seme,/ L’altra una selva dal seme felice./ Ciò a salute. [...]”.⁴³ A szent fa pedig, ami a magból kinőtt, gyógyulást hozva a pásztorfiúnak nem más, mint a Dél-Amerika északi részén honos, szent faként [legno santo] is emlegetett guajakfa. Miután a törzsfőnök a legenda végére ér, Kolumbusz nem csupán szifilisz vélt eredetét ismerhette meg, hanem azt is megértette, miért borítanak arrafelé olyan nagy területeket guajakfa erdők.

Betti tankölteménye, a négy énekből álló *Del baco da seta*, szintén mitikus keretbe ágyazza a selyemhernyó-tenyésztés tudományos, sok tényadatot tartalmazó epizódjait. Mindjárt az első énekben egy antik mítoszt elevenít fel. Érdekes módon azonban a hernyók helyett a szaporodásukhoz elengedhetetlen eperfa legendáját meséli el. Az ovidiusi gyökerekből táplálkozó történet szerint⁴⁴ a feketeeper

⁴³ Az idézet parafrázisa: Ha gyógyírt is keresel, a nagy Júnónak ajánlj fel egy fehér borjút, egy fekete tehenet pedig a nagy Földnek. Az egyik a boldog égből ad egy magot, a másik pedig egy erdőt a boldog magból. Mindez az egészséget szolgálja. FRACASTORO 1530. III. könyv, 345–350.

⁴⁴ Piramos és Tisbe, a két babiloni fiatal, szüleik régóta tartó viszálya miatt, nem lehettek egymáséi. Egyik éjszaka azonban titkos találkozót beszéltek meg Nínive város mitikus alapítójának sírjánál, melynek tövében egy óriási eperfa állt. Thisbe hamarabb ért a sírhoz, de várakozását egy oroszlán szakította félbe, aki inni járt a közelben fakadó forráshoz. A lány ugyan még időben el tudott menekülni a vérszomjas fenevad elől, ám az ijedség hatására elejtette fátylát, melyet az oroszlán darabokra tépett. A késve érkező Pyramos már csak a lepelt cafatjaira talált rá a folyóparton. Szerelme elvesztése iránt érzett végtelen fájdalomban, elővette kardját, és szíven szúrta magát. Mikor Thisbe visszaért a sírhoz, csak Pyramos holtteste várta. A lány tébolyult kínjában kitépte a kardot szerelme testéből, és végzett magával. A fiatalok vére pedig vörösrre festette

termése azért vörös színű, mert két szerelmes, Pyramus és Thisbe vére színezte meg az eredetileg fehér színű epreket: „[...] che sempre/ Restasser tinte de l’amato sangue/ De l’arboscel le bacche [...]”⁴⁵

A második és a harmadik ének ugyan híján van érdekes és izgalmas történeteknek, a negyedik énekben egy hosszasan leírt asszociációs lánc mentén több antik mítosz is felelevenedik. Magát a költőt is meglepi, hogy ha kellő alaposággal tanulmányozza a bábból kibújt selyemlepkét, akkor szembeszökő, hogy minden egyes testrésze valamilyen legendás ókori alakra hasonlít: „Chi puote or mai ne la diversa imago/ Tutte a sé ricordar le forme antiche?”⁴⁶ A lepkék testét borító fehér, bolyhos szőr nyomán például Daidalosz története bontakozik ki, aki hasonló puha madártollakból készített szárnyat maga és fia, Ikarosz számára. Furcsa, összetett szemük Argosz, a százszerű pásztor történetét idézi fel, míg a gubóból gombolyított selyemszál Arakhné lenyűgöző vásznának a képét juttatja a szerző eszébe. Ezt követi a lepke testén felfedezhető rajzolat leírása. A lepke tor és potroh szelvényeit két egyenlő részre osztó mintázatban két különálló kép is kirajzolódik: az egyik oldalon a hős Thészeusz alakja jelenik meg, amint épp végez a vérengző szörnnyel, Minótauroszzal, a másikon pedig a három fejű és három testű óriás szörnyeteg, Gériuón monumentális alakja tűnik fel.

Az ismeretterjesztő irodalom kialakulását mindenképpen elősegítette, hogy a tanköltemények esetében a szerző majd minden esetben felajánlotta munkáját olvasóközönsége néhány kiválasztott tagjának. A szépirodalmi és a tudományos művekkel ellentétben azonban az ajánlásnak itt nem az volt a funkciója, hogy a szerző, valamilyen kiváltság reményében, lekötelezettjévé tegye a címzet-

az eperfa gyümölcsseit. Azóta vannak fehér és fekete epret termő eperfák. Vö. BETTI 1736. I. ének 4–10.

⁴⁵ Az idézet parafrázisa: Az eperfa bogyója mindig befestve marad a szerelmes vértől. BETTI 1736. 9.

⁴⁶ Az idézet parafrázisa: Ki tudhatja, hogy a különböző képek mindegyike valamilyen antik alakra emlékeztet? BETTI 1736. 145.

tet. Ellenkezőleg. A többnyire a lehetséges olvasótábor tagjai közül, azaz nem a tudósok, hanem a korabeli értelmiség köréből választott, mindenki által jól ismert, népszerű ember nevének említése ugyanis nem csupán közvetlen stílust ígért, illetve figyelemfelkeltő szerepe volt, hanem azonnal személyessé tette a kapcsolatot szerző és befogadó között. A szerzők ugyanis tisztában voltak vele, hogy az olvasáshoz nem feltétlenül szokott nagyközönséget sokkal könnyebben rá tudják venni egy-egy mű elolvasására, ha nyilvánvalóvá teszik, hogy egy, az olvasó számára fontos, vagy ismert ember is biztosan kézbe fogja venni az adott művet.⁴⁷

Ezért aztán nem meglepő, hogy Fracastoro költeményét a 16. század elején tevékenykedő egyik legnagyobb grammatikusnak, Pietro Bembonak⁴⁸ ajánlotta: „Óh te dicső Bembus, Olaszország dísze [...] / Bármilyen legyen is, ne kicsinyeld orvosi munkám, / Hisz hajdan beteget gyógyított dallos Apolló”.⁴⁹ Betti ezzel szemben kortársának, a szintén veronai származású Giambattista Spolverininek⁵⁰ ajánlja művét. Fracastoróval szemben azonban Betti az ajánlást tartalmazó részt nem építi bele a tankölteménybe, hanem egy prózában írt fejezetet illeszt a hexameterek elé: „[...] e a Voi non sia discaro [...] ch’io v’abbia scelto per offrirvelo. [...] la quale stassi maggiore, quando si consideri il credito e Saper Vostro, per cui e siete uno e’ migliori oramenti dell’Accademia Filarmonica, e sostenute avete le più cospicue dignità della Patria”.⁵¹

47 SZAJBÉLY 1985. 543–564.

48 Pietro Bembo (1470–1547) velencei születésű humanista, grammatikus és író. Ő a szerzője az 1525-ben kiadott *Prose della volgar lingua* című traktátusnak, amelyben Petrarca és Boccaccio nyelvét Dante fölé helyezi. Elsők között lépett fel a mellett, hogy a költők a latin helyett a népnyelvet használják.

49 FJT 1909. 15. I. könyv 19–20. sorok

50 Giambattista Spolverini (1695–1762) a 18. századi Itáliában virágzó didaktikus irodalom kiemelkedő alakja Girolamo Baruffaldi, Cesare Arici vagy Gianfrancesco Giorgetti mellett.

51 Az idézet parafrázisa: és talán Neked sincs ellenedre, hogy Neked ajánlom [ti. a művemet]. [...] ami [ti. annak szándéka, hogy kiadja művét] még nagyobb, ha

Tudomásul kell azonban venni, hogy az irodalmi tradícióból jól ismert felépítés, az izgalmas kerettörténetek, vagy a sokat sejtető ajánlás mit sem ért volna, ha maga a szöveg továbbra is a tudomány bonyolult nyelvén íródik. A tanköltemények azonban, az ismeretterjesztő irodalom többi műfajához hasonlóan, kiválóan ötvözték tudomány és szépirodalom nyelvét, megteremtve ezáltal egy olyan egyedi beszédmódot, amely kizárólag az ismeretterjesztés sajátja. Tudomány és irodalom nyelvi horizontjának összekapcsolása azonban nem menetes minden nehézségtől. Az ismeretterjesztő irodalom esetében ugyanis mindig a tudomány nyelvi kódja módosul, és olvad össze az irodalmi nyelv sokszínű kódrendszerével. Más szóval: ezekben a szövegekben a tudomány irodalmi formát ölt.

A következő szakasz kiválóan példázza, hogy Fracastoto mennyiben módosította a tudomány nyelvét, hogy az tökéletesen illeszkedjen a szépirodalmi horizontba:

A fertő a test valamennyi erébe bejutván
 S megrontván minden nyirkunk, megrontva leendő
 Táplálékunk is, lassan felszínre kerültek
 A betegült részek, kórt s epét szétkülönítvén
 A természetérő, a test sűrű anyagában
 Lomhán és tapadón hömpölygeti a súly iszapját
 [...]
 Láttad-e már nyúlós mézgává megtömörülni
 Kérge kövér nedvét a cseresznyefa s mandulafának
 Csakhamar, a mikoron kifoly a kéreghasadékból?
 Így folyik e bajnál, az egész testet beborítva,
 Egy nyálkás termék, mely varrá kérgesedik meg.⁵²

szem előtt tartjuk Tudásod, amiért az Accademia Filarmonica egyik legne-
 sebb éke vagy, és a Haza legnagyobb méltóságát szolgálod. BETTI 1736. 5–6.

52 FJT 1909. I. ének, 336–341. sorok, 357–361. sorok

Liquerat extremum corpus, nec membra fovebat
 Obsita mole pigra humorum, tum vellier artus
 Brachiaque scapulaeque gravi suraeque dolore.
 Quippe, ubi per cunctas ierant contagia venas,
 Humoresque ipsos et nutrimenta futura
 Polluerant, natura malum secernere sueta
 [...]
 Carne sua exutos artus squallentiaque ossa
 Vidimus, et foedo rosa ora dehiscere hiatu,
 Ora atque exiles reddentia guttura voces.
 Ut saepe aut cerasis aut Phyllidis arbore tristi
 Vidisti pinguem ex udis manare liquorem.⁵³

S bár a kór tüneteinek leírásakor az eredeti mű sokkal több orvosi kifejezést használ,⁵⁴ mint arra Szatmári Imre fordítása következtetni enged, még az erősen poetizált magyar változat ellenére is nyilvánvaló, hogy Fracastoro nem száműzte teljes mértékben a tudományos, illetve az orvosi szakkifejezéseket a költeményéből. A szerző orvosi tanulmányait idézik az olyan szavak, mint például a „humor”⁵⁵ [testnedv], a „contagio”⁵⁶ [fertőzés], az „infectare”⁵⁷ [megfertőzni], a „liquefact”⁵⁸ [elfolyósít], az „exanguio”⁵⁹ [vérátömlesztés], vagy a „secernere”⁶⁰ [kiválaszt, elválaszt]. Emellett pedig nem egy olyan ki-

53 FRACASTORO 1530. 336–341. sorok, 357–361. sorok

54 Fracastoro eredeti célkitűzése nem egy ismeretterjesztő mű megírása volt. Ahogy a tankölteményben olvasható, orvosi munkának szánta költeményét: „Bármilyen legyen is, ne kicsinyeld orvosi munkám” (FJT 1909. I. ének, 19. sor). Nyilván ebből fakad a nyelvválasztás is, illetve az elsősorban az első és a második énekben igen magas számban előforduló orvosi szakkifejezések használata is.

55 FJT 1909. I. ének 337. sor

56 FJT 1909. I. ének 339. sor

57 FJT 1909. I. ének 334. sor

58 FJT 1909. I. ének 336. sor

59 FJT 1909. I. ének 345. sor

60 FJT 1909. I. ének 341. sor

fejezés vagy magyarázat található a szövegben, amelyek a könnyebb érthetőség kedvéért, az orvosi szaknyelv elemeit hivatottak helyettesíteni. Erre példa a hétköznapi „cunctans”⁶¹ [szívós, érettelen], illetve a „pingue”⁶² [zsír, háj] szavak. Érdekes módon azonban még a számos terminus ellenére sem gondolná senki, hogy tudományos szöveget olvas. Abban a pillanatban ugyanis, amint ezek a nyelvi elemek irodalmi horizontba kerülnek, tökéletesen alkalmazkodnak az új kontextushoz, és a költői nyelv részévé válnak. Ezt pedig úgy sikerül elérniük, hogy eredeti jelentésük megőrzése mellett, új stílusértékkel ruházódnak fel. A szövegben szintén előforduló „rosa”⁶³ [rózsa], „cerasus”⁶⁴ [cseresznye], vagy „Phyllidis arbore”⁶⁵ [mandulafa] szavak azonban már az irodalmi, pontosabban a reneszánszban elterjedt irodalmi nyelv szerves részét képezik.

Az a szerkesztésmód azonban, mely egy szintre hozza irodalom és tudomány eredetileg teljesen különböző horizontját, tökéletesen ötvözve ezáltal a két beszédmódot, a metafora. Az idézett szövegrész lényegében azt a folyamatot írja le, ahogy a fertő, azaz a szifilisz baktérium bejut a véráramba, majd az egész testet megfertőzi. A baktérium behatolásának helyén, a bőr felszínén nedvedző fekély alakul ki, mely bizonyos idő elteltével bevarasodik.⁶⁶ Fracastoro azonban

61 FJT 1909. I. ének 339. sor

62 FJT 1909. I. ének 361. sor

63 FJT 1909. I. ének 358. sor

64 FJT 1909. I. ének 360. sor

65 FJT 1909. I. ének 360. sor (A számos reneszánsz szerző művében megjelenő toposz Phyllis trák királylány történetét hívja életre, aki miután hiába várta jegyesét, Démophóont, elkeseredésében felakasztotta magát az erdőben. Az istenek azonban halála után mandulafává változtatták.)

66 Az itt leírt bőrelváltozások a jellemzően négy egymást követő szakaszban megjelenő szifilisz első fázisára jellemzőek. „A kis repedés, karcolás, horzsolás, mellyel kezdődik, szépen bebőrözdök, de a harmadik héten belül egyszerre minden előző jelenség nélkül lapos vagy gömbölyded keményedés tapintható, tojásdad, néha egyenetlen, de mindig éles határral, különböző keménységgel s nagysággal. [...] Majd a felső szövetek szétesése, kimaródása, kifekélyesedése következik s lencse, bab, diónyi, kemény, lapos vagy gömbölyded daganat lesz

a sokszor nehezen értelmezhető tudományos magyarázattal ellentétben, nagyon plasztikus módon, a gyümölcsfákon megfigyelhető, szintén valamely rendellenességre utaló, mézgásodás folyamatának segítségével írja le a bőrön észlelhető konkrét tüneteket. Hogy a 16. században mennyire két, egymástól eltérő nyelvi síkon mozgott a tudományos és az akkor még csak kialakulóban levő ismeretterjesztő irodalom, jól példázza a szintén Fracastoro nevéhez köthető, a *Szifilisz* befejezése után huszonöt évvel született, *De contagionibus et contagiosis morbis et eorum curatione* [A fertőző betegségekről és azok kezeléséről, 1546] című tanulmány, mely tizenkét fejezeten keresztül térképezi fel a korban ismert fertőző betegségek hosszú sorát, köztük a szifiliszt, a rájuk jellemző tünetekkel. A tanulmány tudományos jelentősége mégis abban áll, hogy elsőként próbál meg magyarázatot adni gyors, a tudomány akkori állása szerint érthetetlen terjedésükre.⁶⁷

Annak ellenére, hogy Zaccaria Betti nem írt kísérő esszé tanközlteményéhez, azokhoz a részekhez, amelyeket úgy ítélte meg, hogy pontosításra szorulnak, jegyzeteket fűzött, nagyon erőteljes vonalat húzva ismeretterjesztő és tudományos irodalom közé. A *Del baco*

látható, egyenes vagy kivájt, lakkszerű felszínnel, kevés híg, húsléforma váladékkal.” – SZATMÁRI 1909. 68.

⁶⁷ Amikor Fracastoro *Szifilisz* című szövegén dolgozott, Hippokratész tanítása alapján, meg volt győződve róla, hogy a járványok, így a szifilisz is, az éghajlat, a bolygóállás és más környezeti tényezők hatására alakulnak ki. Ez az elmélet azonban nem tudott magyarázattal szolgálni a járványok terjedésére vonatkozólag, lévén a fertőző betegségek különböző éghajlatú vidékeken is hatalmas emberáldozatokat szedtek. Fracastoro, több száz év orvosi hagyományával ment szembe, amikor 1546-ban született tanulmányában a fertőzött emberi szervezetet is a kór gazdatesteként azonosította, magyarázatot adva ezáltal a kór terjedésére. A fertőző betegségek terjedésének okát az úgynevezett „seminariákban” (FRACASTORO 1546. 16.) határozza meg. Elképzelése szerint ezek olyan parányi, szabad szemmel nem látható, ám nagyon aktív részecskék, amelyek a test pórusain keresztül képesek átjutni egyik emberből a másikba. Elméletével megalapozta a Robert Koch és Louis Pasteur nevéhez fűződő bakteriológia tudományát. Vö. CASTIGLIONI 1951.

azonban ékes példája annak, hogy lehet tudományos témáról, minden tudományos kifejezés nélkül, az irodalom nyelvén értekezni, anélkül, hogy ennek a munka tárgya látná kárát. Hogy a szövegből hiányoznak a tudományos kifejezések, látva a majd négy ének hosszúságú, latin kifejezésekben bővelkedő annotációk sorát, nyilvánvalóan nem abból fakad, hogy Betti, Fracastoróval ellentétben, minden természettudományos képzettség híján volt,⁶⁸ hanem abból a 18. századot átható szemléletből, miszerint az irodalmat a tudás szolgálatába kell állítani, és minden irodalmi műnek a köz javát kell szolgálnia.⁶⁹ Ennek pedig Betti költeménye minden tekintetben eleget tett: „in cui procurai (unendo gl' insegnamanti degli antichi alle osservazioni de' moderni Filosofi) di celebrare le ragguardevoli utilità del Baco da Seta: insetto prezioso, e primaria miniera di solide ricchezze al Popolo Veronese. [...] e possa il mio Poemetto con più di franchezza avventurarsi al Pubblico, contento del vostro favore.”⁷⁰

A hasznosság elvét szem előtt tartva íródtak mindazok a költemény jelentős részét kitevő részek, amelyekben a szerző a selyemhernyó-tenyésztés gyakorlati aspektusára helyezi a hangsúlyt. Ezek közé tartozik a hernyók befogása és áttelepítése egyik helyről a másikra:

E con candido e forte, e saldo spago
Cotai reti formar di larga maglia,
Ch'esser possan di tetto a l'ampie case. [...]

⁶⁸ Zaccaria Betti tanulmányait a jezsuitáknál kezdte, ám váratlan jött egészségi problémái miatt stúdiumait nagyon hamar félbe kellett szakítania. Szülővárosába visszatérve gyakran megfordult a humanista műveltségű Scipione Maffei veronai házában. Igen korán érdeklődést mutatott a mezőgazdaság iránt, de hasonló irányú tanulmányokat soha nem folytatott. Vö. BERENGO, 2009. 82.

⁶⁹ Vö. FERRONI 2021. 385–403.

⁷⁰ Az idézet fordítása: „[...] melyben (az antikok tanítását a mai természetfilozófusok megfigyeléseivel ötvöztén) a selyemhernyó figyelemre méltó hasznát szeretném ünnepelni: igencsak értékes rovarok ezek és a Veronai Nép gazdagságának elsődleges forrásai. [...] Az Ön támogatásával, költeményem több ösztönéssel vállalkozik a Köz jóindulatát megnyerni.” – BETTI 1736. 7–8.

Ed allor che convien l'antiche frondi
 Togliere dal canniccio, a lui di sopra
 Con man pronta e legger stendi la rete;
 E del cibo novel poscia la spargi;
 E sia così che i desiosi insetti
 S' aprono per gli fori il varco al cibo:
 E allor che ascesi omai gli scorgi, al capo
 Da due questa s'inalzi, e tesa giaccia
 Con forte nodo a le colonne avvinta.⁷¹

Betti szókészlete, nyilvánvaló módon nem az inszektológia terminusaiból táplálkozik. Költeményében ugyanis, abból kifolyólag, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt fektet a selyemhernyó-tenyésztés gyakorlati jellegére, szakkifejezések helyett elsősorban a hétköznapi életben használt, népnyelvi kifejezéseket alkalmaz, melyeket kiválóan illeszt szépirodalmi kontextusba. Sőt, a tanköltemény műfaja egyenesen legitimizálja az olyan jelzős szerkezeteket, mint a „candido [...] spago” [fehér zsineg], ahol a „candido” jelentése jóval túlmutat a „fehér” hétköznapi értelmén, és az olasz irodalom több évszázados poétikai hagyományát zárja magába, vagy a „togliere dal canniccio le antiche frondi” [a régi leves ágak eltávolítása a vesszőből font aljzatról] kifejezést, ahol Betti tudatosan helyezi egymás mellé a poétikai stílusértékkel bíró „antico fronde” [ősi gallyak] és a mezőgazdaság gyakorlatból jól ismert vesszőből font tálca vagy doboz alja szavakat.

⁷¹ Az idézet parafrázisa a következő: Fehér, erős és ellenálló zsinegből, nagy lyukú hálót készíts, mely tágas házuknak tető gyanánt szolgál [...] A vesszőből font aljzatról célszerű eltávolítani a régi leveles ágakat. Biztos, de könnyű kézzel kell kiteríteni a hálót, és szétteríteni a friss ételt. Így lehet elérni, hogy az éhes rovarok a nyíláson át eljussanak az étel felé: és amikor már észrevették, és felegyenesedtek, az oszlopokhoz erős csomóval rögzítsd a [házukat]. BETTI 1736. III. ének 311–325. sorok

Hogy nyelvi szempontból mekkora szakadék húzódik tudományos és ismeretterjesztő irodalom között azok a részek mutatják a legjobban, amelyekhez Betti magyarázó jegyzeteket fűzött:

Vari son quest'insetti, e chi di bianca
 Pelle si veste, e bianchi forma i velli.
 Di giallo ammanto altri si copre, o vince
 Il color de le frondi, o de le rose;
 E chi verde ha la salma, e l'opre belle
 Sembranti penne del loquace augello,
 Che il suono imita della voce umana
 Chi quasi gente d'Etiofia adusta
 Ha torride le membra; e d'or la cella;⁷²

A különböző színű és formájú selyemhernyók felsorolása meg hosszasan folytatódik. A metaforikus szerkesztésmód azonban láthatóan távol áll az adott szakaszhoz fűzött magyarázó jegyzetekben használt tudományos nyelvtől. A biológia területén alkalmazott rendszerezés alapelvének megfelelően Betti a kommentárban a selyemhernyó tizenegy fajtáját különbözteti meg, és jellemzi, elsősorban színűk, gubójuk és élőhelyük alapján:

Malagevole per non dire impossibile è il formare una sicura divisione delle varie specie di quest'insetti [...] Io distingui adunque così:

Prima: di pelle bianca, che fa il bozzolo giallo. *Libav. Patt. Sav.* comunissima nel Veronese.

⁷² Az idézet parafrázisa: Sokfélék ezek a rovarok, van amelyik fehér bőrt visel, és fehér színű selymet sző. Mások sárga mentével takarják be magukat, illetve a leveles ágak, vagy a rózsza színe győz. Van amelyiknek zöld a teste, és gyönyörű munkája az énekesmadár tollához hasonlít, mely énekével az emberi hangot utánozza. Van amelyik az etiópokhoz hasonlít, szikarak a testrészeik és a sejt aranyból van. BETTI 1736. II. ének 60–61.

Seconda: di pelle bianca, che fa il bozzolo di un giallo carico, piccolo e stretto a mezzo. Comunissima nel Veronese, ove diconsi Spagnoletti; forse perché venuti di Spagna.

[...]

Decima: di pelle negra, che fa il bozzolo giallo. Comunissima nel Veronese. Questi Etiopi sono ordinariamente più forti, ma a motivo del loro colore bruno, mentre sono della seconda e terza età, mal si conoscono fra le foglie, e vanno sovente a letamajo per non essere veduti.⁷³

A sárga mentét viselő hernyók, vagy az énekesmadarak tollához hasonló gubó képe nyilván sokkal jobban megragadja az olvasó fantáziáját, mint a rövid, egyértelmű szavakkal kifejezhető színek egymásutánja. A barokk költészetre jellemző bizarr túlzások és a melléknevek halmozása formálja azt az irodalmi horizontot, amelyben a selyemhernyók morfológiájával kapcsolatos információk nem a tudomány nyelvén, hanem költői eszközök segítségével kerülnek kifejezésre. Ezzel magyarázható, hogy a főszövegből számos olyan plusz információ kimarad, amelyek bekerültek az annotációk közé. Ilyen többek között az első csoportnál található három rövidítés, mely három tulajdonnevet hivatott jelölni.⁷⁴ Ez azonban a szöveg gyakorla-

⁷³ Az idézet fordítása: „Nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen pontosan megkülönböztetni ezeknek a rovaroknak a fajait [...] Az én csoportosításom a következő: Első: a bőre fehér, a gubója sárga. *Libav. Patt. Sav.* Veronában és környékén elterjedt. Második: fehér bőrű, amely kicsiny, sárgás, középen keskeny gubót sző. Veronában és környékén igen elterjedt, ahol spanyolkáknak nevezik őket, mivel Spanyolországból származnak [...] Tizedik: fekete bőrűek, melyeknek sárga a gubójuk. Veronában és környékén nagyon elterjedt. Ezek az Etiópok többnyire erősebbek, de barna színű miatt, életük második és harmadik évében nagyon nehezen ismerhetők fel, ezért aztán, mivel nem lehet őket észrevenni, gyakran kerülnek a trágyadombra.” – BETTI 1736. Jegyzetek. 168.

⁷⁴ A *Libav.* rövidítés Andreas Libavius (1550–1606), németországi orvosra vonatkozik, aki először írta le a selyemhernyó metamorfózisát, a *Patt.* Lorenzo Pattarolt jelöli, aki 1743-ban, Velencében adta ki a *de Bombyce* című, latin nyelven írt költeményét, míg a *Sav.* egy *Savagges* nevű fizikusra utal.

ti-didaktikus jellegéből kifolyólag teljesen fölösleges információnak bizonyul, és az, hogy a költeményből hiányzik semmit nem von le a költemény ismeretterjesztő jellegéből. Sőt, ha plusz adatként beleke-
rült volna, inkább elrettentette, semmint olvasásra sarkallta volna az írni-olvasni nem, vagy csak alig tudó közönséget.

Befejezés

A Sei és Settecento évszázadaiban a tudomány iránt hirtelen megnövekedett érdeklődés az irodalom területét sem hagyta érintetlenül. A tudományos értekezések mellett ugyanis egyre több olyan írás is napvilágot látott, amelyek nem a korábban megszokott módon tették fel a tudományra vonatkozó kérdéseiket. Ennek elsődleges oka abban keresendő, hogy a tudomány korábban zárt világa egyszerre mindenki számára hozzáférhetővé vált. Már nem csak a tudósok, hanem írók, költők, vagy akár újságírók is hírt adhattak egy-egy tudományos problémáról. Ez azonban nem csupán az emberek és a tudomány között fennálló kapcsolatban okozott változást, hanem módosította a tudományról való beszédmódot is, ami többek között új műfajok születését, vagy korábban már létező műfajok újra felfedezését is magával hozta. Így született újjá a 16. században a tanköltemény. A hőseposzok formai kritériumai alapján íródott didaktikus költemények tették elsőként lehetővé, hogy irodalom és tudomány területe a lehető legközelebb kerüljön egymáshoz. Így járultak hozzá a korábban csak a természetfilozófusok érdeklődési körébe tartozó tudományok népszerűsítéséhez.

Girolamo Fracastoro és Zaccaria Betti nagyon sokat tett azért, hogy érthető, közvetlen módon nyújtson tájékoztatást olyan témákban, amelyekről évszázadokkal korábban vagy nem volt illendő nyíltan beszélni, vagy megfelelő mennyiségű információ híján, egészen egyszerűen nem lehetett. A későbbi századokban azonban írásaik nyomán számos olyan ismeretterjesztő, illetve szépirodalmi

mű látott napvilágot, amelyek hasonló tárgyban íródtak. Jellegzetes tünetei miatt sokszor a pestissel összetévesztett szifilisz olyan szerzők írásaiban jelenik meg, mint Ayala Gábor, Pethő Gergely, John Keats vagy Jókai Mór,⁷⁵ míg a több ezeréves múltra visszatekintő selyemhernyó-tenyésztés, már csak magyarországi viszonylatban is szép számmal szolgáltatott témát, elsősorban a 19. századi politikusok és írók számára.⁷⁶

A tanköltemények mérhetetlen sikerének a 17. században kialakuló folyóiratkultúra vetett véget. A hosszú, nem ritkán terjedős költemények helyébe a rövid, könnyen áttekinthető újságcikk lépett. Az újságírásnak ugyanis még a tankölteményeknél is eredményesebben sikerült egyesítenie a folyóiratok informatív nyelvét a tudomány folyton változó, állandó mozgásban levő világával. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a tanköltemény nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tudományok kiszakadjanak az akadémiák falai közül, és a hétköznapi élet részévé váljanak.

Rövidítések

Primer irodalmi szövegek

ASS 1770	Angliai országban levő Salernitana Scholának Jó egészségről való megtartásának módgyáról írott könyve. Felvinczi György (ford.). Kolozsvár, 1770.
BETTI 1736	BETTI, Zaccaria: Del baco da seta. 1736.
BIAGI–BASILE 1980	Scienziati del Seicento. Ed. Maria, Luisa Altieri Biagi – Bruno Basile. Riccardo Ricciardi. Napoli, 1980.
DE RENZI 1851	Collectio Salernitana. Szerk. Salvatore de Renzi. Edizione Salernitana. Napoli, 1851.

⁷⁵ Vö. SZATMÁRI 1909. 77.

⁷⁶ Vö. TAKÁTS 1994. 165–192.

- FJT 1909 Fracastoro Jeromos Tanköltevénye a francia kórságról. Szerk. Szatmári Imre. Budapest, 1909.
- FRACASTORO 1530 FRACASTORO Girolamo. La sifilide, ossia del morbo gallico.
- FRACASTORO 1546 FRACASTORO Girolamo. De contagionibus. <http://biochimica.bio.uniroma1.it/bfracastoro1.pdf>
- FRANCIONI 1998 Il Caffè 1764–1766. Szerk. Gianni Francioni. Bollati Boringhieri. Torino, 1998.

Szakirodalom

- SAETTI 2004 Antichità classica. Ed. Saetti, Lucia et. al. Le Garzantine. Milano, 2004. 397–398.
- BERENGO 2009 BERENGO Marino: La società veneta alla fine del Settecento. Edizioni di Storia e di Letteratura. Roma, 2009.
- CASTOGLIONI 1951 CASTOGLIONI, Arturo: Gerolamo Fracastoro e la dottrina del contagium vivum. https://brill.com/view/journals/ges/8/1-2/article-p52_6.xml?language=en&ebody=previewpdf-49929 (letöltve: 2022.05.02.)
- FARKIS 2011 FARKIS Tímea: Államrezon, államérdek, politika. Egy XVII. századi politikai író. In: „Ritrar parlando il bel”: Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére. Szerk. Szegedi Eszter – Falvai Dávid – Ertl Péter. Budapest, 2011. 191–202.
- FARKIS 2017 FARKIS Tímea: Egy 17. századi értelmiségi: Gregorio Leti. In: Az újlatin filológia aktuális kérdései a XXI. században. Szerk. Oszetzky Éva – Józsa Judit – Tóth László. Pécs, 2017. 217–239.
- FERRONI 2021 FERRONI Giulio: Storia della letteratura italiana – Dal Cinquecento al Settecento. Mondadori. Milano, 2021.
- GHERARDINI 1841 GHERARDINI Giovanni. Elementi di poesia. In: Della poesia didascalica. Milano, 1841. 197–200.
- GIOMBI 2001 GIOMBI, Samuele: Libri e pulpiti: lettura, sapienza e storia religiosa nel Rinascimento. Carocci. Roma, 2001. 213–218.

- MAGENTA 1833 MAGENTA, Cav. P.: Introduzione. In: La Scuola Salernitana ossia Precetti per conservar la salute. Ed. MAGENTA, Cav. P. Pavia, 1833. III–XIV.
- MARKMANN 2004 MARKMANN Ellis. The Coffee House: a cultural history. London, 2004.
- MIKONYA 2014 MIKONYA György. Az európai egyetemek története (1230–1700). Budapest, 2014.
- REZZA 1842 REZZA Ettore: Di Luigi Alamanni. In: *Museo Scientifico* (1842:4) 47.
- RÓZSA 2012 RÓZSA Anett: A szifilisz gyógyszereinek története a kezdetektől napjainkig. Budapest, 2012.
- SCHULTHEISZ 2017 SCHULTHEISZ Emil: A tanköltemény az orvosi oktatásban. In: Schultheisz Emil magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai. Szerk. Gazda István. Budapest, 2017. 351–372.
- SZAJBÉLY 1985 SZAJBÉLY Mihály: Előszó és ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében. In: *Irodalomtörténet* 67. (1985:3) 543–564.
- SZATMÁRI 1909 SZATMÁRI Imre: Magyarázó jegyzetek. In: FJT 46–72.
- SZERDAHELYI 1997 SZERDAHELYI István: Műfajelmélet mindenkinek. Budapest, 1997. 133–135.
- TAKÁTS 1994 TAKÁTS Rózsa: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992–1994*. (1994) 165–192.
- VASOLI 2006 VASOLI Cesare. Il Turrius e la logica come strumento del sapere naturale. In: *Atti del Convegno internazionale di studi in occasione del 450° anniversario della morte*. Eds. Peruzzi, Enrico – Pastore, Alessandro. Firenze, 2006. 175–192.

ANDRÁS CSABA

A látás felszabadítása

A Marseille régi kikötője (Moholy-Nagy László, 1929)
című film esztétikája

The Emancipation of Sight

The Aesthetics of *Impressions of the Old Marseille Harbour*

(László Moholy-Nagy, 1929)

The period between the two World Wars is one of the busiest phases in film history: the age of the emergence of exciting new styles, of radical experimentation, of the search for an autonomous film-language independent of all other media. László Moholy-Nagy, who was forced to emigrate like most Hungarian avant-garde artists after the fall of the Hungarian Soviet Republic, became world-famous in the 1920s, especially for his works of art and his teaching activities at the Bauhaus. His 1922 film plan, *Dynamic of the Metropolis*, considered particularly significant in film-history, but it was not until 1929 that he actually filmed *Impressions of the Old Marseille Harbour* (*Impressionen vom alten Marseille Hafen*), his first film. In my paper, I examine this short city symphony. First, I summarize Moholy-Nagy's cinematic work: his much-mentioned film plan, his actual films, his critical work, and his work in film theory. Then I outline the film historical context of the *Impressions of the Old Marseille Harbour*, with particular reference to the contemporary tradition of city symphonies. Finally, I present the most important characteristics of the film, and I turn to the feature that makes Moholy-Nagy's first film unique, which in my interpretation – in Moholy-Nagy's own terminology – can be grasped as the synthesis of “absolute” and “representational optical composition”.

Keywords: political aesthetics, city symphonies, avant-garde film, formalism, realism

Bevezetés

Az előző évszázad '20-as évei jelentik az egyetemes filmtörténet talán legintenzívebb és leginnovatívabb időszakát. Az évtized végén – ahogy Balázs Béla fogalmaz – „a hangosfilm technikája rátört a némafilm művészetére, lerombolta a némafilm fejlett kultúráját”,¹ amit Balázs példátlan katasztrófaként ír le. A katasztrófa előtt azonban az európai némafilm a radikális újítás, a forradalmi lendület egyik elsődleges terepe volt. Ez az időszak mára szinte elképzelhetetlen esztétikai sokrétúséget mutat: évente bukkannak fel új avantgárd irányzatok, melyek különböző irányokból forgatták fel a filmkultúra épphogy kialakult konvenciórendszerait.

A nemzetközi avantgárd film perspektívájából nézve ebben az időszakban Magyarország, mondhatni, semmi említésre méltó sem történt. Ennek oka ugyanakkor nem valamiféle kulturális elmaradottság. Az évtized kezdete előtt a magyar aktivizmus a nemzetközi avantgárd élvonalába tartozó művészeti mozgalom volt. Magyarországon a '20-as években azért nem születtek avantgárd filmek, mert szinte a teljes magyar avantgárd szcéna lelkesen üdvözölte a Tanácsköztársaságot, így annak bukása után e művészek emigrációba kényszerültek.

Így járt Moholy-Nagy László is, aki Magyarország elhagyása után néhány év leforgása alatt a világ egyik legjelentősebb avantgárd művészévé vált. Bár a magyar aktivizmusban magáévá tett gondolat, miszerint a művészeti és a társadalmi forradalomnak kéz a kézben kell járnia, munkásságának végéig elkísérte, Moholy-Nagy kivételesen változatos pályát járt be. Már emigrációban töltött évei kezdetén elszakadt korai tájképeinek és realista portréinak stílusától; rövidesen megismerkedett a dadaizmussal, a konstruktivizmussal és a szuprematizmussal. A '20-as évek első felében kollázsokat, az üvegarchitektúra elvei szerint szerveződő absztrakt

¹ BALÁZS 1948. 168.

festményeket, fémszerkezeteket, a művészeti termelés logikájának forradalmasítását célzó telefonképeket, fotókat és fotogramokat hozott létre. 1923-ban, mindössze 28 évesen, tanára lett a korszak legjelentősebb művészeti intézményének, a weimari Bauhausnak. Az intézmény elhagyása után, az évtized végén fordul a színházi munkák és a filmezés felé.²

Moholy-Nagy László filmes munkásságának komoly nemzetközi recepciója van. *Fényjáték: fekete-fehér-szürke (Lichtspiel: Schwarz-Weiß-Grau, 1930)* című munkáját említi Kristin Thompson és David Bordwell nagy kanonikus jelentőséggel bíró filmtörténete;³ izgalmas tanulmányt szentelt filmjeinek a kiváló filmtörténész, Jan-Christopher Horak;⁴ és a városszimfóniákat övező egyre növekvő érdeklődést jól tükröző 2018-as *The City Symphony Phenomenon* című tanulmánykötet is gyakran utal a műveire.⁵ Ennek ellenére a kutatók összességében jóval kevesebb figyelmet szenteltek filmjeinek, mint más alkotásainak, és egyelőre a hazai filmtudomány is adós maradt életművének alapos feldolgozásával.⁶ Utóbbi különösen a fentiekben bemutatott hiány miatt számottevő: úgy tűnik, Moholy-Nagy László egy személyben képviseli a magyar klasszikus avantgárd filmművészetet, ezért filmes munkáinak feldolgozása különösen fontos feladatnak tűnik.

A témával foglalkozó kutató munkáját számos tényező akadályozza, például Moholy-Nagy írásainak és filmjeinek hozzáférhetősége. A nehézségek közül a legszámottevőbb talán az, hogy filmjei értelmezéséhez olyan komplex művészettörténeti, technikatörténeti, eszmetörténeti, filmtörténeti és politikai esztétikai tudásra

² Életútjáról átfogóan I. PASSUTH 1982.

³ THOMPSON – BORDWELL 2007. 204.

⁴ HORAK 1997. 109–136.

⁵ JACOBS – KINIK – HIELSCHER 2019.

⁶ A hazai recepció e vizsgálat szempontjából kiemelkedő darabja Orosz Márton a közelmúltban megjelent esszéje, melyre az írás későbbi részeiben több kérdés kapcsán is utalok majd. (OROSZ 2020.)

van szükség, mellyel egyetlen értelmező aligha rendelkezhet; egyszerűen kellene ismerni Moholy-Nagy szerteágazó képzőművészeti tevékenységét, elméleti munkásságát, közege világnézeti térképét, a korszak fotó- és filmtörténeti kontextusát, a korabeli recepciót, és még sorolhatnánk. Filmes munkásságát csak intenzív interdiszciplináris párbeszéd segítségével lehetne megfelelő körültekintéssel feldolgozni; az itt közölt vizsgálat ennek szükségképpen csupán egyetlen szeletét jelenti.

Jelen tanulmányban Moholy-Nagy László legelső filmjének, a *Marseille régi kikötőjének* (*Impressionen vom alten Marseiller Hafen*, 1929) elemzésére vállalkozom.⁷ Először röviden áttekintem Moholy-Nagy filmes munkásságát: sokat emlegetett filmtervét, ténylegesen megvalósított filmjeit, kritikai tevékenységét és filmelméleti munkáit. Ezt követően vázolom a *Marseille régi kikötőjének* filmtörténeti kontextusát, különös tekintettel a városszimfóniák korabeli hagyományára, melyeket a film esetében a legrelevánsabb vonatkoztatási pontnak tekintek. Végül bemutatom a film legfontosabb sajátosságait, s rátérek azon vonására, mely meggyőződésem szerint a leginkább egyedivé teszi Moholy-Nagy első filmjét.

Moholy-Nagy László filmes munkái

Moholy-Nagy első, filmtörténeti szempontból különösen releváns munkája az 1924-ben a *Ma* folyóiratban, 1925-ben pedig az első saját kötetében publikált, *A nagyváros dinamikája* című tervezet.⁸ A két mű nem egészen egyezik egymással: mindkettő egy városfilm sajátosan illusztrált forgatókönyve – ám míg az első változat még grafikákat tartalmaz, addig a második már fényképeket. Első címe szerint

⁷ A film – többek között – az alábbi linken érhető el: <https://www.youtube.com/watch?v=Y-lbWzQiTRQ> (letöltve: 2022.04.22.)

⁸ MOHOLY-NAGY 1978. 118–133.

a mű „filmváz”: olyan kép- és szövegkompozícióval van dolgunk, mely egy tervezett, ám meg nem valósított film vázlata.

A tervezet számos olyan részletet tartalmaz, melyet később egyes rendezők részben megvalósítottak: a felvevőgép lencséjéhez hajított tárgyak iránti érdeklődés Abel Gance *Napóleonját* (*Napoléon*, 1927), a szemét feldolgozását bemutató részek Georges Lacombe *Kültelekjét* (*La zone*, 1928), a forgalom felülnézeti felvétele Dziga Vertov *Ember a felvevőgéppeljét* (*Человек с киноаппаратом*, 1929) idézik. A nagyváros dinamikájának fő szervezője a *film mint fizikai sokk* képzelet, mely Patrícia Castello-Branco szerint egyben a teljes absztrakt filmes paradigma legmeghatározóbb esztétikai alapelve.⁹ Abban az évtizedben járunk, amikor Filippo Tommaso Marinetti azt javasolja, hogy a moziban a nézőket ragasszák üléseikhez, Szergej Mihajloviics Eisenstein pedig ekkortájt gondolkodik azon, hogy a vetítés közben petárdákat kellene robbantani a közönség ülései alatt.¹⁰ A nagyváros dinamikája is a nyers és sokkoló hatás lázában ég; az olvasónak szinte az a benyomása, mintha már a film vázlata is ki akarna törni a papírlap kétdimenziós fogságából. A tervezett film nyugtalanul cikázó kameratekintete egyszerre ég a mindent megmutatni akarás és az új formában rejlő lehetőségek kiaknázási lázában.

Moholy-Nagy első ténylegesen megvalósult filmje jóval konzolidáltabb, mint hajdani filmterve. Ennek hátterében ugyanakkor nem csak a majdnem egy évtizednyi avantgárd kísérletezésen alapuló, fokozatosan higgadtabbá és kiforrottabbá váló szemléletet kell sejttenünk; a művész még 1929-ben sem rendelkezett azokkal lehetőségekkel, melyekkel hajdani filmtervének jeleneit megvalósíthatta volna. Nem pusztán a filmanyag mennyisége, valamint a forgatási lehetőségeket alapjaiban meghatározó anyagi források voltak korlátozottak; Moholy-Nagy teljesen egyedül, egyszemélyes stábként hozta létre filmjét.

⁹ CASTELLO-BRANCO 2012.

¹⁰ GUNNING 2004. 303.

A *Marseille régi kikötője* és *A nagyváros dinamikája* között – a szemét ábrázolásának hangsúlyossága mellett – a vasdaruhoz kapcsolódó jelenet terve jelent izgalmas kapcsolódási pontot. Moholy-Nagy *A nagyváros dinamikájában* rögzített szándékai szerint a daru konstruktivista, animációs felvételként megrajzolt vázlata fokozatosan változna át egy valódi daru felvételévé. Az e folyamathoz kapcsolódó képek a fémszerkezet ugyanazon szemléletét tükrözik, ami a *Marseille régi kikötőjében* a Pont Transbordeur szállítóhíd képein is megmutatkozik. Moholy-Nagyot különösen foglalkoztatta a kikötőben álló, a korszakban hatalmas technikai innovációnak számító szállítóhíd, és nem ő az egyetlen, akinek fantáziáját megragadja ez a szerkezetek.¹¹

Moholy-Nagy végül 1929 és 1945 között tíz filmet rendezett. Ahogy Passuth Krisztina kiemeli, „[f]ilmjei nagyjából két csoportba oszthatók: azok, amelyeket saját elképzelései alapján csinált, és azok, amelyeket megrendelésre készített. Noha az utóbbiak is igen ötletesen vannak megoldva, fotó- és filmtrükkök eredeti felhasználásával, mégis elárulják, hogy a rendező készen kapta a szempontokat és nem a maga számára keresett feladatot”.¹² A tíz film közül az utolsó kettő (*Desing Workshops*, 1944; *Do not Disturb*, 1945) már az Egyesült Államokban készült; e kísérleti filmeket Moholy-Nagy saját tanítványaival, kurzusokon készítette. Három film (*Architektenkongreß Athen*, 1933; *The New Architecture at the London Zoo*, 1936; *Life of a Lobster*, 1936) esik a felkérésre készült művek körébe.

Moholy-Nagy első öt filmje esetében élvezett nagyobb alkotói szabadságot, noha a rendelkezésre álló erőforrások szintén korlátozták. Második, *Fényjáték: fekete-fehér-szürke* című filmje a művész egyik fémszerkezetének, az 1922 és 1930 között készített *Fény-tér-modulá-*

¹¹ A kor fényképészeinek kedvelt témája a szállítóhíd; Siegfried Kracauer egyik munkájának köszönhetően egy sajátos, Andreas Huyssen értelmezésében a korszakra különösen jellemző irodalmi forma is kötődik a hídhoz és környezetéhez. HUYSSSEN 2015. 130–132.

¹² PASSUTH 1982. 60.

tor (*Lichtrequisit*) felvételeit tartalmazza. A szerkezet a rávetülő fény megtörésével, a környezetére vetett árnyékokkal, a fémes tükröződéssel teremt sajátos látványt – a film pedig a gépezet által produkált absztrakt látványok kibontakoztatásának lehetőségére koncentrált. A *Fényjáték: fekete-fehér-szürke* tehát a fény filmezhetőségének lehetőségeivel foglalkozó kísérlet, és ebben az értelemben – mint később látni fogjuk – szorosan kapcsolódik a *Marseille régi kikötőjéhez*. Utóbbi filmhez hasonló a közelmúltban előkerült *Hangzó ABC (Tönendes ABC, 1932)*, legalábbis a tekintetben, hogy ismét egyetlen aspektus foglalkoztatja Moholy-Nagyot: a hang, még pontosabban a grafikus ábrázolások hangzásra történő lefordíthatósága. Harmadik filmje, a *Berlini csendélet (Berliner Stilleben, 1930)* a *Marseille régi kikötőjéhez* hasonló városfilm, mely sok tekintetben megismétli annak fogásait. A szociografikus/realista ábrázolási igény végül ötödik filmjében, a *Nagyvárosi cigányokban (Großstadt-Zigeuner, 1932)* is előtérbe kerül, mely az ekhós szekerekkel járó vándorcigányok életébe nyújt bepillantást.¹³

A filmterven és a megvalósult filmekben túl Moholy-Nagy számos további szálon kötődött a kinematográfiához. 1929-ben például közel félórás, három különböző vásznon vetített filmösszeállítást készített az Ervin Piscator rendezésében bemutatott *A berlini kalmár* című darabhoz.¹⁴ Szintén említést érdemel *A halászok felkelése (Der Aufstand der Fischer)*, mely minden bizonnyal Moholy-Nagy legexplicittebben politikai filmje lett volna, ha sikerül megvalósítania. (Utóbbi már csak azért is fontos a *Marseille régi kikötője* kapcsán, mert Moholy-Nagy *A halászok felkelésének* sikertelen forgatásáról utazik a francia kikötővárosba.¹⁵)

¹³ Ennek izgalmas elemzéséhez l. HORÁK 1997. 124–127. A film megítélésekor érdemes szem előtt tartanunk, hogy a ma elérhető *Nagyvárosi cigányok* jócskán eltér az eredetitől: a filmből csak „egy utólag erőteljesen megvágott, »kommerciálizált« kópia maradt meg” – OROSZ 2020. 37.

¹⁴ OROSZ 2020. 38–39.

¹⁵ OROSZ 2020. 39–40.

A fentiek mellett Moholy-Nagy László nem pusztán alkotó, hanem kritikus és teoretikus is. A *Marseille régi kikötője* létrehozásakor az Amszterdamban 1927 és 1929 között működő *i10* folyóirat szerződéses filmkritikusa volt; itt publikálta a médiummal kapcsolatos számos fontos szövegét. Emellett több elméleti írásában foglalkozott a filmmel; különösen hangsúlyos ez a *Festészet, fényképészet, film* című könyvében, melyben a film egy mediális sorozat végpontjaként jelenik meg,¹⁶ és posztumusz kötetében, mely *Látás mozgásban* címmel jelent meg magyarul.¹⁷ Legjelentősebb filmes írásai *A festéktől a fényig* című válogatáskötetben olvashatók.¹⁸

Filmtörténeti kontextus

A *Marseille régi kikötője* megjelenési ideje a hangosfilmváltás időszaka. Noha ezen átmenet Európa különböző országaiban eltérő ritmusban zajlik, ebben az évben a nézők Nyugat-Európa-szerte egyre gyakrabban találkozhatnak hangosfilmekkel, pár éven belül pedig minden nyugati országban ez a forma válik dominánssá. Ez az időszak a dokumentumfilm kialakulása szempontjából is jelentős: a korábbi aktualitásfilmek és dokumentarista felvételek ábrázolási gyakorlatai a '20-as években kezdenek önálló filmes műfajjá sűrűsödni.¹⁹

1929-ben tehát az avantgárd némafilm fénykorának végén járunk: a közönség már megismerhette Walter Ruttmann és Viking Eggeling absztrakt animációit, René Clair és Man Ray dadaista filmjeit, Fernand Léger és Henri Chomette tiszta filmes kísérleteit. A *Marseille régi kikötője* születési évében mutatták be az *Ember a felvevőgéppelt* (Dziga Vertov), az *Esőt* (*Regen*, Joris Ivens és Mannus Franken)

¹⁶ MOHOLY-NAGY 1978.

¹⁷ MOHOLY-NAGY 1996.

¹⁸ MOHOLY-NAGY 1979.

¹⁹ Vö. ZALÁN 1983.

és az *Andalúziai kutyát* (*Un chien andalou*, Luis Buñuel, Salvador Dalí). Moholy-Nagy, aki a nemzetközi avantgárd közeg meghatározó figurája, e szerteágazó filmes mező számos részével érintkezett. A *Marseille régi kikötője* forgatásakor Moholy-Nagy már láthatta Vertov városszimfóniáját,²⁰ és – az *i10* szerzőjeként – minden bizonynyal ismerte az *Esőt* is.²¹ Utóbbi két film azért is fontos, mert a *Marseille régi kikötője* ezek hagyományában illeszkedik: Moholy-Nagy filmje a *városszimfónia* műfajába sorolható. A városszimfónia a korszak meghatározó filmes műfaja; olyan avantgárd hagyományokból táplálkozó dokumentumfilm-típus, amely a városi élet bemutatását célozta, sokszor zenei struktúrák ritmusát idézve.²²

A *Marseille régi kikötője* nem egy egész várost ábrázol, pusztán a város egyetlen körzetét. Moholy-Nagy egy 1933-as előadásában arról számolt be, hogy azért esett a választása a korabeli Marseille nyomornegyedére, mert csupán 300 méternyi film állt rendelkezésére, így biztos volt benne, hogy a város nagyobb részéről nem tudna megfelelő képet nyújtani.²³ A művész arról is nyilatkozott, hogy miért pont e körzetre esett a választása: a veszélyesnek tekintett, nyomorgó kikötőnegyed jóformán ismeretlen volt Marseille lakói számára.²⁴

Moholy-Nagy alkotásai a korábbi hatalmi rendet fenntartó ábrázolási sémák és szemlélődési módok lebontását, végső soron a társadalom radikális átalakítását és a befogadó felszabadtítását célozzák. Ez az elsősorban az absztrakt művészethez kötődő politikai esztétikai álláspont a *Marseille régi kikötője* esetében egy jóval egyértelműbb politikai céllal, Marseille nyomorgó, láthatatlan polgárainak

²⁰ 1930-as, *Az új film problémái* című írásában már hivatkozik az *Ember a felvevőgépre*. MOHOLY-NAGY 1979. 68.

²¹ Vö. HORAK 1997. 119.

²² A műfajról összefoglalóan l. JACOBS–KINIK–HIELSCHER 2019. Az avantgárd és a dokumentumfilm összekapcsolódásának, közös alakulásának számos szakirodalma van, ennek áttekintéséhez l. MÁTÉ 2019.

²³ JACOBS – KINIK – HIELSCHER 2019. 243.; MOHOLY-NAGY 1979. 86–87.

²⁴ MOHOLY-NAGY 1979. 86–87.

a láthatóvá tételével bővül. Az implicit, a látás és a szemlélődés újrastrukturálására irányuló politikai tendencia tehát egy explicit, szociografikus jellegű társadalomkritikai aspektussal egészül ki. Jogosan hangsúlyozza Jan-Christopher Horak is, hogy „Moholy-Nagy munkái esztétikai és politikai szempontból is radikálisak”.²⁵

A politikai elkötelezettség a városfilmek műfajától sem idegen. Dziga Vertov – saját megfogalmazásában – filmjeivel „a tudomány és a dokumentumfilm összefogását” kívánja megvalósítani „a világ kommunista értelmezéséért folyó harc érdekében”.²⁶ Jean Vigo a következőképpen ír a *Nizzáról jut eszembe* (*À propos de Nice*, 1930) című városszimfóniájáról: „[a filmben] egy életmód kerül a vádoltak padjára [...] az eszképizmusba vesző társadalom zihálása undorral tölti el az embert, és szimpatikussá teszi számára a forradalmi megoldásokat.”²⁷ Walter Ruttmann *Berlin, egy nagyváros szimfóniája* (*Berlin: Die Sinfonie der Großstadt*, 1927) című filmjéről írt kritikájában Kassák Lajos megjegyzi, hogy utóbbinak „nincs tendenciózus társadalmi beállítottsága”.²⁸ Érdeemes tekintetbe venni, hogy itt egy olyan kritikus állásfoglalásáról van szó, aki mára alig elképzelhetően határozott beállítottságok között tölti az életét: noha a film politikai állásfoglalása nem annyira explicit, mint Vertov és Vigo esetében, Ruttmann filmje a legkevésbé sem tekinthető apolitikusnak. Szintén könnyen dekódolható társadalomkritikai elköteleződést mutat a *Kültelek*, mely a Párizs környékén élő rongyszedő guberálók életébe nyújt bepillantást, vagy az 1932-es *A sikátor* (*De steeg*, Jan Koelinga), mely Rotterdam munkásnegyedébe vezeti a nézőt.

Moholy-Nagy politikai elkötelezettségéhez nem fér sok kétség. A művész már 1922-ben a „legvilágosabb és legtermészetesebb álláspontnak” nevezi, hogy „minden ember egyenlő mértékben jogosult

²⁵ HORAK 1997. 114.

²⁶ VERTOV 1973. 41.

²⁷ Idézi: LE CAIN 2002.

²⁸ KASSÁK 1927.

a körülötte lévő és teremtett jók élvezésére”, ehhez pedig hozzáteszi, hogy „ezt elérni ma például csak az osztályharcra lehet”.²⁹ 1923-ban határolódik el „a polgári konstruktivisták esztéticizmusától” egy olyan „konstruktív művészet” nevében, mely – mint a nyilatkozók megfogalmazzák – „a mi kommunista ideológiánkból folyik”.³⁰ 1927-ben, *Az anyagtól az építészetig* című szövegében leszögezi, hogy „az osztályharc végső soron nem a tőkékért, nem a termelési eszközökért, hanem valójában az örömet okozó elfoglaltság, a belsőleg kielégítő munka, az egészséges életforma és a felszabadító erő kifejtés jogáért folyik”.³¹ Hosszan sorolhatók lennének még a fentiekhez hasonló idézetek, melyekből egyértelművé válik, hogy Moholy-Nagy László korabeli művészete határozottan politikai művészet. Ugyanezt hangsúlyozza írásában Orosz Márton is, aki joggal jegyzi meg, hogy „alig akad [...] a szaktudományban olyan írás, amely a művész filmjeit a bennük kifejeződő politikai állásfoglalás irányából közelítené meg”.³² Utóbbi jelenség arról tanúskodik, hogy Moholy-Nagy művészetének hazai recepcióját nagymértékben meghatározza az a tendencia, amit Horváth Györgyi az *antipolitika diskurzusának* nevez:³³ a világnézetétől megfosztott, apolitikus Moholy-Nagy képze a rendszerváltás utáni depolitizációs diskurzus jellegzetes tünete. E képpel szemben Moholy-Nagy László az „új látás” programját marxista keretek között elgondoló, tendenciózusan a kommunisták felé húzó,³⁴ ízig-vérig forradalmár avantgárd alkotó, aki a művészet területén határozottan szemben áll mindennel, ami narratív vagy „természetes”, aki a formai újításokban, a konvencionális formákkal való szakításban látja a társadalom átformálásának lehetőségét, és akinek esztétikai harciassága mögött határozott politikai világnézet áll.

29 MOHOLY-NAGY 1979b. 202.

30 KÁLLAI et al. 1979. 280.

31 MOHOLY-NAGY 1972. 16.

32 OROSZ 2020. 36.

33 HORVÁTH 2014. 51–54.

34 Vö. OROSZ 2020.

Terek és emberek

A *Marseille régi kikötőjének* tíz és fél perce alatt a *flâneur*ként kószáló kameratekintet a kikötőnegyedet járja be: először a terület part menti részéről, a sétányról látunk felvételeket, majd a Pont Transbordeur kerül a középpontba, innen jutunk a negyed belső, sikátoros részére, ahonnan ismét a part menti részekre érkezünk, egy ponton pedig egy hajóról látjuk Marseille távolodó látképét. Az ábrázolt teret éles dichotómia tagolja: a sétány és a sikátor, vagyis a jómód és a nyomor, a fény és a sötétség, a technológiai innováció és a régi, düledező architektúrák ellentéte. A film leglátványosabb trükkfelvétele a főcímet követi: ekkor egy olló vágja ki a város térképéből azt a részt, amelyre később a figyelmünk irányulni fog. Ez a megoldás hasonlít az egy évvel korábbi *Kültelek* nyitójelenetéhez, ahol a film kezdetén egy animált vonal szintén kimetszi számunkra a város bemutatott részét.

A filmet erős fekete-fehér kontrasztok jellemzik. Moholy-Nagyot mind ebben az időszakban, mind egész munkásságában foglalkoztatta a fény-árnyék viszony, valamint annak filmezhetősége. 1933-as *Festéktől a fényig* című esszéjében például azt állítja, a film apparátusa lesz az a laboratórium, melynek segítségével választ kapunk az olyan kérdésekre, hogy „mi a fény?”, vagy hogy „mi a sötét és a világos?”.³⁵ A filmbeli látványok sokasága nyer innen magyarázatot: a kamera azért pásztázza a fényt megtörő kirakat és a fodrozódó víz felületét, azért fókuszál a sötét kovácsműhelyben felpattanó szikrákra, azért keresi a fény és árnyék kontrasztjának lehetőségeit (az erkély vasrácsától a kikötői kávézó teraszáig), mert Moholy-Nagy kísérletként tekint saját filmjére, melyből maga is tanulni akar. Mint írja, a film területén a jövőben olyan alkotásokra számíthatunk, melyek számolnak „a tér fény által létrehozott változásaival és mozgásvariációival, változó fényintenzitásban és fényidőzítésben; a kialvás és a felvillanás, a világos-sötét, a fényközel és fénytávol, az ultra-

³⁵ MOHOLY-NAGY 1979. 106.

viola sugárzás a sötét infrakt áthatolásával és ezek direkt látható átfordítása más, új optikai eredmények révén, melyek a legerősebb megrendülést közvetítik”.³⁶ A *Marseille régi kikötőjére* Moholy-Nagy minden bizonnyal e nagy átalakulás előőrseként tekintett.

A felvételek többsége sajátos perspektívából készült: noha a mártávlat mellett a békaperspektíva is előkerül, Moholy-Nagy két városfilmjére, a *Marseille régi kikötőjére* és a *Berlini csendéletre* egyaránt elsősorban a felső gépállás jellemző. Az erkélyekről és más magaslati pontokról készített felvételek célja, hogy új, szokatlan perspektívát nyissanak a városra, hiszen Moholy-Nagy szerint az „alulnézet, fölülnézet, harántnézet [...] olyan elfogulatlan optikát teremtenek, amilyenre asszociációs törvényekhez szokott szemünk nem képes”.³⁷ A formabontó látószögek alkalmazásával tehát a konvencionális perspektíva felszámolása a cél. Ugyanezt szolgálja a perspektívák sokszorozása is: a *Marseille régi kikötője* számtalanszor él azzal a fogással, hogy először felvillant valamit, majd később megmutatja ugyanazt még egyszer, más szögből. A film egyik pontján például udvaron kergetőző fiatal lányokat látunk, valamint egy fiatalembert, aki az erkélyről figyelni őket. Ezt a férfit a kamera három különböző szögből is megmutatja: (A1) felső gépállásból, jobbról, nagyjából két méterről és 45 fokban, (A2) ismét felső gépállásból és jobbról, de most már nagyjából öt méterre és 30 fokos szögben, végül (A3) felső gépállásból és ismét nagyjából 45 fokos szögben, ám most balról, és nagyjából fél méterről. E felvételeket a kergetőző lányok felvételének két részével (B1, B2) látjuk összefűzve, melyek esetében a perspektíva nem változik, csupán az idő halad előre. Az így születő jelenetsor (A1, A2, B1, A3, B2) a szovjet montázselméletekből ismert szerkezetet működteti: megszületik egy fiktív tér, és a néző úgy értelmezi a képeket, hogy a férfi az erkély alatt játszó lányokat nézi. Sajátos, hogy az erkélyen álló férfit minden alkalommal más szögből látjuk,

³⁶ MOHOLY-NAGY 1979. 110–111.

³⁷ MOHOLY-NAGY 1978. 5.

amiben ismét a hétköznapi, „természetes” szemlélődésünk sémáinak megbontására irányuló törekvés tükröződik. A szokatlan perspektívák és a perspektívák sokszorozása ugyanazt a célt szolgálják. Moholy-Nagy szerint a művészet legfontosabb feladata, hogy *új viszonylatokat* teremtsen, ehhez pedig a megszokott, régi, „reakciós” szemlélődés felszámolására van szükség.³⁸

A film során a kamera szemlélődését elsősorban az ábrázolt alakok gesztusai szervezik: valaki elmosolyodik, valaki egy medvebocs orrára koppint, valaki megnézi a cipőtalpát, és így tovább. Az ábrázolt látványok közül többet (például a szeméthalmokat vagy a nyomor képeit) addig nem sűrűn láthatott vásznon a korabeli közönség. Az ábrázoltak körének kitágítása ugyanakkor nem pusztán a helyek, de a személyek tekintetében is feltűnő. Nagyon sok a filmben a portrészertől felvétel – Moholy-Nagy portrék festésével kezdte a pályáját. Walter Benjamin 1936-ban, a *Műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* című esszéjében Dziga Vertov filmjei nyomán írja, hogy a filmvászonra kerülés hétköznapi lehetőséggé vált, és „manapság bárki igényt tarthat rá, hogy lefilmezzék”.³⁹ 1929-ben még újdonságnak számít, hogy az átlagember, vagy akár egy nyomornegyed lakója is vászonra kerülhet. A *Marseille régi kikötőjének* újdonsült szereplői e szituációra eltérő módokon reagálnak. Egy kislány belevigyorog a kamerába, egy munkás szép lassan elmosolyodik, egy járókelő teátrális gesztusokkal szórakoztatja a kávézó teraszáról szemlélődő kamerát. A film ugyanakkor azokat sem fedti el, akik nem örülnek, hogy megörökítik őket: egy idős nő szemmel láthatóan nem tudja mire vélni a jelenséget, a film végén pedig olyan fiatal lány érkezik a sétányra a sikátorokból, aki tüntetőleg hátat fordít a kamerának, és láthatóan másokat is erre biztat. Az ábrázolt személyek nem pusztán tárgyak: visszabeszélhetnek. Szemben a legtöbb korabeli városzิมfóniával, melyek többsége mentes a kamera jelenlétére vonatkozó

³⁸ MOHOLY-NAGY 1978. 26–28.

³⁹ BENJAMIN 2003.

spontán reakcióktól, a *Marseille régi kikötője* mintha egyenesen keresné az ilyen helyzeteket, ami sajátos élettelséget ad a filmnek.

A fenti vonások, valamint a hozzájuk kapcsolódó témák⁴⁰ mind-egyike külön tanulmányt érdemelne. Írásom utolsó részében egyetlen szempontra térek ki, amely meggyőződésem szerint a *Marseille régi kikötőjének* legfontosabb vonása, és amely értelmezésben – Moholy-Nagy saját terminológiájával – az „abszolút” és az „ábrázoló” megformálás filmbeli viszonyaként ragadható meg.

Az „abszolút” és az „ábrázoló” optikai megformálás viszonya a filmben

A *Marseille régi kikötőjének* vizsgálatakor szembeötlő, hogy a film egyes felvételei elsősorban a társadalmi valóságot, emberek állapotait és viszonyait ábrázolják (1. kép),⁴¹ míg más felvételek egyes tárgyak és terek nyomán pusztá látványokat, optikai elrendeződéseket, absztrakt festményekre, illetve fotogramokra emlékeztető kompozíciókat jelenítenek meg (2. kép).

E kettősség – vagyis a szociografikus/dokumentarista igényű ábrázolás és az absztrakt jellegű képiség párhuzamos jelenléte – a korszak városszimfóniáiban nem igazán érvényesül. A *Kültelek* (1928) például teljes egészében a szociografikus szemlélődés szolgálatában áll, ahol az absztrakció lehetősége fel sem merül. Joris Ivens 1928-as filmje, a *Híd (De Brug)* funkcionálisan szemléli tárgyát: noha ráközelít az ábrázolt vasbetonszerkezet egyes részeire, a néző mégis mindvégig tisztában van azzal, hogy mi, miért és meddig mozog, és az milyen célt

⁴⁰ A fény koncepciója Moholy-Nagynál; a perspektíva kritikája az avantgárd művészetben; a szovjet montázszerkezet elterjedése Nyugat-Európában; annak a lehetősége, hogy bárki a vászonra kerülhessen, és ennek politikai vonatkozásai és í.t.

⁴¹ Kivágások a filmből, l. <https://www.youtube.com/watch?v=Y-IbWzQiTRQ> (Letöltve: 2022.04.22.)

1. kép

2. kép

szolgál. A *Híd* sosem szakad el olyan bátran az ábrázolás tárgyától, valamint az ábrázolt folyamatoktól, mint a Pont Transbordeur felvételei, emellett a film fókusza olyannyira szűk, hogy a szociográfiai aspektus itt sem jelenhet meg. Ivens 1929-es alkotása, az *Eső* már megteszi azt a lépést, amit a *Híd* még elmulasztott: a vízfelszín, az ablakok, a csatornák felvételeit az absztrakció irányába mozdítja. Az *Eső*ben is hiányoznak azonban az elnyomottak képei: a kamera sosem téved be sikátorba, kizárólag Amszterdam népszerű polgári tereire fókuszál. Jan Koelinga három évvel későbbi *A sikátora* egy munkásnegyed nyomorát mutatja be, élesen ellenpontozva azt egy parkban zajló fényűző burzsoá mulatsággal. Koelinga alkotásából ismét teljes mértékben hiányzik az absztrakttá alakítható látványok iránti fogékonyság; esztétikai szempontból konvencionális szocioriporttal van dolgunk.

A fenti négy példából jól látható, hogy abban a filmes közegben, ahol Moholy-Nagy a *Marseille régi kikötőjének* létrehozásakor dolgozik, nem magától értetődő a dokumentarista és az absztrakt szemlélődést párhuzamosan, egyszerre működtetni kívánó stratégia. Nem jellemző ez a technika Ruttman, Vertov és Vigo városfilmjeire sem, melyek inkább a montázsokra és a filmes attrakciókra helyezik a hangsúlyt, és jobbra kerülnek a fogalmi nyelvre való lefordíthatóságnak ellenálló, pusztán optikai minőségükben releváns látványok ábrázolását. Az a kérdés, hogy miért érvényesül e kettősség Moholy-Nagynál, és hogy milyen meggyőződések állnak háttérében.

Ha azt állítjuk, hogy a *Marseille régi kikötője* esetében két esztétikai paradigma találkozik, akkor illene megnevezni őket. Utóbbit jócskán megnehezíti, hogy a két paradigmát több fogalmi rendszer alapján is kijelölhetjük; például az absztrakció és a figuralitás, a formalizmus és a realizmus, a modernizmus és a realizmus, az avantgárd és a dokumentarizmus, a „tisztá” és a külső behatások által meghatározott film szembeállításának segítségével. Az oppozíciók túlterheltségéből adódó buktatók elkerüléséhez Moholy-Nagy László saját fogalmi rendszere kínál lehetőséget. *A tárgyias és a tárgy nélküli festészet* című írásában a következőket olvashatjuk:

„[N]em szegülhetünk szembe az ábrázoló művészettel általában, de azzal a követelménnyel kell fellépnünk, hogy a mai világ érdeklődésének és életérzésének megfelelő korszerű konzekvenciák érvényesüljenek: a múlt időket és az idejétmúlt ideológiákat árasztó festői ábrázolásmódoknak el kell tűnniük, hogy helyükbe léphessen **a mechanikus eljárásokkal operáló ábrázolásmód**, melynek további **fejlődési lehetőségei** ma még beláthatatlanok. Ebben a helyzetben a tárgyias, illetve tárgy nélküli, azaz ábrázoló vagy nem ábrázoló festészet körül folyó vita elveszti a jelentőségét, az egész problematikát az **abszolút** és (nem »vagy«, hanem: **és**) **ábrázoló** optikai megformálás szemszögéből kell megragadnunk.”⁴²

A fenti részlet Moholy-Nagy első könyvében, a *Festészet, fényképészet, film*ben szerepel, amelyben különösen nagy jelentőséget kap a tipográfia, mellyel a művész elméleti szinten is foglalkozott.⁴³ A félkövér kiemelések és a ritkított betűközök megvilágító erejűek, ezek jelölik ki a Moholy-Nagy által javasolt fogalmi transzformáció súlypontjait. A ritkítás hangsúlyozza, hogy a különbségtétel a festészetben vesztette érvényét, mivel a kérdést – a fotó és a film megjelenésével – ki kell terjesztenünk más területekre is. Ezért érdemes „optikai megformálásról”, több formát is érintő konstrukciós tevékenységről beszélni. A részletben az ábrázoló megformálással szemben nem a „nem ábrázoló”, hanem az „abszolút” áll, ami tehát már nem valaminek a hiányaként kap meghatározást, hanem olyasmiként, ami saját jogon létezik. Utóbbi a szöveg korábbi része alapján a „színnel történő megformálás”⁴⁴ semmilyen más tényező által nem korlátozott gyakorlatát jelenti. Végül Moholy-Nagy azt állítja, hogy az ábrázoló és az abszolút optikai megformálás között nem

⁴² MOHOLY-NAGY 1978. 13., kiemelés az eredetiben.

⁴³ MOHOLY-NAGY 1979. 97–104.

⁴⁴ MOHOLY-NAGY 1978. 11.

vagylagos a viszony: mindkét paradigma releváns, amennyiben el tud szakadni a múlt idők idejétmúlt sémáitól.

Moholy-Nagy szerint minden művészet lényege a régi sémák lebontása és az „új viszonylatok” termelése.⁴⁵ Ahogy 1932-es, *Festészet és fényképészet* című esszéjében írja, „az optikai alakítás maga egyike azoknak a szándék nélküli, öntudatlan nevelőeszközöknek, amivel a jövő társadalmának megfelelő tudat formáját próbáljuk előkészíteni”.⁴⁶ Csakhogy Moholy-Nagy szerint a fenti nevelés az „öntudat alatt”,⁴⁷ az érzékelés és a percepció szintjén zajlik: a megformálás nem magát az tudatot, hanem a *tudat formáját* hozza létre. Ez az abszolút optikai megformálás politikai relevanciája: az új tudat közvetett előkészítése, „intuitív magabiztossággal elébe vágva egy még csak eljövendő, de minden bizonnyal bekövetkező állapotnak”.⁴⁸

Hogyan kapcsolódik mindehhez a film médiuma? Moholy-Nagy *Festészet, fényképészet, film* című kötete az egyes médiumok esztétikai feladatait azok technikai sajátosságaiból vezeti le. A *fényképészeti eljárás jövője* című szövegében azt írja, hogy „a történelmi hagyományokban gyökerező ábrázoló festészet egyre növekvő biztonsággal szakad majd el a tárgyi elemek ábrázolásától”, mivel a fénykép és a film technikája sokkal alkalmasabb arra, hogy elvégezze „az objektív megjelenítés feladatát”, hiszen „a felvevőgép mint technikai műszer és a filmkészítés legfontosabb előállító eszköze »élethűen« másolja a világ tárgyait”.⁴⁹ Mindez azt jelenti, hogy a referenciális minőség, a filmnek már a létrehozásához szükséges szerkezet működéséből adódóan, eleve sajátja. Moholy-Nagy szerint „ezzel számolnunk kell”, akkor is, ha „ez ideig túlságosan is

⁴⁵ MOHOLY-NAGY 1978. 27–28.

⁴⁶ MOHOLY-NAGY 1979. 79. A művész célja tehát egy új tudat előkészítése, akár József Attilánál *A város pereménben* vagy *A szocializmus bölcselétében*. A kérdéshez l. BAGI 2017. 165–184.; SIPOS 2019.

⁴⁷ MOHOLY-NAGY 1979. 79.

⁴⁸ MOHOLY-NAGY 1979. 60.

⁴⁹ MOHOLY-NAGY 1978. 30.

számoltak ezzel”,⁵⁰ vagyis a film referenciális, ábrázoló természetéről akkor sem feledkezhetünk meg, ha mindeddig a filmek többsége jóformán nem is törekedett e referenciális minőség meghaladására, továbbfejlesztésére. Nyolc év múlva megjelenő, *A festéktől a fényig* című tanulmányában keserűen jegyzi meg, hogy „a filmben [...] még »forradalminak« tartják azt a produkciót, ami alig ad más hatást, mint a mozgóvá tett klasszikus tablóképek”.⁵¹ A film esetében tehát Moholy-Nagy számára egyaránt elvárás, hogy érvényesüljön benne az ábrázoló és az abszolút optikai megformálás gyakorlata. Egyrészt azért, mert technikai adottságaiból adódóan az ábrázolás alapvető sajátossága a filmnek, másrészt mert a film nem állhat meg az ábrázolás, a „mozgóvá tett klasszikus tablóképek” szintjén, hiszen akkor nem teljesíti be tudatformáló küldetését.

E meggyőződések alapján magyarázatható a *Marseille régi* kikötője kettőssége, mely egyedülállónak tekinthető a városszimfóniák között. A film az „abszolút” és az „ábrázoló” optikai megformálás szintetizálására tett kísérlet, mely egyszerre próbál a fény megformálásával új viszonylatokat termelni, miközben nem mond le a felvevőgép technikai adottságaiból adódó referenciális/realista aspektusról sem. Az „abszolút” és az „ábrázoló optikai megformálás” párhuzamos működtetésével a *Marseille régi kikötője* kívül kerül az olyan fogalmi elmentéteken, mint a formalizmus és a realizmus szembeállítás. A két paradigma a szemétről készült közelképekben kerül a legközelebb egymáshoz, melyek egyszerre közvetítik a kikötőnegyed lakóinak életkörülményeit, miközben az abszolút/tiszta megformálás eredményeként olyan optikai kifejezőmód létrehozását célozzák, mely egy új tudat formájának kialakításában játszik szerepet.

⁵⁰ MOHOLY-NAGY 1978. 30.

⁵¹ MOHOLY-NAGY 1979. 110.

Rövidítések

- BAGI 2017 BAGI Zsolt: Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban. Budapest, 2017.
- BALÁZS 1948 BALÁZS Béla: Filmkultúra. A film művészetfilozófiája. Budapest, 1948.
- BENJAMIN 2003 BENJAMIN, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. C3/Aura, 2003. http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (Letöltve: 2022.04.22.)
- CASTELLO-BRANCO 2012 CASTELLO-BRANCO, Patrícia: Tiszta érzékek? Az absztrakt filmtől a digitális képekig. *Apertúra* VII. (2012:4) <https://www.apertura.hu/2012/nyar/castello-branco-tiszta-erzekek-az-absztrakt-filmtol-a-digitalis-kepekig/> (Letöltve: 2022.04.22.)
- GUNNING 2004 GUNNING, Tom: Az attrakció mozija. A korai film, nézője és az avant-garde. In: A kortárs filmelmélet útjai. Szerk. Kovács András Bálint – Vajdovich Györgyi. Budapest, 2004. 292–303.
- HORAK 1997 HORAK, Jan-Christopher: Making Images Move. Photographers and the Avant-Garde Cinema. Washington, 1997.
- HORVÁTH 2014 HORVÁTH Györgyi: Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban. Budapest, 2014.
- HUYSSSEN 2015 HUYSSSEN, Andreas: Miniature Metropolis. Literature in an Age of Photography and Film. Cambridge – London, 2015.
- JACOBS–KINIK–HIELSCHER 2019 The City Symphony Phenomenon. Cinema, Art, and Urban Modernity Between the Wars. Eds. Jacobs, Steven – Kinik, Anthony – Hielscher, Eva. New York – London, 2019.
- KÁLLAI et al. 1979 KÁLLAI Ernő – KEMÉNY Alfréd – MOHOLY-NAGY László – PÉRI László: Nyilatkozat. In: Konstruktivizmus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. Szerk. R. Bajkay Éva. Budapest, 1979. 280–281.
- KASSÁK 1927 KASSÁK Lajos: Az abszolút film. *Nyugat* 20. (1927:24) 899–903.

- LE CAIN 2002 LE CAIN, Maximilian: Jean Vigo. *Senses of Cinema* 21. (2002) <https://www.sensesofcinema.com/2002/great-directors/vigo/> (Letöltve: 2022.04.22.)
- MÁTÉ 2019 MÁTÉ Bori: Dokumentumfilm és avantgárd között. Szubjektivitás és dokumentarizmus a *Caniba* (2017) c. film-ben. *Metropolis* (2019:2), 50–60.
- MOHOLY-NAGY 1972 MOHOLY-NAGY László: Az anyagtól az építészetig. Budapest, 1972.
- MOHOLY-NAGY 1978 MOHOLY-NAGY László: Festészet, fényképészet, film. Budapest, 1978.
- MOHOLY-NAGY 1979 MOHOLY-NAGY László: A festéktől a fényig. Szerk. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1979.
- MOHOLY-NAGY 1979b MOHOLY-NAGY László: Vita az új forma és az új tartalom problémájáról. In: *Konstruktivizmus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból.* Szerk. R. Bajkay Éva. Budapest, 1979. 202–205.
- MOHOLY-NAGY 1996 MOHOLY-NAGY László: *Látás mozgásban.* Budapest, 1996.
- OROSZ 2020 OROSZ Márton: Fénytér. Moholy-Nagy László és az „avantgárd munkásfilm”. *Filmvilág* LXIII. (2020:12) 36–40.
- PASSUTH 1982 PASSUTH Krisztina: Moholy-Nagy László. Budapest, 1982.
- SIPOS 2019 SIPOS Balázs: A magyar anti-ödipusz. A szem, 2019.01.05. <https://aszem.info/2019/01/a-magyar-anti-odipusz/> (Letöltve: 2022.04.22.)
- THOMPSON – BORDWELL 2007 THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David: *A film története.* Budapest, 2007.
- VERTOV 1973 VERTOV, Dziga: *Cikkek, naplójegyzetek, gondolatok.* Budapest, 1973.
- ZALÁN 1983 ZALÁN Vince: *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből.* Budapest, 1983.

MÁRKUS BEÁTA

A tabusítástól a nemzeti emlékezetig

*Az 1944/1945-ös Szovjetunióba hurcolások
emlékezete Magyarországon*

**From Taboo to National Remembrance. The Memory of the
Deportations from Hungary to the Soviet Union in 1944/1945**

At the turn of 1944 and 1945 the Red Army arrived in Hungary and deported tens of thousands of soldiers and civilians to Soviet camps for years of forced labour. These events were considered taboo during the period of state socialism, and until the 1990s there was limited opportunity to commemorate, research or even speak publicly about them. This paper focuses on the culture of memory of the deportations, with a focus on people who were deported as civilians of German origin for so-called reparation work. In this context I will describe the limited framework within which it was possible to commemorate the victims of deportation before 1990. This was followed by the period after the political change, as the silence of those affected was broken. The final thematic chapter is the period since the 2010s, as the political focus on deportation to the Soviet Union was brought to the fore and research and commemoration reached unprecedented levels. The culmination of this was the government's 'Year of Remembrance of Political Prisoners and Forced Labourers Deported to the Soviet Union', which lasted from 2015 to 2017, and integrated the history of deportation into the Hungarian national historical narrative. This, however, meant that the specificities of the deportation of the German minority gradually disappeared, and the deportation to the Soviet Union was presented as a collective Hungarian national trauma in which ethnic, national, linguistic and other differences between Hungarian citizens disappeared. An examination of the memory history of the deportation shows that the culture of memory follows the political and social changes of a given social milieu over the long term.

Keywords: deportation, Soviet Union, communism, German minority, culture of memory

Bevezetés

A második világháború utolsó hónapjaiban a Kárpát-medencébe érkező Vörös Hadsereg emberek tízezreit hurcolta el több éves kényszermunkára a Szovjetunióba. Az emberek egy része katonai hadifogolyként került szovjet kézre, mások azonban civilekként, a jóvátétel részeként. Az elvittek egy jól elkülöníthető csoportját alkotta az a mintegy 32.000 főnyi német származású civil – nők és férfiak –, akiket a több más megszállt országban szintén végrehajtott parancs, a szovjet Állami Védelmi Bizottság 7161. számú határozata értelmében szállítottak el 1–5 éves kényszermunkára szovjet lágerekbe.

Tanulmányom fókuszában ez a csoport áll, azonban nem az elhurcolások eseménysorát vizsgálom elsősorban, hanem azok emlékezettörténetét az azóta eltelt évtizedek távlatában. Azt a folyamatot kívánom bemutatni, hogyan lett egy évtizedekig elhallgatott esemény, amely egyébként is csak egy szűk kisebbségi csoportot érintett, napjainkra a magyar nemzeti történelmi narratíva része. Elemzésemben kisebb hangsúlyt kívánok a konkrét történelmi esemény bemutatására helyezni, ehelyett a cél az emlékezetkultúra és az azt lehetővé tevő nyilvánosság, valamint társadalmi környezet változásainak bemutatása.

Elhurcolások Magyarországról 1944/1945

Az 1944-es év Magyarország lakosságának addig soha nem tapasztalt szenvedéseket hozott. 1944. március 19-én az ország a nemzetiszocialista Németország megszállása alá került, aminek következtében néhány hónapon belül több mint 400.000 magyarországi zsidót zártak gettókba, majd szállítottak el Auschwitz-Birkenaubá, ahol a túlnyomó többségüket meggyilkolták.¹ 1944 őszén a Vörös

¹ BRAHAM 2000. 252.; SNYDER 2010. 275.

Hadsereg elérte a mai magyar határt, és az ország néhány hónapon belül újabb megszállás alá került. A szovjet csapatok sok esetben erőszakosan léptek fel a helyi civilekkel szemben, mindennaposá vált a nők elleni erőszak, a fosztogatások és sok esetben a gyilkosságok is. Az ország területén ejtett német és magyar hadifoglyok tízezreit keletre szállították, szovjet területen lévő lágeretekbe, ahol hosszú évekig végeztettek velük kényszermunkát rendkívül rossz körülmények között.²

Esetenként azonban civileket is elhurcoltak a Szovjetunióba, részben máig tisztázatlan okból. Kelet-Magyarországról, Budapest környékéről civil férfiak ezreit gyűjtötték össze 1944 végén, 1945 elején, hogy a hadifoglyokkal együtt ún. GUPVI³ táborokba szállítsák őket.⁴ Az ilyen akciók szovjet háttéréről máig keveset tudunk, a létszámokra nézve is csak becslések állnak rendelkezésre. Ezzel párhuzamosan egy szervezett deportálási akcióra is sor került, amelyről szovjet források alapján több ismerettel rendelkezünk. 1944. december 16-án az Állami Védelmi Bizottság 7161-as számú határozatával Sztálin elrendelte Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia német származású, munkaképes civil lakosságának Szovjetunióba deportálását ún. jóvátételi munkára.⁵ A határozat értelmében szovjet adatok szerint 112.480 főt szállítottak el 1–5 év kényszermunkára, a mai Magyarország területéről kb. 31.923 18 és 30 év közötti nőt és 17 és 45 év közötti férfit.⁶ A fogságban a nehéz fizikai munka, a járványok, az éhezés, bántalmazás és balesetek következtében az érintettek mintegy 30%-a életét veszítette.⁷ A túlélők egy része szintén

² L. erről a Bognár Zalán, Márkus Beáta, Stark Tamás és Varga Éva Mária a továbbiakban hivatkozott munkáit.

³ A kifejezés a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság nevének rövidítése (oroszul: Главное управление по делам военнопленных и интернированных, ГУПВИ).

⁴ VARGA 2009. 144–147., 155–156.

⁵ POLJAN 2004. 250.

⁶ POLJAN 2004. 260.

⁷ MÁRKUS 2020. 350.

maradandó fizikai és pszichés károsodásokat szenvedett el, amit az is fokozott, hogy az államszocialista Magyarországra hazatérve tilos volt a történekről nyilvánosan beszámolniuk.

A német származású civilek Szovjetunióba deportálása kapcsán máig alig feltárt, hogy a helyi magyar adminisztratív hatóságok jelentős szerepet vállaltak abban, hogy németként azonosítsák és átadják őket a szovjet katonaságnak. Ennek hátterében a magyar közigazgatási személyzet hagyományos kisebbségellenessége és a megelőző évek magyar-német konfliktusai álltak. A konfliktus megértéséhez érdemes megvizsgálni a kisebbség történetének megelőző éveit, évtizedeit.

Magyarország az első világháborút lezáró trianoni békével elvesztette területe és lakossága kétharmadát, nagyrészt azokat a területeket, ahol a nem magyar kisebbségek éltek.⁸ Ez a trauma meghatározó hatással volt a magyar társadalomra és politikai elitre egyaránt, amelyek az ország „megcsonkítását” a nemzetiségek hűtlenségével indokolták. Ezzel együtt az országban maradt kisebbségeket innentől kezdve a magyar állam területi integritását veszélyeztető tényezőként tekintettek. A Trianon utáni országban a legnagyobb kisebbség a mintegy félmillió német lett, amelyre a fentiek miatt fokozott asszimilációs nyomás nehezedett.⁹

A közösség egy része válaszul az 1920-as évektől német kultúrájának, anyanyelvének és hagyományainak ápolására szervezeteket hozott létre, amelyek az 1930-as évek közepétől fokozatosan a hitleri Németország finansziális, politikai és ideológiai befolyása alá kerültek.¹⁰ A magyar adminisztratív hatóságok egyre elkésredettebben próbálták e szervezetek tevékenységét megfigyelni és korlátozni, illetve a német kisebbség egy részének radikalizálódását megakadályozni, erre azonban különösen a második világhábo-

⁸ ZEIDLER 2014.

⁹ MÁRKUS 2020. 95.

¹⁰ SEEWANN 2012. 232–296.

rú kitörése után egyre kevesebb lehetőségük volt. Lokális szinten ez számos heves konfliktushoz vezetett a magyar hatóságok és a német kisebbség tagjai között, és a „német kérdés” Magyarország legkomolyabb etnikai problémájává vált. A szovjet megszállás 1944 végén új helyzetet teremtett, és a magyar hatóságok ekkor lehetőséget kaptak a német kisebbség kollektív megbüntetésére. Emiatt sok esetben kooperatívan segédkeztek a német lakosság deportálásában: listákat írtak és adtak át a szovjet parancsnokoknak a német lakosságról, segédkeztek azok összeszedésénél, őrizeténél és elszállításánál, stb.¹¹ 1945 nyarán, a potsdami konferencián végül Magyarország a szövetséges nagyhatalmaktól engedélyt kapott a „német kérdés” végleges rendezésére, a kisebbség Németországba telepítésére.¹² A hazai németeket megfosztották állampolgári jogaitól, földjeiktől, vagyonuktól, 1946 és 1948 között pedig több mint 200.000 főt űztek el Németország amerikai, majd szovjet megszállási zónájába.¹³ Szintén kb. 200.000 fő magyarországi német maradt az országban, akiket még évtizedekig diszkrimináltak származásuk, anyanyelvük miatt, így nagy részük idővel teljes mértékben feladta etnikai identitását, és beolvadt a magyar társadalomba.

Tanulmányomban a továbbiakban az 1944/1945-ös Szovjetunióba deportálások emlékezetét kívánom alaposabban megvizsgálni.

Tabuizálás

A civil- és hadifoglyok felkutatása, hazahozatala és ellátása az 1940-es évek második felében olyan társadalmi problémát jelentett, amely számos területen – sajtó, jogszabályok, politikai- és közéleti diskurzus – folyamatosan jelen volt. A hazatérések 1945-től

¹¹ MÁRKUS 2014.

¹² TÓTH 1993. 34.

¹³ SEEWANN 2012. 349.

az 1950-es évek közepéig zajlottak, a németként deportált civilek utolsó csoportja 1949 novemberében tért vissza Magyarországra.¹⁴ Mindannyian azzal szembesültek, hogy a szovjet megszállást követően fokozatosan kiépült szocialista rendszerben a velük történekről nem beszélhetnek nyíltan, sőt egyeseket különböző hatóságok szankciókkal is fenyegettek, ha a szovjet lágerekben átélt szenvedésekről nyilvánosan beszámolnak.¹⁵

Különösen az elhurcolások, deportálások váltak kényes témává abban a szellemi közegben, amelyben a Vörös Hadsereget csakis felszabadítóként, a szovjet katonákat pedig hősként lehetett ábrázolni, az általuk elkövetett atrocitások felemlégetése pedig egyértelműen tabuvá vált. Ezt mutatja, hogy az 1980-as évek végéig e témákban semmilyen kutatási eredményt nem publikáltak, a második világháború áldozatai közül pedig kizárólag a harcban elesett szovjet katonáknak emeltek emlékműveket Magyarországon. Ebben a közegben természetesen szó sem lehetett arról, hogy a deportálásról nyilvánosan megemlékezzenek, annak bármiféle emlékezetkultúrája alakulhasson ki.

A lokális szinten azonban mégis akadtak kivételek. A Magyarországon maradt német kisebbség tagjai az ország több pontján is meglehetősen korán emlékhelyeket, emlékműveket hoztak létre. 1952-ben Gyula városában a templom belsejében helyeztek el egy táblát a szovjet lágerekben elhunyt áldozatok emlékére, azokat név szerint felsorolva.¹⁶ 1957-ben Óbányán a túlélők egy temetői keresztet újítottak fel hazatérésük emlékére.¹⁷ 1965-ben Taksonyban is keresztet állítottak az elhurcoltak emlékére, ekkor még felirat nélkül, amire végül 1995-ben kerültek fel az áldozatok nevei.¹⁸

¹⁴ MÁRKUS 2020. 77.

¹⁵ MÁRKUS 2020. 352.

¹⁶ MÁRKUS – TÓTH 2018. 152.

¹⁷ Felirata: Zur Erinnerung von Heimkehrern aus Russland, azaz orosz német helyesírással: az Oroszországból való hazatérés emlékére.

¹⁸ GÁRDONYI – MAKRA 2017. 296.

Ha a politikai hatalom tudott is ezekről az alkotásokról, nem akadályozták meg, hogy az érintett közösség ilyen formán emlékezzen meg az egyébként elhallgatott eseményekről, illetve szimbolikusan eltemesse a halottait. E korai emlékművek közös ismeret-ötőjele, hogy mind szakrális térben épültek, illetve, hogy csak a legszűkebb, érintett közösség számára dekódolható az üzenetük. Valószínűleg ez volt az oka, hogy a politikai hatalom tolerálta őket. Mindez azonban arra enged következtetni, hogy a német közösség már ebben a korai időszakban is kialakított egyfajta emlékezetkultúrát, megemlékezési stratégiát, amely éppen a zárt, exkluzív jellege miatt volt különösen alkalmas arra, hogy az érintett közösség identitását, csoportkohézióját erősítse.

Lényegesen erősebb volt a cenzúra a nyomtatott kiadványok kapcsán. A legtöbb esetben a szerzők, írók, kutatók öncenzúrát alkalmaztak, és a kényes témákról eleve nem születtek írások. Az óvatosság indokolt volt, a cenzúra egyes esetekben ugyanis valóban kemény kézzel lépett fel a „veszélyes” kiadványokkal kapcsolatban. Erre lehet példa Somlyai Magda és Karsai Elek kétkötetes, Sorsforduló című dokumentumkiadványa,¹⁹ amelyben az 1944/1945-ös szovjet bevonulással kapcsolatos lokális levéltári forrásokból adtak közre egy gyűjteményt. A források egy töredékében voltak utalások a szovjet katonák által elkövetett visszaélésekre, erőszakos cselekedetekre és a német lakosság elhurcolására is. A szerkesztők megjegyzéseikkel azonban ezeket igyekeztek semlegesíteni, így például a németek összegyűjtésével kapcsolatos parancsot is azzal kommentálták, hogy az embereket valójában környékbeli munkákra vitték a szovjet csapatok.²⁰ Ennek ellenére a kötet nem jutott át a cenzúrán, megjelenése után hamarosan betiltották, zárolták, és a kinyomtatott példányok nagy részét megsemmisítették.²¹

¹⁹ KARSAI – SOMLYAI 1970.

²⁰ KARSAI – SOMLYAI 1970. 15.

²¹ SORSFORDULÓ 1994.

Kivételek azonban a publikációk terén is akadnak, noha ez esetben valószínűleg nem a rendszer volt toleráns, hanem a cenzúra hibázott egyes jelentéktelenebbnek ítélt, helyi kiadványoknál. Az általam ismert kivételek ugyanis településtörténeti munkák: Míg egy csávolyi munkában egyetlen félmondat utal a deportálásra („néhányat a Szovjetunióba internáltak”),²² addig Császártöltés esetén egy egész bekezdés.²³ Ezek azonban ritka, és valószínűleg tévedésből engedélyezett kivételek. Alapvetően elmondható, hogy a kutatás számára a deportálás mint téma, 1990 előtt teljes mértékben tabunak számított.

A rendszerváltozás után

A szovjet blokk 1980-as évek végi, 1990-es évek eleji összeomlása minden tekintetben új fejezetet nyitott Magyarországon is. Megtört a jég: az addig tabunak számító témákról nyilvánosan lehetett beszélni, kutatni, publikálni, illetve a politikai vezetés és a társadalom olyan csoportok szenvedéséről kezdhettek megemlékezni, amelyeket a korábbi rendszer nem áldozatoknak, hanem tetteseknek tekintett. Ide tartoztak a második világháború áldozatai, a Szovjetunióba deportált, majd Németországba űzött németek, a magyarországi szocialista internálótáborok egykori foglyai, vagy éppen az 1956-os forradalom résztvevői. A még élő áldozatok morális és anyagi kárpótlása is megkezdődött az 1992. évi XXIV. törvénnyel.²⁴ Ez azokat az em-

²² MÁNDICS 1969. 68.

²³ „1945 elején a kormány a közigazgatás közreműködésével községünk német lakói sorából 2 csoportban munkásokat rendelt kivinni a Szovjetunióba. A munkások feladata ott a német fasiszta seregek által végbevitt pusztítások helyreállítása volt. A munkásokat 5 évre vitték el. Császártöltés mintegy 400 személyt adott erre a célra. A Donbasz vidéki bányák környékén nyertek munkabeosztást.” – BÁNÁTI 1969. 208.

²⁴ L. erről: XXIV. TÖRVÉNY 1992.

bereket érintette, akik az 1940-es években anyagi károkat szenvedtek el, a nyugdíjkiegészítés mértéke pedig a fogságban töltött idő hosszától függött.²⁵ 1993. december 7-étől a rabság időszakát is figyelembe vették a nyugdíjak megállapításánál, minden fogságban töltött év másfél év munkaviszonynak felelt meg.²⁶

A magyar országgyűlés 1990-ben két határozatot is hozott, amelyek részben a magyarországi németek diszkriminációját kívánták feloldani.²⁷ Ezek megfogalmazása azonban rámutatott, hogy az új magyar rezsim nem saját felelősségét kívánta elismerni, hanem azt teljes mértékben a Szovjetunióra hárította:

„Az Országgyűlés elhatárolja magát a jogtiprás ilyen módszereitől, és a magyar társadalom nevében az áldozatokat megköveti. Elkötelezi magát olyan garanciák megteremtésére, amelyek megakadályozzák, hogy a jövőben bármikor magyar állampolgárokat külföldi állam hasonló módon elítélhessen és elhurcolhasson.”²⁸

Az 1990-es években számos megemlékezésre, emlékműavatásra került sor. A deportálás kapcsán az ezekben az években megalakult német szervezetek és kisebbségi önkormányzatok váltak a megemlékezések fő kezdeményezőivé. Az ekkor állított „új” emlékművek tipikus formája volt az első világháborús hősi emlékművek²⁹ kiegészítése újabb táblákkal, feliratokkal, amelyeken a második világháború áldozatainak nevei mellett a deportálás során életüket vesztett helyiek is megjelentek. Emellett több más „közös” forma is jellemző erre az időszakra, országszerte számos olyan emlékművet is állítottak ekkor, amelyek együtt emlékeztetnek a Szovjetunióba hurcoltakra és a kitelepített németekre, vagy az 56-os forradalom

²⁵ MÁRKUS 2020. 353.; SEEWANN 2012. 353.

²⁶ SEEWANN 2012. 354.

²⁷ 35. OGY HATÁROZAT 1990; 36. OGY HATÁROZAT 1990.

²⁸ 36. OGY HATÁROZAT 1990.

²⁹ Az első világháborús emlékművek felállításáról Magyarországon központilag rendelkeztek 1917-ben, I. BELÜGYMINISZTER 1917. 1913–1916.

áldozataira és az elhurcoltakra. Ebben az anyagi megfontolások mellett szerepet játszott, hogy a társadalom igyekezett az első lehetséges alkalommal minden áldozati csoportról méltóképpen megemlékezni.

A Szovjetunióba deportált németeknek állított emlékművek mellett lényegesen kisebb számban, de megjelentek az első olyan köztéri alkotások is, amelyek a katonaként, vagy civilként a Szovjetunióba hurcolt magyaroknak készültek.³⁰ Azt a tényt, hogy létszámukat tekintve ez a csoport lényegesen nagyobb volt, mint a deportált németeké, az állított emlékművek mennyisége nem tükrözi vissza. Ez valószínűleg azzal függött össze, hogy míg a magyar áldozatoknak állított emlékművek célja mindössze az áldozatok emlékének megőrzése volt, a német kisebbség emlékművei, emlékrendezvényei a csoport meggyengült identitásának megerősítését is szolgálták. A közös múlt felelevenítése a német kisebbség összetartozására pozitívan hatott ki, emiatt is helyeztek rá az első adandó alkalommal hangsúlyt. Az 1990-es években így a német kisebbség a Szovjetunióba deportálást még a saját szenvedéstörténete részeként tartotta számon, arról csak ritkán esett szó, hogy rajtuk kívül más csoportokat is hurcoltak szovjet lágerekbe.

Ugyanez a jelenség volt egyébként megfigyelhető a kárpátaljai magyar kisebbség esetén is. 1944 őszén a szovjet csapatok a Kárpátalján élő német és magyar kisebbség tagjai közül ezreket hurcoltak el előbb egy helyi, Szolyván található gyűjtőtáborba, majd a Szovjetunióba.³¹ Az 1990-es évek előtt az Ukrán SZSZK-ban ez természetesen szintén tabu témának számított, a rendszerváltás után azonban azonnal kezdetét vették a kutatások és emlékműállítások. A kárpátaljai magyar kisebbség a magyarországi németekhez hasonlóan a közös múlt és szenvedés emlékének megőrzése által

³⁰ MÁRKUS – TÓTH 2018. 154.

³¹ MOLNÁR D. 2017. 173–191.

kívánta a kisebbségi identitást megerősíteni, ennek szellemében jött létre a Szolyvai Emlékpark 1994-ben.³² A monumentális emlékhely a legfrissebb kutatások eredményei alapján folyamatosan bővül újabb és újabb emléktáblákkal, illetve minden év novemberén nagyszabású megemlékezéseket tartanak, amelyek fő funkciója részben az emlékezés, részben azonban az ott élő kisebbség magyarságtudatának erősítése.³³

Az emlékműállítások mellett az 1990-es években a kutatások is megindultak az addig elhallgatott témák kapcsán. A német kisebbség Szovjetunióba deportálásáról számos kötet jelent meg.³⁴ Ezek elsősorban visszaemlékezések, a túlélőkkel készült interjúk gyűjteményei voltak, esetenként néhány témába vágó levéltári dokumentummal kiegészítve. Bár már ekkor fontos eredményeket rögzítettek, ekkor még hiányoztak a deportálással kapcsolatos szovjet dokumentumok, illetve az is, hogy az ismert eredményeket országosan szintetizálják. Az ekkor megjelent munkák címei jól visszatükrözik azt a szovjetellenes hangulatot, amely a magyar társadalomból kitört az utolsó szovjet csapatok távozásával. Csak néhány példa: Modern rabszolgaság, Emberrablás orosz módra, A végtelen foglyai, Merre vagy magyar hazám?, Ha túlélted, hallgass!, stb...

Az 1990-es évek második felétől mind az emlékezetkultúra, mind a kutatások lendülete elapadt. A Szovjetunióba hurcolás története Magyarországon nem vált egy országosan ismert eseménnyé, hanem elsősorban megmaradt a német kisebbség saját tragédiájának, amely a többségi társadalom ingerküszöbét általában nem érte el. Ebben jelentős változást csak a 2010-es évek hoztak.

³² DUPKA 2019. 6.

³³ DUPKA 2019. 7–8.

³⁴ A teljesség igénye nélkül ide sorolhatóak az alábbi munkák: ÁRVA – POZSONYI 1989; DOBOZI 1991; ERDMANN 1990; FÜZES 1990; KORMOS – VÁRHELYI 1990; SZEBENI 1992; SZEBENI 1993.

Egy magyar tragédia születése

Az 1990-es évek végére újabb politikai változás következett be Magyarországon. 1998-ban koalíciós kormányt alapított Orbán Viktor, az 1980-as évek végi rendszerváltás egyik fiatal, emblemikus vezetője.³⁵ Pártja, a Fiatal Demokraták Szövetsége egy konzervatív, polgári demokrata csoportosulás volt, amely erre az időszakra meglehetősen nagy népszerűsége tett szert. Az 1998-as győzelemmel egy egyértelműen baloldali (szocialista-liberális) kormányt váltottak le. Orbán Viktor elődje a miniszterelnöki poszton Horn Gyula volt, akinek máig tisztázatlan a szerepe az 1956-os forradalmat követő megtorlások erőszakszerveiben.³⁶ Horn pártja, a Magyar Szocialista Párt pedig 1989-ben alakult újra az egykori szocialista állampárt tagjaiból.³⁷ A Fidesz önmeghatározásának már ekkor alapjává vált, hogy magát az egykori államszocializmus ellenpontjaként definiálta, ellenzékét pedig az egykori kommunisták utódaiként stigmatizálta.³⁸ Így a kommunizmus bűneinek feltárása egyben a kormánypárt politikai legitimációjának is részévé vált.

Az első Orbán-kormány regnálása alatt központilag több olyan intézmény is létrejött, amelyek többé-kevésbé nyíltan célul tűzték ki a rendszerváltás előtti korszak sötét fejezeteinek feltárását, így a Huszadik Század Intézet 1999-ben és a Terror Háza Múzeum 2002-ben.³⁹ Mindkettőt megalakulása óta Schmidt Mária, Orbán Viktor egykori tanácsadója vezeti, aki az egyik legismertebb hordozója a Fidesz által képviselt történelemképnek. A Terror Háza kiállításának fő célja a két 20. századi totalitárius diktatúra – a nemzetiszocializmus és a sztálinizmus –, illetve ezek tragikus magyarországi hatásainak egymás mellé állítása és bemutatása. Ezt az egyébként is sokak

³⁵ KÖRÖSÉNYI 1999. 32.

³⁶ GERMUSKA 2020.

³⁷ KÖRÖSÉNYI 1999. 47.

³⁸ FRITZ 2012. 281.

³⁹ KARÁDY – NAGY 2019. 138.

által vitatott koncepciót azonban még provokatívabbá teszi a kommunizmus bemutatott bűneinek túlsúlya, illetve az, hogy a kiállítás ugyan az 1944 és 1956 közötti időszakra fókuszál, tartalmaz azonban számos utalást az azt követő idősakra is, azaz a teljes szocialista időszakot totalitárius diktatúraként ábrázolja.⁴⁰

Az első Orbán-kormány időszakában részben a kormány által létrehozott intézményekben és az azok körül kialakult „iskolákban”, részben azokon kívül, független történészek tollából is új témák jelentek meg a történeti kutatásokban. Így a kommunista rendszerek által elkövetett emberiségellenes bűnök, a Gulág,⁴¹ a szovjet hadifogság,⁴² a bevonuló szovjet katonák által elkövetett tömeges nők elleni erőszak,⁴³ a politikai ellenfelek tömeges elhurcolása, stb. Az ilyen témák feltárásának a szellemi közeg is kedvezett. A kutatási eredményekre a társadalom széles rétegei voltak fogékonyak, mivel addig elhallgatott, feledésre ítélt témák kerültek a felszínre, és az áldozatok egyre szélesebb rétegei kaptak erkölcsi, esetenként pénzügyi kárpótlást.

A vitatott intézményalapítások, emlékműállítások és rendezvények élénk társadalmi érdeklődést váltottak ki, és döntő hatással voltak a magyarországi társadalom kollektív emlékezetére. Ennek egyik fontos mérőköve volt, hogy a rendszer központi emléknappal adózott a kommunista diktatúra áldozatainak: 2000. július 16-án az országgyűlés február 25-ét választotta erre, annak emlékére, hogy 1947-ben ezen a napon hurcolták el kommunisták elleni kiállása miatt Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtítkárárt a Szovjetunióba, ami a kommunista hatalomátvétel egyik fontos lépése volt.⁴⁴ Február 25-én azóta mind állami ünnepségek, mint iskolai megemlékezések keretében tiszteleg a magyar társadalom a múlt e sötét fejezetének áldozatai előtt.

⁴⁰ FRITZ 2012. 287–294.

⁴¹ RÓZSÁS 2000.

⁴² BOGNÁR 2000; STARK 1998.

⁴³ L. erről PETŐ 1999.

⁴⁴ 58. OGY HATÁROZAT 2000.

Az 1998 és 2002 közötti kormányzati ciklusban lényegében létrejöttek az alapjai egy új nemzeti emlékezetnek és történelemképnek, amelyek kibontakozását csak részben törte meg, hogy 2002-től nyolc éven át újra szocialista kormányok vezették Magyarországot. A megkezdett kutatások, létrehozott intézmények, feltárt témák és megszólított áldozatok azonban nem tűntek el, még ha a korábbi politikai és anyagi támogatást nem is feltétlenül élvezték. A hadifogság és a civilek Szovjetunióba hurcolásának témájában azonban több fontos munka is megjelent, egyes szerzők – például Stark Tamás és Bognár Zsolt – pedig e témák legismertebb szakértőivé váltak.⁴⁵

Ebben az időszakban megfigyelhető, hogy az elhurcoltak közül a német származásuk miatt deportált civilek egyre marginalizáltabban jelentek csak meg, a fő hangsúly áthelyeződött a Szovjetunióba szállított magyar hadifoglyok százazeire és a civilként elhurcolt férfiakra, akiket a kutatók szerint elsősorban magyarságuk miatt értek a megpróbáltatások. Ekkor kezdődött meg az a máig tartó folyamat, hogy a kisebbség kollektív emlékezete az 1944/1945-ös eseményekről elkezdett beágyazódni egy nagyobb, magyar-nemzeti keretbe, amelybe azonban annak egyes elemei – a magyar–német etnikai konfliktusok és ezek következményei – nem illettek bele.

A magyar politikai életben 2010-ben történt újabb változás, amikor újra Orbán Viktor és a Fidesz került kormányra, és a hatalmat az azóta eltelt három választás során is sikerült megőrizni. Ezzel egyben a rendszerváltás óta eltelt időszak leghosszabb politikai kontinuitása jött létre. A szocialistáktól korábban elszenvedett választási vereségek emléke többek között arra is kihatott, hogy még erősebben merült fel az igény az ellenzékbe került szocialisták azonosítására a rendszerváltás előtti diktatúra funkcionáriusaival, illetve a leváltott rendszer bűneinek feltárására. Az Orbán-kormányok minden eddiginél nagyobb hangsúlyt helyeztek a múlt átértékelésére, új szempontok és látásmódok kiemelésére és a politikai legitimitásukat alátámasztó

.....
⁴⁵ P. BOGNÁR 2009; STARK 2006; VARGA 2009.

műltszemlélet előtérbe helyezésére. Ennek egyik fő eleme a kommunisták és szocialisták diszkreditálása, ezek történetének, bűneinek kutatását részben az 1998 és 2002 között létrehozott intézmények folytatták. Részben pedig új kutatóhelyek jöttek létre, így 2013-ban a Veritas Intézet⁴⁶ és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága.⁴⁷ Utóbbi törvényben rögzített célja például a „kommunista diktatúrával kapcsolatos emlékezet állami megőrzése és a kommunista diktatúra hatalmi működésének feltárása, a kommunista hatalombirtokosok előjogainak lebontása és a még köztünk élő bűnösök felelősségre vonása”.⁴⁸

A kutatások mellett a történelmi múlt a mindennapi politikai diskurzus részévé vált, és egyre gyakoribb lett a kettős mércére való utalás, azaz, hogy a kommunizmus áldozatai elhanyagoltak a nemzeti szocializmus áldozataihoz képest. Ez a nézet a társadalom széles rétegeiben visszhangra és támogatásra talált. Új, az aktuálpolitikától aligha elválasztható elem, különösen az évtized közepe óta, hogy a kommunisták mellett a magyarság szenvedéseiért egyre gyakrabban teszik nyilvánosan felelőssé a „Nyugatot”. Részben, amiért 1945-ben „háta fordítottak” Közép-Európának, és nem avatkoztak be a szovjet megszállásba és az azzal járó atrocitásokba, részben, mivel a magyar politikai elit szerint Nyugat-Európában máig nem ismerik el azonos súlyúnak a sztálinista diktatúra bűneit a nácizmuséval. Végül pedig, mivel számos nyugati államban máig erős pozíciókkal rendelkeznek szocialista, kommunista, baloldali pártok, amelyeket ez az irányzat ideológiailag azonosít a 20. századi kommunista-szocialista diktatúrákkal.⁴⁹

Ebbe a közegbe kiválóan beleillettek az 1944/1945-ben, vagy azt követően a Szovjetunióba hurcolt emberek történetével foglalkozó kutatások is. Így 2010 után egyre erősebbé váltak azok a hangok,

⁴⁶ L. erről 373. KORMÁNYRENDELET 2013.

⁴⁷ L. erről CCXLI. TÖRVÉNY 2013.

⁴⁸ L. erről CCXLI. TÖRVÉNY 2013.

⁴⁹ L. pl. ORBÁN 2018.

amelyek már korábban is egy emléknap, netán emlékévk kinevezését szerették volna elérni. 2000 után ugyan több újabb emléknap is létrejött mind európai, mind magyarországi szinten, ezek egyike sem volt azonban alkalmas kizárólag a Szovjetunióba hurcolt civilek előtti emlékállításra. A meglévő, tematikusan illeszkedő emléknapok a következők voltak:

- Február 25. A kommunista diktatúra áldozatainak emléknapja. A témával kapcsolatos megemlékezések, rendezvények jellemzően máig ezen a napon zajlanak, az elhurcoltak számára azonban az elnevezés nem túl specifikus volta miatt merült fel az igény arra, hogy egy további emléknapot kaphassanak.
- Augusztus 23. A sztálinizmus és nemzetiszocializmus áldozatainak európai emléknapja.⁵⁰ Az Európai Unió 2011 óta emlékezik meg az 1939-es Molotov-Ribbentrop paktum aláírásának napján a diktatúrák áldozatairól. A magyarországi elhurcoltak emléknapja számára azért nem bizonyult alkalmasnak, mert osztozniuk kellett volna a másik rendszer áldozataival.
- Január 19. A magyarországi németek elhurcolásának és elűzésének emléknapja.⁵¹ 2012 végén nevezte ki a magyar kormány ezt a napot, mivel 1946. január 19-én szállították el a kisebbség első transzportját Németországba Budaörsről. Az elhurcoltak részéről azonban itt az a kifogás merült fel, hogy ez a nap elsősorban a Németországba űzésre emlékeztet, illetve kizárólag a hazai németiség szenvedésének állít emléket – a Szovjetunióba hurcoltak jelentős része azonban nem tartozott a német kisebbséghez.
- November 25. A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emléknapja.⁵² Szintén a magyar kor-

⁵⁰ DECLARATION 2008.

⁵¹ 88. OGY HATÁROZAT 2012.

⁵² 41. OGY HATÁROZAT 2012.

mány nevezte ki 2012-ben ezt a napot, mivel 1953-ban ekkor tért haza a GULAG-ról az elhurcolt magyarok első csoportja. Az emléknapot az elhurcoltak egy része azért nem érzi magáénak, mivel őket civilként vagy katonaként hurcolták el, és nem a GULAG, hanem a GUPVI táborrendszerben töltötték a fogságuk éveit.

Az emléknapok terén máig nem sikerült teljes konszenzusra jutni azt illetően, melyik lenne a legalkalmasabb az elhurcoltak összességére számára. A nagy, központi, állami megemlékezések jellemzően február 25-én és november 25-én zajlanak, arra pedig kevés esély mutatkozik, hogy akár az Európai Unió, akár a magyar kormány egy újabb emléknapot iktasson be – amelyet az eddigi tapasztalatok alapján az érintett csoport egy része úgyszólván fogad el magáénak. Az emléknap helyett azonban fokozatosan arra került a hangsúly, hogy a kormány egyrészt a téma kutatását és az ismeretterjesztést támogassa intenzívebben, másrészt emléknap helyett emlékévet nevezzen ki az elhurcolásoknak.

Ennek új lendületet adott, hogy a 2014-es évet, mint 70. évfordulót, a magyar kormány a holokauszt magyarországi áldozatainak szentelte.⁵³ Ez megerősítette azt a követelést, hogy a „másik oldal” áldozatai is kapják meg ugyanazt a lehetőséget és emlékéllítást, azaz legalább a magyar kormány ne alkalmazzon „kettős mércét”. Vélhetőleg ez a nyomás, és az emlékévben rejlő politikai tőke vezetett oda, hogy 2015 januárjában Orbán Viktor kormánya valóban döntött róla, hogy 2015-öt a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévévé nevezi ki,⁵⁴ amit a későbbiekben egészen 2017-ig meghosszabbítottak.⁵⁵

⁵³ L. erről KOVÁCS – MINDLER-STEINER 2015. 55–58.

⁵⁴ 1009. KORMÁNYHATÁROZAT 2015.

⁵⁵ KORMÁNYHATÁROZAT 2015. 19123–19124.

A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé

A 2015 januárjában megindított emlékév új fejezetet nyitott az összes magyarországi elhurcolás, deportálás kutatásának és az azzal kapcsolatos emlékezetpolitika történetében, mivel nemzeti szintre emelte az addig csak a társadalom egy szűkebb keresztmetszetét elért múltbeli eseményt. Az emlékév elnevezése rámutatott arra is, hogy a politikai vezetés a Szovjetunióba hurcolásokat egy össznemzeti, magyar tragédiának tekinti, és abba az összes valamilyen módon érintett személyt bele kívánja foglalni. A „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások” egy olyan széles áldozati kategória, amelybe beletartoznak a deportált magyarországi németek, a hadifoglyok vagy éppen a letartóztatott és elhurcolt politikai ellenfelek is.

Az áldozatok és események homogenizálása több szempontból is hasznos volt egy egyszerű, ám politikailag jól instrumentalizálható történelemkép megalkotásához. Egyrészt ezzel egy egyszerű, fekete-fehér tettes és áldozat ábrázolás jött létre: az elhurcoltak minden esetben ártatlan áldozatként jelennek meg, míg tettesként Sztálin és általában a szovjet pártfunkcionáriusok és katonák, a magyarországi kommunisták és esetenként a nyugati szövetségesek vezetői. Magyar felelősségről elvétve, vagy egyáltalán nem esik már szó. A magyar áldozati narratívába nyilván nem illene bele a magyar közigazgatási hatóságok közreműködése a német kisebbség deportálásánál. Másrészt a kiszélesített áldozati kategória olyan szempontból is hasznos, hogy a két totalitárius diktatúra magyarországi következményei ezáltal egymás mellé állíthatóak, és kvantitatívan összehasonlíthatóak. A legutóbbi évek egyes kutatásai szerint ugyanis a Kárpát-medencéből a Szovjetunióba hurcoltak létszáma egymilliónál is több lehetett.⁵⁶ Ez sokkal magasabb létszám, mint a német

⁵⁶ L. erről BOGNÁR 2017. E tanulmány szerzője és más kutatók ezt a magas létszám adatot azonban megkérdőjelezik.

megszállásnak közvetlenül áldozatul esett személyeké, nevezetesen a deportált és meggyilkolt magyarországi zsidóságé. Ennek pedig implicit az az üzenete, hogy Magyarország számára a két diktatúra és megszállás közül egyértelműen a kommunizmus volt a rosszabb.

Az emlékév keretében állami forrásból támogatási összegeket bocsátottak rendelkezésre különböző projektekhez, amelyeket négy pályázati kategóriában lehetett megszerezni. Ezek a következők voltak: A) kutatási eredmények bemutatása (rendezvények, kutatóutak, kutatások), B) kiállítások és publikációk, C) személyes történetek bemutatása (könyvek, filmek, szépirodalom, visszaemlékezések), D) emlékművek, emléktáblák felállítása.⁵⁷ Az emlékév projektek részletes elemzésére nincs mód, ehelyett néhány főbb problematikus pontot emelnék ki, elsősorban arra vonatkozólag, hogy hogyan tűnt el ebből a „nemzeti tragédiából” a deportált német kisebbség története.

Az emlékév a tekintetben nem volt sikeres, hogy a közbeszédben, de legalább a tudományos diskurzusban használt terminológiát rendbe tegye. Magyarországon továbbra is jellemző, hogy minden elhurcoltat, ideértve a hadifoglyokat is, „Gulágra hurcoltakként” emlegetnek, noha évtizedek óta ismert tény, hogy se a katonai foglyokat, se a civil internáltakat nem a GULAG-ra, hanem az ún. GUPVI lágerekbe szállították. Ehhez képest számos kiadványnak még a címében is helytelenül szerepel a „gulág” szó.⁵⁸ Az emlékév által választott széles áldozati kategória oda vezetett, hogy eleve jellemző, hogy az 1940-es évek második felében történt számos elhurcolás feltárása helyett egyre kaotikusabb a kép, kit, mikor, milyen okból hurcoltak el Magyarországról.

Az emlékév egyes projektjei nyíltan a 2014-es holokauszt emlékévből lettek átvéve. Ennek legszemléletesebb példája az ún. Läger-

⁵⁷ L. az illetékes Emberi Erőforrások Minisztériumának honlapján a pályázati kiírásokat: EMET PÁLYÁZAT <https://emet.gov.hu/gulag-gupvi-emlekev-civil-palyazatai/> (letöltve: 2022.04.21)

⁵⁸ L. pl. a következő publikációkat a témában: LUDESCHER 2017; VÁRDY – VÁRDY HUSZÁR 2007.

járat – Utazó vagonkiállítás,⁵⁹ amely egy 2005-ben létrehozott, holokauszt témájú vándorkiállítás szinte tökéletes megfelelője volt.⁶⁰

A négy fő projekt kategória közül a legkönnyebben az emlékművek elemezhetők. Ezzel ellentétben például a különböző emlék-rendezvények dokumentációja többnyire nem hozzáférhető, a támogatott kutatások eredményei pedig szintén sok esetben nem elérhetők, tekintve, hogy az ezekre kiírt pályázatoknál nem volt követelmény, hogy publikáció is szülessen róluk. Az emlékévben kapott támogatással megjelent könyvek és publikációk elemzése szintén nehézségekbe ütközik, többek között azért, mert ezeket máig nem lehet egyetlen magyarországi közgyűjteményben sem együttesen megtalálni. Noha a magyar Országos Széchényi Könyvtárba elvileg a kötelezpéldány-rendszer miatt ezeknek be kellett volna érkezniük, sok esetben olyan laikusok kaptak támogatást publikációkra, akik a magánkiadásban megjelent munkáiknak nem kértek ISBN számot. Így azok nem kerültek be semmilyen országos nyilvántartásba.

Az emlékműállítások beszámolóinak egy része online megtekinthető,⁶¹ azonban a weboldal az emlékév 2017 elejei lezárása után még hónapokig fejlesztés alatt állt, azóta pedig archiválásra került anélkül, hogy a pályázati támogatással állított emlékművekről teljes körű dokumentáció került volna rá. Kutatóként egyéni kérelem eredményeként lehetőségem volt betekinteni az emlékművek teljes pályázati dokumentációjába, amely azonban nem nyilvánosan hozzáférhető.

Összesen több mint 200 emlékmű kapott támogatást, részben új emlékhelyek, emlékművek és emléktáblák jöttek létre, részben már meglévők restaurálására volt lehetőség. Utóbbi lehetőséggel azonban a pályázók elvételek, több esetben olyan településeken is új emlékműveket állítottak, ahol már korábban is volt valamilyen

⁵⁹ L. ennek archivált honlapját: LÁGERJÁRAT <https://web.archive.org/web/20161101165523/http://lagerjarat.hu/> (letöltve: 2022.04.21)

⁶⁰ L. az ÉLET MENETE Alapítvány honlapját: <https://www.eletmenete.hu/vagonkiallitas> (letöltve: 2022.04.21.)

⁶¹ BESZÉDES MÚLT <https://archiv.beszedesmult.hu/> (letöltve: 2022.04.21.)

emlékhely (pl. Gyula, Taksony, Mecseknádasd). Ez sok esetben azzal függhetett össze, hogy a pályázó szervek egyszerűen nem tudtak róla, hogy a településen már van valamilyen objektum, ami az elhurcolás emlékére jött létre.

Feltűnő, hogy az emlékművek egy jelentős része nem a mai Magyarország, hanem a szomszédos államok területén található. Esetenként ez azzal indokolható, hogy olyan gyűjtőtáborok, állomások helyén avattak emléktáblákat, ahol magyar elhurcoltakat is tartottak fogva, vagy számukra voltak ezek fontos állomások (pl. Jassy, Foksany, Máramarossziget). Többségében azonban olyan, határon túli magyar kisebbség által lakott települések kaptak támogatást, ahonnan magyar civileket hurcoltak el, például Kárpátaljáról és Erdélyből. Ezek az emlékművek tehát egyben a határokon átívelő magyar nemzeti összetartozás érzését is hivatottak erősíteni, illetve a közös szenvedés emlékét életben tartani.

Az emlékművekkel kapcsolatban feltűnő az is, hogy sok közülük formáját, megszövegezését tekintve egyforma. Arra nézve ugyanis a pályázati kiírás részletes instrukciókat adott meg,⁶² minek kell az emlékműveken, táblákon szerepelnie (pl. az emlékévé és az illetékes minisztérium logói, az emlékévé neve). Szintén javaslatot tettek a táblák színére, anyagára. A pályázati kiírás figyelembe vette, hogy számos pályázó település elhurcolásaira nézve nem állnak rendelkezésre részletes kutatási eredmények. Így két emlékmű típust tett lehetővé: az egyiket az érintettek névsorát kellett közzétenni, a másikon csupán az elhurcolás tényét. Emiatt sok település emléktáblájának csak annyi áll, hogy a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére”, mivel kutatás hiányában a települések nem tudták név szerint feltüntetni az érintetteket. Ha

⁶² L. Kézikönyv a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé kapcsán, „Emléktáblák kihelyezésének támogatása” címmel kiírt, GUL-15-D pályázat során kihelyezendő emléktáblák formai és tartalmi követelményeiről http://www.emet.gov.hu/_userfiles/felhivasok/gulag/gulag_d/gul_15_d_kezikonyv.pdf Az oldal 2021 óta nem elérhető.

egyáltalán voltak ott ilyenek, mert esetenként ez azért sem volt lehetséges, mert olyan települések állítottak szobrokat, ahonnan nem deportáltak civileket a Szovjetunióba (pl. Sopron, Sopronkőhida, Zalaszentgyörgy, Zsámbék). A kiszélesített áldozati kategória miatt azonban elég volt a pályázatot annyival indokolni, hogy voltak helyiek szovjet hadifogságban – azaz lényegében bármely település állíthatott volna emlékművet.

A pályázók között voltak olyan települések is, ahonnan a német származásuk miatt deportáltak civileket, több esetben olyanok, ahol már korábban is volt emlékműve a deportálásnak (pl. Fazekasboda, vagy a már említett Gyula és Mecseknádasd). Mivel azonban az előre megszabott emlékmű felirat nem tette lehetővé a helyi sajátosságok kiemelését, több esetben a helyi német közösségek elzárkóztak a lehetőség vagy a közreműködés elől. Pécs város vasútállomásán, ahonnan a régió több mint 5.000 német származású civiljét elszállították, Pécs Megyei Jogú Város önkormányzata 2017. február 18-án emlékművet állított.⁶³ Mivel az alkotáson a „német” szó egyáltalán nem szerepelt, a megyei német önkormányzat nem képviseltette magát az avató ünnepségen. Nagykovácsi lakói a pályázati támogatást arra használták, hogy „az 1945–1946. évben kitelepített németajkú lakosság számára” emlékművet állítsanak⁶⁴ – tehát nem a Szovjetunióba hurcoltakról, hanem a Németországba elűzöttekről emlékezett meg a helyi közösség. Harta község sikeresen pályázott az elhurcolás tényét megörökítő emléktábla kihelyezésére, amire a helyi német önkormányzat azzal reagált, hogy az alkotás mellé saját keretből három emléktáblát állíttatott, rajtuk az elhurcoltak neveivel. Helyi szinten láthatóan több esetben is konfliktusba került a

⁶³ L. itt: KÖZTÉRKÉP <https://www.kozterkep.hu/30697/a-gulag-aldozatainak-emlekmuve> (letöltve: 2022.04.21.)

⁶⁴ L. erről: BESZÉDES – NAGYKOVÁCSI <https://archiv.beszedesmult.hu/naptar/2017/0302/emlecko-avatasa-nagykovacsiban> (letöltve: 2022.04.21.)

felülről jövő, uniformizált emlékezetkultúra és a lokális, kisebbségi közösség igényei.

Az emlékév projektjei alatt összességében is megfigyelhető, hogy a német származásuk miatt deportáltak csoportja legfeljebb egy apró mozaikként jelent meg, de a fő hangsúly már nem rajtuk volt. Kifejezetten jellemzőek voltak az olyan kutatási eredmények, vagy éppen emlékbeszédek, amelyekben e csoport úgy jelent meg, hogy a „német nevük miatt elhurcolt magyarok” – azaz a csoport németiségét egyre gyakrabban vonták kétségbe.⁶⁵ Új kutatási eredmény a német kisebbség Szovjetunióba deportálásáról lényegében a két év alatt nem született. A pályázatokat bíráló bizottságokban a német kisebbség nem saját, választott szervezetei, önkormányzatai révén volt képviselve, hanem egy pécsi civil szervezet, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre által.⁶⁶

Különösen szemléletes példái az emlékév kaotikusságának, el-
lentmondásosságának és uniformizáló hatásának a nagyobb, köz-
ponti emlékművek. 2018 júniusában Óbudán maga Orbán Viktor
adta át a „Szovjet megszállás áldozatainak emlékművét”, amely
eredetileg a budapesti Szabadság térre került volna.⁶⁷ A helyi ön-
kormányzat azonban erre nem adta meg az engedélyt a kezdemé-
nyező SZORAKÉSZ-nek (Szovjetunióban volt magyar Politikai Ra-
bok és Kényszermunkások Szervezete), amelynek a GULAG-túlélő
Menczer Gusztáv lánya, Menczer Erzsébet a vezetője. A helyszín
választása tudatos lett volna, mivel az obeliszket szánták ellenpont-
nak a téren álló szovjet hősi emlékműnek (1946), illetve a sok vitát
kiváltott „Német megszállás áldozatainak emlékművének” (2014).⁶⁸
Így az emlékmű végül Óbudára került, ahol Menczer a Fidesz képv-
selőjelöltje volt a legutóbbi választásokon.

⁶⁵ L. pl. Orbán Viktor fentebb idézett beszédét: ORBÁN 2018.

⁶⁶ A bizottság tagjainak listájáról l. BESZÉDES – BIZOTTSÁG <https://archiv.beszedesmult.hu/tartalom/20150827/gulag-emlekbizottsag> (letöltve: 2022.04.21.)

⁶⁷ Az eredeti elképzelésről l. CZENE 2017.

⁶⁸ A helyszínnel kapcsolatban l. ERŐSS 2016.

Szintén központi funkciót lát el a 2017-ben létrehozott „Malenkij Robot Emlékhely” Budapesten, a Ferencvárosban. Az objektum nem csak emlékmű, hanem kiállítás működik benne, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum tart fenn.⁶⁹ Ez az állomás a férfielhurcolások egy jelentős színhelye volt, azaz az elhurcolt magyarok számára egy autentikus helyszín, az emlékművön azonban női alakok is vannak, amely arra enged következtetni, hogy a deportált német származású civileket is meg kívánták vele szólítani.⁷⁰ E csoport tagjai közül viszont valószínűleg senki nem járt Ferencvárosban, mivel a főváros környékéről elvittek gyalog küldték Kelet-Magyarországra,⁷¹ és ott vagonírozták be őket, míg az ország többi részéből deportáltakat lakhelyükhöz közeli vasútállomásokon. Annak ellenére, hogy a főváros logikus választás volt egy központi emlékmű számára, kérdéses marad, hogy ez az uniformizálás és centralizálás indokolt volt-e, mivel ez egyben azzal is járt, hogy az áldozatok jelentős része nem tud semmilyen módon azonosulni a központi emlékhellyel. Szintén kérdéses, hogy pusztán véletlen-e, hogy az emlékhely szimbolikája és formája is meglehetősen sok közös vonást mutat a Yad Vashem deportáltaknak állított jeruzsálemi emlékművével.

Az avató ünnepségek általában nagy nyilvánosságot kaptak, fontos politikusok, jelentős személyiségek és a sajtó jelenlétében zajlottak, tehát elérhették a teljes magyar társadalmat. Az ott elhang-

⁶⁹ L. az intézmény honlapját: MNM MRE <https://mnm.hu/hu/kiallitohelyek-tag-intezmenyek/mnm-malenkij-robot-emlekhely> (letöltve: 2022.04.21.)

⁷⁰ Az épület egykor a MÁV atombunkere volt. Az átépítés keretében a bunkerre két marhavagon került, rajtuk emberi alakokkal. Az emberek mellett bronz táblákat erősítettek a vagonokra pozitív jelentésű szavakkal, mint Haza, Szeretet, Ölelés, Remény. A táblák azoknak a cetliknek állítanak emléket, amelyeket az elhurcoltak a családjuknak szánt üzenetekkel dobtak ki a vagonokból (ami némiképp ellentmond annak a gyakori állításnak, miszerint nem tudták, hogy elhurcolják őket). Az ilyen üzeneteket „kőpostának” és „szélpostának” nevezték. A ferencvárosi vasútállomás választását részben az indokolta, hogy ott találták a legtöbb ilyen üzenetet.

⁷¹ MÁRKUS 2020. 319.

zott beszédek világosan rámutattak arra, milyen aktuálpolitikai célt töltött be az emlékév. Szinte minden esetben utaltak az elhallgatott múlt feltárásának fontosságára a magyar nemzeti egység szempontjából, arra, hogy a sztálinizmus bűnei azonos súlyúak a nemzetiszocializmussal, illetve felhánytorgatták Nyugat-Európának, hogy ott nem ítélik el kellőképpen a kommunizmust és annak bűneit.⁷² Arról, hogy az elhurcolások és deportálások kivitelezésében magyar részről mások is részt vettek volna, mint a kommunisták, egyáltalán nem esett szó, mint ahogy arról is csak ritkán, hogy az áldozatok egy jelentős csoportja valójában nem magyarsága, hanem német származása okán került a szovjet lágerekbe.

Konklúzió

Írásomban egy történeti ívet vázoltam fel a német származású civilek Szovjetunióba deportálásának magyarországi emlékezetkulturájáról 1945-től napjainkig. Az emlékezés rítusai és helyei marginalizáltak, de lényegében az események óta léteznek, azokat a közösség belső igényeitől vezérelve hozta létre. E változó emlékezetkultúra kereteit mindenkor Magyarország aktuális politikai helyzete határozta meg: a szocializmus éveiben a tiltás, a politikai rendszerváltozás után a hallgatás megtörésének szándéka, míg napjainkban a nemzeti trauma szintjére emelés.

A politikai változások és a Szovjetunió megszűnése 1990 után egyrészt lehetőséget nyújtottak arra, hogy az emlékezetkultúra nyilvánossá váljon és fejlődjön, másrészt ezzel megkezdődött a lokális szinttől a nemzeti szint felé való elmozdulás, amely a 2010-es években tetőzött. Azzal, hogy a kisebbségi emlékezet egy nagyobb, nemzeti emlékezeti keretbe ágyazódott, egyben elérte a többségi társadalom ingerküszöbét is – ez a folyamat azonban önfeladással is

⁷² L. erről Stark Tamás kritikus cikkét: STARK 2019.

járt, mivel nemzeti szinten csak az események olyan részleteire kívánatos emlékezni, ami kisebbség és a többség összetartozásának érzését erősíti. Napjainkban egyértelműen megfigyelhető, hogy a német kisebbségi csoport saját emlékezetének helyét egyre inkább átveszi a „mainstream” magyar emlékezet, amely nemzeti, központosított és uniformizált. Egyre inkább feledésbe merül, hogy ezt az áldozati csoportot nem magyarsága miatt érte atrocitás, hanem éppen azért, mert se a szovjetek, se a magyarok nem tekintették őket magyarnak és ekként nemkívánatosak voltak Magyarországon.

Figyelemre méltó, hogy mindez éppen akkor történik, amikor az emlékező, érintett generáció kihal, vagyis az Assmann-féle modellt alapul véve bekövetkezik a váltás a kommunikatív és a kulturális emlékezet között.⁷³ Hogy mi lesz ennek a folyamatnak, és általában véve az emlékévnék a hosszú távú hatása a magyarországi németek kollektív emlékezetére nézve, az egyelőre kérdéses. Ahogy az is, milyen lehetőségei vannak egyáltalán a kisebbségi emlékezetnek a fennmaradásra olyan esetben, ha a csoport emlékei szembemennek vagy ellentétben állnak a többségi társadaloméval. Van-e más lehetőség, mint hogy a kisebbségi emlékezet integrálódik a nemzeti emlékezetbe, ahogy maga a csoport is a többségi társadalomba? A magyarországi németek esetén pedig egy speciális kérdés, hogy az anyanyelvét lényegében szinte teljesen feladó kisebbségnek⁷⁴ eleve milyen kohéziós ereje marad, ha már a közös múltjuk emlékezete sem marad meg.

⁷³ ASSMANN 1997. 51.

⁷⁴ Magyarország 9.937.628 fős lakosságából a 2011-es népszámlálás során 38.248 fő (0,4%) vallotta magát német anyanyelvűnek, 131.951 (1,3%) fő német nemzetiségűnek. L. KÖZPONTI 2014. 16–17.

Rövidítések

Források

1009. KORMÁNYHATÁROZAT 2015 1009/2015 (I. 20.) KORMÁNYHATÁROZAT a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A15H1009.KOR&targetdate=&printTitle=1009/2015.+%28I.+20.%29+Korm.+hat%C3%A1rozat&getdoc=1> (letöltve: 2022.04.21.)
35. OGY. HATÁROZAT 1990 35/1990. (III. 28.) ORSZÁGGYŰLÉSI HATÁROZAT a magyarországi német kisebbség kollektív sérelmeinek orvoslásáról <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=990h0035.OGY> (letöltve: 2022.04.21.)
36. OGY HATÁROZAT 1990 36/1990. (III. 28.) ORSZÁGGYŰLÉSI HATÁROZAT a Szovjetunióba jóvátételi munkára elhurcolt, valamint a Szovjetunió bíróságai által elítélt és időközben bűncselekmény hiányában rehabilitált magyar állampolgárok sérelmeinek orvoslásáról <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=990h0036.OGY> (letöltve: 2022.04.21.)
373. KORMÁNYRENDELET 2013 373/2013 (X. 25.) KORMÁNYRENDELET a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról <http://www.jogportal.hu/index.php?id=6b24315ac939c7d08&state=20140905&menu=view> (letöltve: 2022.04.21.)
41. OGY. HATÁROZAT 2012 41/2012. (V. 25.) ORSZÁGGYŰLÉSI HATÁROZAT a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapijáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a12h0041.OGY#ljb0id5c62> (letöltve: 2022.04.21.)
58. OGY. HATÁROZAT 2000 58/2000. (VI. 16.) ORSZÁGGYŰLÉSI HATÁROZAT a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapijáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a00h0058.OGY> (letöltve: 2022.04.21.)
88. OGY. HATÁROZAT 2012 88/2012. (XII. 12.) ORSZÁGGYŰLÉSI HATÁROZAT a magyarországi németek elhurcolásának emléknapijáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a12h0088.OGY> (letöltve: 2022.04.21.)

- BELÜGYMINISZER 1917 A M. KIR. BELÜGYMINISZTER 1917. évi 14.730. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hősök emlékének megörökítéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 51. (1917) 1913–1916.
- BESZÉDES – BIZOTTSÁG BESZÉDES Múlt Honlap – Gulág Emlékbizottság <https://archiv.beszedesmult.hu/tartalom/20150827/gulag-emlekbizottsag> (letöltve: 2022.04.21.)
- BESZÉDES – NAGYKOVÁCSI BESZÉDES Múlt Honlap – Emlékkő avatása Nagykovácsiban – beszámoló <https://archiv.beszedesmult.hu/nap-tar/20170302/emlekk0-avatasa-nagykovacsiban> (letöltve: 2022.04.21.)
- BESZÉDES MÚLT BESZÉDES MÚLT Honlap <https://archiv.beszedesmult.hu/> (letöltve: 2022.04.21.)
- CCXLI. TÖRVÉNY 2013 2013. ÉVI CCXLI. TÖRVÉNY a Nemzeti Emlékezet Bizottságáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1300241.tv#lbj0id6074> (letöltve: 2022.04.21.)
- DECLARATION 2008 DECLARATION of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN> (letöltve: 2022.04.21.)
- ÉLET MENETE AZ ÉLET MENETE – Vagonkiállítás <https://www.eletmenete.hu/vagon-kiallitas> (letöltve: 2022.04.21.)
- EMET – PÁLYÁZAT EMBERI ERŐFORRÁS TÁMOGATÁSKEZELŐ – GULÁG-GUPVI emlékévkív civil pályázatai programh<https://emet.gov.hu/gulag-gupvi-emlekev-civil-palyazatai/> (letöltve: 2022.04.21.)
1527. KORMÁNYHATÁROZAT 2015 1572/2015. KORMÁNYHATÁROZAT (IX. 4.) A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről szóló 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat módosításáról. *Magyar Közlöny*. 123. (2015). 19123–19124.
- KÖZPONTI 2014 2011. évi népszámlálás, 9. Nemzetiségi adatok. Kiadja: Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2014.
- KÖZTÉRKÉP KÖZTÉRKÉP – A Gulág áldozatainak emlékműve, Pécs. <https://www.kozterkep.hu/30697/a-gulag-aldozatainak-emlekmuve> (letöltve: 2022.04.21.)

- LÁGERJÁRAT LÁGERJÁRAT – Utazó Vagonkiállítás honlapja <https://web.archive.org/web/20161101165523/http://lagerjarat.hu/> (letöltve: 2022.04.21.)
- MNM MRE Magyar Nemzeti Múzeum – Málenkij Robot Emlék-
hely honlapja <https://mnm.hu/hu/kiallitohelyek-tagintezmenyek/mnm-malenkij-robot-emlekhely> (letöltve: 2022.04.21.)
- ORBÁN 2018 ORBÁN Viktor: Beszéd a Szovjet Megszállás Áldozatainak Emlékművének átadási ünnepségén 2018. június 19-én. <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-szovjet-megszallas-aldozatainak-emlekmuvenek-atadasi-unnepsegen/> (letöltve: 2022.04.21.)
- XXIV. TÖRVÉNY
1992 1992. ÉVI XXIV. TÖRVÉNY a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99200024.tv> (letöltve: 2022.04.21.)

Szakirodalom

- ÁRVA –
POZSONYI 1989 ÁRVA Erzsébet – POZSONYI József: Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései. Balmazújváros, 1989.
- ASSMANN 1997 ASSMANN, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen. München, 1997.
- BÁNÁTI 1969 BÁNÁTI Miklós: Huszonkét évtized az új hazában. Császár-töltés község történeti adattára 1744–1964-ig. Kecskemét, 1969.
- BOGNÁR 2000 BOGNÁR Zalán: Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény, *Hadtörténelmi Közlemények* 113. (2000) 861–886.
- BOGNÁR 2009 BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe, 1944/45–1950. Pécs, 2009.

- BOGNÁR 2017 BOGNÁR Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? In: Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. Szerk. Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna. Budapest, 2017. 66–98.
- BRAHAM 2000 BRAHAM, Randolph L.: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Detroit, 2000.
- CZENE 2017 CZENE Gábor: Félmilliárdos szovjet megszállás. Népszava 2017 https://nepszava.hu/1119812_felmilliardos-szovjet-megszallas (letöltve: 2022.04.21.)
- DOBOZI 1991 DOBOZI Eszter: „Csak a napnyugtát néztük...”. Elhurcolt magyar nők a Donyecben. Debrecen, 1991
- DUPKA 2019 Örök mementó: Szolyva. A Szolyvai Emlékpark emlékönyveibe írt bejegyzések gyűjteménye. Szerk. Dupka György. Budapest – Ungvár, 2019.
- ERDMANN 1990 ERDMANN Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula, 1990.
- ERŐSS 2016 ERŐSS, Ágnes: “In memory of victims”: Monument and counter-monument. Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin* 65 (2016), 237–254.
- FRITZ 2012 FRITZ, Regina: Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944. Göttingen, 2012.
- FÜZES 1990 FÜZES Miklós: Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban. Budapest, 1990.
- GÁRDONYI – MAKRA 2017 GÁRDONYI Adrienn – MAKRA Mónika: Emlékezz ránk! ... azokra, akik „egy kis munkán” voltunk a Szovjetunióban. Szigethalom, 2017.
- GERMUSKA 2007 GERMUSKA Pál: „Hogyan védte a „törvényes rendet” Horn pufajkás osztaga?” *HVG.* (2007) https://hvg.hu/itt-hon/20070706_horn_gyula_karhatalmista_hunyadi_germuska (letöltve: 2022.04.21.)
- KARÁDY – NAGY 2019 KARÁDY, Victor – NAGY, Péter Tibor: Sociology in Hungary. A Social, Political and Institutional History. Cham, 2019.
- KARSAI – SOMLYAI 1970 KARSAI Elek – SOMLYAI Magda (szerk.): Sorsforduló: Iratok Magyarországra felszabadulásának történetéhez, 1944. szept. - 1945. ápr. 1-2. Budapest, 1970.
- KORMOS – VÁRHELYI 1990 KORMOS Valéria – VÁRHELYI Pál: Emberrablás orosz módra. Budapest, 1990.

- KOVÁCS – MINDLER-STEINER 2015 KOVÁCS, Henriett – MINDLER-STEINER, Ursula: Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014, *Politics in Central Europe* 11. (2015) 49–72.
- KÖRÖSÉNYI 1999 KÖRÖSÉNYI, András: Government and Politics in Hungary Budapest, New York, 1999.
- LUDESCHER 2017 Ártatlan áldozatok. Szatmári svábok a GULAG-on. Szerk. Ludescher Gabriella. Nyíregyháza, 2017.
- MÁNDICS 1969 MÁNDICS Mihály: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944 – 1964. Csávoly, 1969.
- MÁRKUS – TÓTH 2018 MÁRKUS Beáta – TÓTH Ágnes: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015). In: Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Budapest, 2018. oldalszámok?
- MÁRKUS 2014 MÁRKUS Beáta: „Malenkij robot” Baranya vármegyében Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jótételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben? *Múltunk* 59. (2014) 62–106.
- MÁRKUS 2020 MÁRKUS Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról. Pécs, 2020.
- MOLNÁR D. 2017 MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok és németek a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1949). In: Az Elbától Vorkutáig. Szerk. Géczy Róbert. Budapest, 2017. 173–191.
- PETŐ 1999 PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* 41. (1999), 85–108.
- POLJAN 2004 POLJAN, Pavel: Against their will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Budapest – New York, 2004.
- RÓZSÁS 2000 RÓZSÁS János: Gulag lexikon. Budapest, 2000.
- SEEWANN 2012 SEEWANN, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006. Marburg, 2012.
- SNYDER 2010 SNYDER, Timothy: Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. New York, 2010.

- SORSFORDULÓ 1994 SORSFORDULÓ – Dokumentum. *Budapesti Negyed* 4. (1994) <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/sors.htm> (letöltve: 2022.03.31.)
- STARK 1998 STARK, Tamás: Ungarische Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. In: *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg: eine vergleichende Perspektive*. Hrsg. v. Bischof, Günter. Ternitz – Pottschach, 1998. 407–416.
- STARK 2006 STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, 2006.
- STARK 2019 STARK Tamás: „Gulág-emléknap: mindenki felelős, csak az oroszok nem”. *HVG* (2019). https://hvg.hu/itthon/20191125_Gulagemleknep_mindenki_feleloscsak_az_oroszok_nem (letöltve: 2022.03.31.)
- SZEBENI 1992 SZEBENI Ilona: *Merre van a magyar Hazám?* Budapest, 1992.
- SZEBENI 1993 SZEBENI Ilona: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, 1993.
- TÓTH 1993 TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.
- VÁRDY – VÁRDY HUSZÁR 2007 VÁRDY Béla – VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a Gulág rabszolgatáboraiiban*. Budapest, 2007.
- VARGA 2009 VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941 – 1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, 2009.
- ZEIDLER 2014 ZEIDLER Miklós: *Treaty of Trianon*. In: *International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/trianon_treaty_of (letöltve: 2022.03.31.)

KOLLER INEZ ZSÓFIA

Közösségfilozófia – A Londoni Levelező Társaság

Community Philosophy – The London Corresponding Society

This study argues for the collective nature of philosophy that appears in free conversations on views and values about the world and us living in it. Community philosophy stands for a joint interpretation horizon of all parties involved and puts emphasis on interactive dialogue and common understanding. In history, there have been plenty of examples for philosophical communities benefited from pursuing shared intellectual activities. Among them the London Corresponding Society exemplifies how an initially small group of individuals could grow to a community of more thousands having an impact on the common sense of the society in the United Kingdom at the end of 18th century, both by their value-driven goal of establishing standards for a more justful society by universal voting rights and the collective and democratic system of procedures they followed.

Keywords: community philosophy, London Corresponding Society, sociology of philosophy

A filozófia közösségi természetű. Ez egy olyan kijelentés, amelyhez mind korunkban, mind a filozófia hosszú történelme során támogató és cáfoló érvek is csatlakoztak. A támogató érvek az intellektuális közösségek vitáit és közös produktumait hozzák fel, míg a cáfoló érvek az egyéni látásmódot és a tömegeből kiemelkedő géniuszok példáit. Nem kétséges, hogy mindkét fél álláspontja megalapozott, mégis a filozófia történetével foglalkozó írárok jelentős része az egyéni teljesítményeket emeli ki, s csak megemlítésszerűen foglalkozik a közös-

ségben alkotás körülményeivel. E tanulmánynak azonban az a célja, hogy a filozófiának kifejezetten azzal a területével foglalkozzon, amely közösségi természetét mutatja meg. Ebben a megközelítésben egy további különbségtételt tehetünk: egy közösség létezésével, összetartozásának okaival és elveivel egyéni megfigyelés alapján is megfogalmazhatók filozófiai állítások, ám ezek ettől még nem válnak közösségfilozófiai állításokká, vagyis a filozófia közösségi természete nem abból adódik, hogy a közösséget mint olyat vizsgáljuk. A filozófia közösségi természete inkább művelésében mutatkozik meg, abban, hogy közösségi tevékenységként végezzük.

Egy filozófiai közösség magában foglal szókratészi kérdéseket a résztvevő tagok világról alkotott nézeteivel és értékeivel kapcsolatban és felismeri, hogy mi a szerepe a szabad beszélgetéseknek, vitáknak ahhoz, hogy értelmes és értékes életünk legyen. A filozófiai közösség eszméit bármilyen irányba terelheti, ugyanakkor megkövetelhet kisebb-nagyobb erkölcsi elköteleződést tagjaitól egy közösen elfogadott alapvető értékmeghatározottság mellett. Azonban a szabad és ésszerűsége alapuló viták lényegi eleme az igazság keresése kell legyen, és ez különbözteti meg a filozófiai közösséget a vallási, terápiás csoportoktól, politikai pártoktól. Mert nem pusztán olyan vitáknak ad helyet, amelyek egy előre elfogadott végcélhoz vezető út részleteit tárgyalják meg (választási győzelem, jól-lét, halál utáni lét), hanem olyan közeg, ahol értékeinket, céljainkat szabadon megvizsgálhatjuk, megvitathatjuk, akár meg is kérdőjelezhetjük.¹

Az egyén közösségi természetének vizsgálatával találkozunk John Dewey, Norbert Elias, Jürgen Habermas és különösképpen Georg Simmel írásaiban is. Dewey A nyilvánosság és annak problémái² című politikafilozófiai könyvében a demokratikus társadalom létrejöttének feltételeit kutatja, melyben a kiépített demokratikus intézmények mellett, vagy inkább azok ellenében a társadalom tagja-

¹ EVANS 2012.

² DEWEY1927.

inak folyamatos jelenlétét és tudatos szerepvállalását hangsúlyozza. A személytelen intézmények, hatóságok és azok képviselői Dewey felfogásában nem sajátíthatják ki a politikai nyilvánosság terét a magánemberként megnyilvánuló egyének szemben. Ugyanakkor mind az intézmények, mind az egyének esetében hangsúlyozza, hogy azok cselekedetei egy közös mezőben, közös társadalmi-kulturális kontextusban érthetők csak meg, vagyis a közösségi dimenzióban, hiszen minden egyes szereplő tette hatással van a többi szereplőre is, és azoké is egymásra. Norbert Elias *A civilizáció folyamata*³ című társadalomtörténeti könyvében a társadalom és a társadalom tagjai személyiségstruktúrája közötti összefüggéseket, azok folyamatos egymásra hatását elemzi. Nagyon hasonló elven mutatja be Jürgen Habermas⁴ *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* a nyilvánosság tereinek összefüggéseit a különböző történeti korok társadalmi szerkezetével összevetve. Az előbbiekhöz képest sokkal koncentráltabb megközelítéssel találkozunk Georg Simmel *Konfliktus és a csoporthovatartozás hálózata*⁵ című írásában, mely eredetileg az 1908-ban publikált *Szociológia könyve* egyik fejezete volt. Ebben részletesen tárgyalja a modern társadalmi csoportok és hálózatok működésének belső mozgatórugóit, minden társadalmi egységre vonatkozóan, vagyis a párostól, a hálózaton át egészen az államig. Kitér a modern előtti, preindusztriális időkre, amikor az egyének relatíve kisszámú csoportosulásokat alkottak. A csoporthovatartozás mintázatát homogén koncentrikus körök adták, mint a család, a szomszédság, egyház, s e körök jól betagozódtak egy nagyobb, jellemzően nem túl sok eltérést, kilengést felmutató egészbe. Az iparosodás megindulásával, a technológia fejlődésével azonban mind az utazás, mind a kommunikáció felgyorsult, amely a csoportok közötti érintkezések megszapорodásával és a csoportok összetételének

.....
 3 ELIAS 1939.

4 HABERMAS 1989.

5 SIMMEL 1955.

heterogenizálódásával járt. A korábbi körök mellé felsorakoztak a baráti, szakmai, érdekalapú összeköttetések is, a társadalmi körök pedig egyre inkább átfedték egymást a legkülönbélebb mintázatokat mutatva, s egyben az egyén kapcsolatteremtési lehetőségeinek végtelen kombinációit nyújtva. Ebben a közegben állapítja meg Simmel, hogy az egyén több különböző társadalmi körben való tagsága nem szétaprózódáshoz vezet, nem azt mutatja, hogy az egyén nem tud teljes, vagy megfelelő mértékű felelősséget vállalni az egyes körökben azok számossága miatt, hanem azt, hogy az egyén kapcsolatlétesítési ereje és lehetőségei mekkorák.⁶ Ugyanis az egyénnek lehetősége nyílik különböző aspektusokból kipróbálnia magát, tudását, képességeit. A többszörös, diverz környezet így valójában az egyén személyiségének megerősödéséhez vezet.

A filozófia társadalmi jelenségként való értelmezésével először Randall Collinsnál találkozunk, aki a filozófia története során több intellektuális közösséget azonosított.⁷ Az ő filozófiatörténetében nem magányos felfedezőkkel találkozunk, mint Bertrand Russell történeti elemzésében,⁸ hanem értelmiségi körökkel, hálózatokkal. A filozófust társadalmi lényként ábrázolja, akinél lényeges szempontként jelenik meg az olyan belső motiváció is, mint a figyelem, a hírnév iránti vár, a befolyásszerzés igénye, az akadémiai elismertségre irányuló belső késztetés. Collins szerint ezek mind jelentős töltetet adhatnak az egyén kreatív újítások felé törekvésének és személyes intellektuális fejlődésének. A világ történelme során soha nem tömegek, hanem szűk intellektuális körök voltak képesek arra, hogy absztrakt tudást hozzanak létre emberi viszonyokról, gazdasági összefüggésekről, politikai döntések háttéréről. Nekik emellett részt kell venniük abban a társadalmi státuszért folytatott harcban is a társadalom többi tagjával együtt, amely az egyén létbiztonságáért folyik, valamint a politikai szabadsá-

⁶ SIMMEL 1955. 142.

⁷ COLLINS 1998.

⁸ RUSSEL 2004.

gért, hogy szabadon megtehessek, kimondhassák azt, amit gondolnak, bármennyire is ütközik ez azzal, amit a társadalmi-politikai környezet elvár vagy megszab a társadalom tagjai számára.⁹ Ez a versengő környezet táplálja érzelmi energiájukat, amelyet részben arra használnak, hogy elődeik munkásságát tanulmányozzák, részben pedig arra, hogy kortárs környezetüket meggyőzzék saját viláértelmezésük érvényességéről. A legtöbb ember számára kényelmes értelmezési keretet biztosít kora vallási, ideológiai, kulturális, gazdasági jellemzőt meghatározó uralkodó értelmezései, a filozófus körökre azonban főként az alternatív világlátás jellemző, az új, a más bemutatásának igényével, így a filozófus köröket legtöbbször kisebb, szektaszzerű, radikális mozgalmi környezetben találjuk. Ezt a kettősséget nevezi Collins a „kis számok törvényének”, ami megmagyarázza, miért csak kisszámú érdeklődés mutatkozik a filozófiai körök intellektuális bázisának kitöltésére. A többség számára ugyanis kielégítőek a készen kapott válaszok, amelyeket az uralkodó társadalmi réteg fogalmaz meg, vagy nem áll érdeklükben azok megkérdőjelezése, még akkor sem, ha esetleg nem értenek egyet velük. A filozófiai körökben a főbb elméleti kiindulópontokat közösen alakítják ki, melyek általában a hagyományosan elfogadott nézetekkel helyezkednek szembe. E kiinduló nézetek alkotják a filozófiai közösség legfontosabb értékeit. Csak néhány ilyen közösség éli túl a nagy versenyt, hiszen a kis számok törvénye alapján csak kevesen maradnak fenn a figyelemért folytatott küzdelemben.¹⁰

E tanulmány célja egy a közösség igényeit megfogalmazó, azokat becsatornázó és azok megvalósításának lehetőségeit kutató filozófiai közösség bemutatása, amelyben hangsúlyos, de nem kizárólagos szerepet kap az, hogy nem egy személy fogalmaz meg kívülállóként egy közösség számára irányelveket, együttélési szabályokat, hanem közmegegyezésen alapuló közösségi, társadalmi elveket követnek vagy igyekeznek érvényre juttatni. Így vizsgálat alá esik e filozófi-

⁹ McLAUGHLIN 2000.

¹⁰ McLAUGHLIN 2000.

ai közösség megszervezésének módja és folyamata, csakúgy, mint a közösség által elfogadott elvek is.

1. A Londoni Levelező Társaság

A Londoni Levelező Társaság szemléletes példáját nyújtja a Dewey által felfedezett kettősségnek, amely a társadalmi intézmények, más-képp fogalmazva intézményesült társadalmi cselekvők és a magán-személyek nyilvános, közösségi tevékenysége között húzódik meg. A Társaság egy kis munkásosztálybeli baráti körből indult (Thomas Hardy, John Thelwall, John Horne Tooke, Joseph Gerrald, Olaudah Equiano, Maurice Margarot).¹¹ Célja az Egyesült Királyságban működő további reformista csoportokkal való összekapcsolódás és saját szervezetének kiszélesítése volt, annak érdekében, hogy minél nagyobb nyomást gyakorolhassanak a törvényhozásra az általános választójog bevezetéséhez. Számos határozatot fogadtak el, melyeket nyomtatott formában a szélesebb közönség számára is elérhetővé tettek. E határozatok a kormány bel- és külpolitikáját támadták. Érvkészletüket a kor politikafilozófiai fogalmai és elvei adták, mint a szabadság, a társadalmi szerződés, a társadalmi egyenlőség, az igazságos társadalom, melyekhez kiindulópontot az amerikai függetlenségi háború, a francia forradalom eszmeiségéből és főként Thomas Paine *Az ember jogai* című¹² könyvéből merítették. Hamar összetűzésbe kerültek William Pitt kormányával,¹³ amely kereste a lehetőséget a Társaság megtörésére, kétszer is megvádolva vezető tagjait azzal, hogy merényletet terveztek a király ellen.

¹¹ A Spartacus Educational honlapja alapján: <https://spartacus-educational.com/PRcorresponding.htm> (letöltve: 2022.05.02)

¹² PAINE 1995.

¹³ Ifjabb William Pitt 1783–1801, majd 1804–1806 között volt az Egyesült Királyság miniszterelnöke. HAHNER 2006.

A Londoni Levelező Társasághoz hasonlóan több klub és társaság jött létre ebben az időben, melyek célkitűzése szintén a nemzeti szuverenitás és az alkotmányos kormányzás elérése volt. Jellemzően több tagszervezettel vagy testvértársaságok hálózatával rendelkeztek. A Londoni Levelező Társaság 1793-ban már Anglia, Skócia és Írország területén is jelen volt. Népszerűségének csúcspontját 1795-ben érte el, 3500–5000 fő körüli tagságával. A tagdíjat négy guinea-ban határozták meg, amiért cserébe a tagok ingyen hozzájutottak a Társaság kiadványaihoz, és részt vehettek fórumain. Ez a nyitottság újdonságnak számított, ugyanis vitakörök korábban is léteztek, de inkább a zárt tagság volt jellemző rájuk.

1.1. A kávéháztól a kocsmáig

A vitakörök először angol kávéházakban jelentek meg.¹⁴ A kávé a 17. században hódította meg Európát török és észak-afrikai közvetítéssel. Az első európai kávéházat Velencében nyitották 1645-ben. Mindössze öt évvel később már Oxfordban is működött egy, a 17. század végére pedig már csak Londonban közel kétezer kávéház üzemelt. Ezek az intézmények helyet adtak a szabad társalgásra és a művészetekről, tudományról, politikáról való vitáknak, el is nevezték őket „penny university”-knek.¹⁵ A kávéházak segítették elő a felvilágosodás új szellemének elterjedését. Hamar megalkották saját szabályait, viselkedés-kódexüket, tulajdonképpen demokratikus önkormányzás kísérleti eseményeinek adtak helyet. Néhányan ezeket a kísérleteket komolyabban vették, és egy lépéssel tovább lépve megalapították az első klubokat. Ezek testvériségen alapuló klubok voltak, de hasonlóan működtek, mint a középkori céhek, viszont tagjaikat nem a munka kötötte össze, hanem a ba-

¹⁴ EVANS 2012.

¹⁵ ELLIS 1956.

rátság és a közös eszmék. Ilyen értelemben közel álltak az olasz és francia akadémiákhoz.¹⁶ Az egyik legérdekesebb a Rota Klub volt, egy olyan vitakör, amit egy londoni kávéházban indított el 1659-ben a radikális nézeteket valló James Harrington politikus. A Rota Klubot urnás (ballot box) szavazással szervezték. A Rota Klub egyfajta kísérleti közösség volt, ahol a társadalmi élet kérdéseit meg lehetett vizsgálni a társadalomba való bevezetése előtt. Számos további klub is átvette az urnás szavazást, bőven mielőtt az megjelent volna a legtöbb demokratikusan berendezkedett társadalomban az általános választások levezénylésére a 19. század végétől. 1780-ra számos vitaklub alakult Londonban.¹⁷ Néhány klub beengedett nőket is, a többség azonban nem, így a nők megalkották a saját vitaklubjaikat.¹⁸ A francia szalonok, olasz akadémiák és humanista körök szellemiségét követve az a demokratikus eszme uralkodott ezekben, hogy tagjaik saját magukat kormányozzák észérvekkel való meggyőzésen és tisztességes vitán keresztül, és nem hatalmi vagy tekintélyelvű módszerekkel.

Persze miközben a felvilágosult szalonok, klubok és kávéházak kiszélesítették a filozófiai társalgás körét az udvaron túl egészen a középosztályig, mégis voltak korlátai e körök befogadó szellemiségének. A klubok és kávéházak közönsége szinte kizárólag fehér, közép- vagy felsőosztálybeli férfiakból állt. A nők és a munkásosztály ki voltak rekesztve. Így a klubok idővel a privilégiumok bástyáivá, fellegváraivá váltak, s nem a nyitott és demokratikus viták helyszínévé. A gazdag fehér férfi elit számára kiépített exkluzív hálózatok lettek. A 18. század derekára több ilyen klub titkosabbá, szinte szektaszzerűvé vált, mint például a Freemasonry, amely elterjedt Európában és Észak-Amerikában, Szentpétervártól egészen Pennsylvaniáig.¹⁹

¹⁶ ELLIS 1956; HABERMAS 1999.

¹⁷ University for Rational Debate, Society for Free Debate, Westminster Forum. BAKER 2007

¹⁸ Female Parliament, La Belle Assemblée. ELLIS 1956.

¹⁹ JACOB 1991.

A 17. század végén az eszmékről való vitázás gondolata a munkásosztály számára is érdekes lehetőségként jelent meg. Ugyanakkor a társalgás tere kilépett a kávéházakból, és áttevődött a kocsmákba. A magukat igazgató munkásosztálybeli vitacsoportok története egészen az 1647-es alkotmányozó Putney vitáig nyúlik vissza,²⁰ de a mozgalom leginkább a század utolsó évtizedeiben terjedt el a levelező társaságok növekedésével. Ezek a szervezetek munkások és művészek találkozóhelyei voltak. A találkozókat általában hetente tartották, kocsmában, hogy képezzék és megszervezzék magukat, vagy hogy a reformról vitázzanak. A levelező társaságokban gyakran olvastak fel radikális tartalmú szövegeket, például Thomas Paine munkáit, aki maga is Islington Angel Inn nevet viselő kocsmájában fogalmazta meg *Az ember jogai* című könyvét.²¹ A levelező társaságok tagjai kisebb tagsági díjat fizettek, és meghatározott időpontokban találkoztak. Azért nevezték őket levelező társaságoknak, mert hálózatukat országos szinten kisebb csoportok alkották, s ők levelezés útján tartották fenn a kapcsolatot egymással, hogy gondolataikat megosszák, és hogy megszervezzenek országos méretű tüntetéseket, megmozdulásokat a parlamenti reformok kieszközlésére. Ezek a csoportok fontos szerepet játszottak a munkásosztály képzésében, a műveltség elterjesztésében, az emberek öntudatosabbá érésében és személyiségfejlődésében is.²²

A Londoni Levelező Társaság hatása kiemelkedő volt e szerveződések között. Francis Place, aki takácsként vezető tisztséget töltött be a Társaságban, a következőt írta: „A Társaság morális hatása valóban óriási. Arra ösztönzi az embereket, hogy könyvet olvassanak ahelyett, hogy kocsmába járjanak. Megtanítja őket gondolkodni, hogy tiszteljék saját magukat, és hogy szükségesnek gondolják a gyerekeik

²⁰ BAKER 2007.

²¹ EVANS 2012.

²² ELIAS 2004.

taníttatását”.²³ Arra is megtanította őket, hogyan érveljenek a vitákban. Ebben John Thelwall, a Társaság egyik központi alakja játszott nagy szerepet, aki rendszeresen előadásokat tartott a munkásosztálybeliek számára. Úgy vélte, „egyfajta szókratészi szellem fog szükség-szerűen felnövekedni, ahol az emberek nagy tömege gyűlik össze”.²⁴

Ugyanakkor ebben az időszakban jelent meg „kocsmafilozófus” (pub philosopher) kifejezés pejoratív értelmezése is, miszerint a munkásosztály túl ostoba és részeg volna ahhoz, hogy az igazi filozófiai gondolkodást elsajátítsa.

1.2. Diverzitás és hálózatosodás

Georg Simmelt²⁵ követve beazonosíthatók a Társaság összetételére, hálózatosodási jellegére vonatkozó ismeretek, melyek alátámasztják, hogy tagjainak jelentős kapcsolatteremtési ereje volt, közülük sokak, s példájukon keresztül a hozzájuk kötődő társadalmi csoportok tagjainak önképét is megerősítette. A Társaság rövid, nyolcéves fennállása alatt kisszámú radikális csoportból egy nagyhatású, a politikai közvéleményt és általa az Egyesült Királyság társadalmi és politikai szerkezetét befolyásolni képes szervezetté alakult. 1792 januárjában Thomas Hardy és baráti köre alapította. Első ülésükön Hardy korábbi, a függetlenségi háború alatt megjelent írásait olvasták újra közösen. A baráti kört a francia forradalom iránti lelkesedés hozta össze, s közös elvi alapnak tekintették Thomas Paine *Az ember jogai* című könyvét. Az első alkalmon mindössze kilencen vettek részt, a londoni, Exeter úton található Bell kocsmában. A kör népszerűsége nagyon hamar megnőtt, két héten belül további tizenöten csatlakoztak hozzájuk. Májusra a Társaság már kilenc különálló divízióval rendelkezett, egyenként

²³ EVANS 2012.

²⁴ EVANS 2012.

²⁵ SIMMEL 1955.

legalább 30 taggal. Sajnos nincs arról forrás, pontosan hány ember csatlakozott hozzájuk, sőt néhány korabeli becslés egészen valószerűtlen számokat közöl 28–80 000-es tagságról. Davis²⁶ a mélypontot 1794 közepére teszi, amikor a Társaságnak mindössze 241 személy fizetett tagdíjat, míg a csúcsa valószínűleg ötezerre tehető.

A rendelkezésre álló adatok tükrében (347 tag személyét tudták beazonosítani)²⁷ kijelenthető, hogy a Társaság több társadalmi réteget, számos foglalkozást képviselt. Az arisztokrácia, a polgárság és a munkásosztály ugyanúgy helyet kapott benne. A Társaság korai aktivistái közé tartozott Basil William Douglas Lord Daer, aki, ha rövid időre is, a brit reformmozgalom egyik vezetőjévé vált.

A Társaság sokszínűségét és valódi demokratikus működését biztosította egyenlőségi elven megfogalmazott alkotmánya, amely alapján a vezető tisztségeket bármilyen társadalmi rétegből származó tag betölthette. Emiatt a Társaság vonzó lehetőségként kínálkozott mind a társadalom, mind a különböző szakmák által megbecsült személyek számára. Sokaknak a tisztesség és a megbecsültség körét jelentette, míg mások más, hasonló szellemiségű társaságokkal való kapcsolata miatt választották, megint mások a szakmai életükhöz kapcsolódó stratégiai előnyöket láttak benne. Ez a sokszínűség magának a Társaságnak is előnyére vált. Jogászok, ügyvédek segítették működését az egyre ellenségesebb jogi környezetben, tagjai számára jogi védelmet biztosítottak, jogi tanácsokat adtak. Számos magasan képzett értelmiségi számára nyújtott ideális intellektuális közeget. Nagy létszámban képviseltették magukat orvosok is. Tömegrendezvényeik meggyőző hangú szónokai, James Parkinson és John Gale Jones is orvosként dolgozott, de tehetségükkel azzal is segítették a Társaság terjeszkedését, hogy Skócia és Anglia számos részén álltak a tömeg elé, hogy az állam szükséges reformjairól beszéljenek. Bár értelmiségi is bőven akadt tagjai között, a Társaság főként a munká-

²⁶ DAVIS 2002.

²⁷ DAVIS 2002.

sosztály szervezetévé vált. Kereskedők, bolttulajdonosok, mérnökök, cipészek, takácsok, szabók voltak közöttük. Maga az alapító, Thomas Hardy is cipész volt. További stratégiai előnyt jelentettek a kocsmárosok, mint John Barnes és Robert Boyd, akik a Társaság találkozói számára helyet biztosítottak, vagy a nyomdászok, könyvkereskedők, akik lehetővé tették a Társaság széleskörű tájékoztatási programját, melynek során két folyóiratot, 80 pamfletet és röpiratot adtak ki és terjesztettek 1792 és 1798 között, vállalva a letartóztatás kockázatát. Több kortárs becsmélőjük szerint azonban a Társaság nem volt más, mint tanulatlan férfiak kis csoportja, akik demagóg szónoklataikkal fertőzik a tömegeket, igazi hétpróbás gazemberek, akiknek célja csupán az egyszerű emberek megtévesztése és a gánccsokkodás.

James Gillray, *Levelező Társaság találkozói (1795. október)*²⁸

²⁸ British Museum https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-3-86
(letöltve: 2022.05.02.)

A Társaság valódi profilja azonban egyáltalán nem támasztja alá ezeket a vádakokat, hiszen a tagság politikailag tudatos és felelős személyekből állt, akik több különböző társadalmi rétegből kerültek ki, a képzettség, illetve az önképzés volt jellemző rájuk, emellett a Társaság arra is figyelmet fordított, hogy mind tagjai számára, mind azoknak, akik erre igényt formáltak, képzéseket is nyújtott.

A hálózatosodás jelensége több kiemelkedő tag esetében is megfigyelhető. Lord Daer bár ellenezte az angol–skót egyesítést, több angol és skót társasággal tartott fenn kapcsolatot, és részt vett egy, az alkotmányos reformok skót részvételét erősítő mozgalomban is, név szerint az Alkotmányos Tájékoztatás Társágnál (Society for Constitutional Information), valamint a Nép Barátai Skót Szövetségénél (Scottish Association of the Friends of the People). Mindezen tevékenysége a Londoni Levelező Társaságot kiemelte a többi közül, rangot és társadalmi elismertséget hozva számára.²⁹ A munkásosztályból származó egyik vezetőjük, John Ashley, miután lemondott titkári posztjáról, Párizsba költözött, és ott folytatta radikális közéleti szerepvállalását, melynek köszönhetően a Társaságnak számos franciabarát szimpatizánsa lett.

1.3. *Demokratikus működés*

A demokratikus működés megvalósulásának feltételét Hardy abban látta, hogy a whig reformklubokkal szemben a Társaság minden jelentkező számára lehetővé tette a vitákban való részvételt, s a vezető tisztségekre is bárki, a munkásosztályból származó tagok is jelentkezhetek, ugyanis úgy vélte, hogy a csak magasabb rangú vagy az értelmiségi vezetői szerepvállalás visszatetszést váltana ki az alsóbb osztályból kikerülő körében, tekintve, hogy ők voltak

²⁹ Tevékenységének azonban korai, tuberkulózis okozta halála (1763–1794) véget vetett.

többségben. Miután Hardy lemondott titkári posztjáról 1794-ben, utóda egy szintén cipész mesterségű férfi, John Ashley lett. A szabó mesterségű Robert Oliphant kincstárnok lett, de volt raktáros, ólomöntő, ezüstműves is titkári pozícióban. A kormány 1793-ban elfogadta az idegenrendészeti törvényt, amely a francia ügynökökkel való kollaborálást igyekezett megakadályozni. Erre válaszul, de főként demokratikus elvekre alapozva a Társaság decentralizálta szerkezetét. Kisebb, maximum harminc fős divíziókat alakított, akik heti rendszerességgel találkoztak, hogy történelmi, politikai írásokat vitassanak meg. Számos vitakörből toboroztak tagokat, olyanokból is, amelyeken nők is részt vettek, így a nyilvánosság számára megfogalmaztak olyan követeléseket is, amelyek a nőkre is kiterjesztett egyenlő jogokról, egyenlő oktatásról és a nők foglalkoztatásáról szóltak. Összességében azonban a Társaság inkább férfiak számára volt fenntartva, a divíziók helyszínei inkább kocsmák voltak, és nem a nők által jobban látogatott kávéházak.

A Társaság egyre nagyobb népszerűsége magára vonta a kormány figyelmét és haragját is. Nem csoda, hiszen 1793-ra kiépített kapcsolatrendszere volt a parlamentáris reform ügyéért elkötelezett csoportokkal az ország számos pontján (Manchester, Sheffield, Nottingham, Deby, Stockport, Tewksbury).³⁰ A parlamentáris reformot sürgető csoportosulások találkozókat szerveztek 1793-ban Edinburgh-ban, melyre a Társaság két tagját, Joseph Gerraldot és Maurice Maragot-t delegálta. A politikai légkör azonban nem kedvezett e szervezkedésnek, a franciák ügyének bármilyen szintű elismerése, támogatása hazaárulással ért fel. A parlament nagy arányban leszavazta a demokratikus reformpárti indítványt. Az edinburgh-i találkozón másokkal együtt a Londoni Levelező Társaság küldötteit is letartóztatták lázításért, és tizennégy évre deportálták őket. Sem a Társaság, sem a többi szervezet nem hagyott fel céljaikkal, újabb

³⁰ A Spartacus Educational honlapja. <https://spartacus-educational.com/PRcorresponding.htm> (letöltve: 2022.05.02)

találkozót szerveztek, ám a rendőrség letartóztatta Thomas Hardyt, két társát, valamint további harminc radikális vezetőt, hazaárulással vádolva őket, mindez fordulópontot jelentett a Társaság életében. Perükre 1794-ben került sor. A Társaság tagjait azzal vádolták, hogy rendezvényeiken a király és a parlament iránti engedetlenségre buzdították az embereket. A vád azonban nem tudta bizonyítékokkal alátámasztani állításait, a londoni bírák pedig az edinburgh-iaktól eltérően nem voltak hajlandók elfogadni a pusztai politikai vélemény kifejezését a király vagy a parlament elleni ténykedés bizonyítékaként, Hardyt társaival együtt felmentették. A Társaság újult erővel kezdett bele szervezkedéseibe. Legnagyobb kültéri rendezvényükön, melyet John Ashley szervezett 1795-ben, a londoni Koppenhága parkban háromszáz-négyszázezer ember vett részt. A kormány a Társaság tevékenységét egyre növekvő aggodalommal figyelte. Kémek egész hálózatát alkalmazta, hogy azok beszivároghva a Társaság tagsága közé, bizonyítékokat gyűjtsenek ellenük a király ellen készülő merénylet és egyéb lázító, hazaáruló szervezkedés okán. 1795-ben a Társaság lefelé tartó spirálba került, az elkeseredés, a félelem és a belső nézetkülönbségek megosztották az eredetileg is kisebb egységekbe rendezett Társaságot, több csoport kivált belőle, és különálló szervezetként működött tovább a Londoni Reform Társaság, a Szabadság Barátai, a Vallás és Szabadság Barátai néven. 1796-ban már anyagi gondokkal is küszködtek. A tagság jelentős csökkenésével a bevételek megcsappantak, ugyanakkor a drága bírósági perek és a kültéri rendezvények sok pénzt emésztettek fel. A habeas corpus jogelvének felfüggesztése lehetővé tette a bebörtönzéseket bírósági tárgyalás nélkül. 1798-ban a tömeges letartóztatások szinte teljesen megbénították a Társaság működését.

A parlament pedig a lázító gyűlések ellen hozott törvényt, amely nagyon megnehezítette a parlamenti reform előkészítésén munkálkodók találkozóit, majd 1799-ben egy további törvényt hozott a levelező társaságok ellen. Mindez ellehetetlenítette a Londoni Levelező Társaság találkozóit és végeredményben a működését is.

A francia forradalom kettős hatása érződik a Londoni Levelező Társaság történetében és sorsában. Az igen elmaradott angol választójogi törvény reformját már korábban is sürgették. Azonban azzal, hogy a Társaság kimondottan a forradalom után években alakult, és a kormány Franciaország elleni háborújának kritikájával együtt sürgette a választójogi törvény megváltoztatását, saját sírját is megásta. A parlamenti választás rendszere a Londoni Levelező Társaság létrejöttékor még a 13–14. századi városi és megyei követküldési jog alapján működött. Nem vette figyelembe sem a népesség arányok alakulását, sem a városok létszámának megnövekedését, ahol továbbra is csak a céhek és különböző testületek tagjai szavazhattak. Az újonnan keletkezett városok, mint Birmingham, Leeds, képviselet nélkül maradtak, még London sem növelhette képviselői számát, miközben a megfogytakozott létszámú körzetekből ugyanannyi követet küldhettek, mint korábban. A skótok esetében még rosszabb volt a helyzet, mindössze 45 követet küldhetett a Westminsterbe. Éppen Pitt miniszterelnök volt az, aki a választási korrupció felszámolásába fogott a francia forradalom előtt, de a forradalom megakasztotta a folyamatot. Ily módon megmaradt a választás aránytalansága, mely kedvezett a főúri rendeknek, miközben kizárta szinte a teljes polgári és munkásosztályt az alkotmányos jogok gyakorlásából³¹.

1.4. A kis számok törvénye

A filozófia története kis létszámú körökhöz köthető. Collins epistemológiai megközelítésében ezek a társaságok nyújtanak megfelelő környezetet a filozófiai gondolkodás fejlődése számára, az eszmét ugyanis nem izolált monádként írja le, mely egyéni teljesítmény

³¹ HAHNER 2006.

eredménye, hanem beszélgetések során formálódó gondolategyüttesként. Vagyis úgy véli, az eszmék hálózatok interakcióiból fejlődnek ki. Ha elfogadjuk a filozófia társadalmi hálózatos megközelítését, akkor a filozófia egyik központi kérdésévé a közösség szervezésének mikéntje válik, és nem csak a „miként éljek?” kérdéssel foglalkozik, hanem azt megváltoztatva új perspektívába helyezi a filozófia vizsgálatát: „Miként éljünk együtt?” Collins olvasatában tehát a filozófus a közösségi vezető, aki előrevetíti a közössége számára fontos elveket, értékeket, és azok érvényesülését támogatja. A Londoni Levelező Társaság különlegességét az adta, hogy az olyan elveket, mint a demokratikus berendezkedés és az egyenlő részvétel joga, melyek megvalósulásáért küzdöttek az ország egésze tekintetében, saját gyakorlatában meg is valósította. A vitakörök, nagygyűlések tevékenységét jól példázza egy 1793. januári határozatuk,³² melyben tíz pontban foglalták össze kritikus álláspontjukat a kormány háborús politikájával szemben, megfogalmazták igényüket egy minden társadalmi réteget reprezentáló és évente megújított parlament létrehozására, ugyanis ebben látták az ország szabadságának biztosítását. Kiálltak amellett, hogy minden nemzet elidegeníthetetlen joga megválasztani saját kormányzati formáját és elnyomásnak számít minden olyan kísérlet, amely ebben megakadályozza. Sürgették az állampolgári ismeretek minél szélesebb körű elsajátítását is. S bár kezdeti sikereik számottevők voltak, a politikai légkör és a törvényi szabályozás leküzdötte őket. Mégis, a Társaság kortársakra, de különösen az utókorra gyakorolt hatása maradandónak bizonyult. Termékenyítően hatott a mai filozófiai társaságok szellemiségére és működésére is.

³² A Londoni Levelező Társaság 1793. januári határozatának angol nyelvű teljes szövege elérhető a Spartacus Educational honlapján. <https://spartacus-educational.com/PRcorresponding.htm> (letöltve: 2022.05.01)

2. A mai filozófiai társaságok

A „Miként éljünk együtt közösen” gondolat nagy hatással volt Jean Evansre, aki a Londoni Filozófia Klub társszervezőjeként maga is a kortárs filozófiai társaságokat kutatja.³³ A mai közösségi filozófia uralkodó irányzatainak a modern szkepticizmust és a modern sztoicizmust jelöli meg. A filozófiai társaságokat több kategóriába sorolja. Az egyetemeken működő filozófiai társaságokat tekinti a legradikálisabb csoportoknak. Ezek közé tartozik a Fogláló Mozgalom (Occupy Movement), melyet a 2008-as gazdasági világválság hozott életre, és ma már globális kiterjedésű hálózattal rendelkezik. Kifejezetten bírálja a gazdaság globális rendszerét, s a társadalmi és gazdasági egyenlőség, a demokrácia új, közvetlenebb formáiban hisz. Az Idea Bank (Bank of Ideas) ausztrál szervezet, 1989-ben jött létre és 59 országban több mint 2000 szervezettel működött már együtt. A helyi közösségek és gazdasági szereplők fejlesztésével foglalkozik. A kevésbé radikális, egyúttal szélesebb tömegeket megmozgató tanuló és aktivista csoportok az Átmeneti Városok (Transition Towns) vagy az Étel, ne Bombát (Food not Bombs)³⁴ laza nemzetközi szövetségei, melyek a megújuló energia felhasználásának gondolatát összekötik az igazságosabb társadalmak létrejöttével és a vegán/vegetáriánus világszemlélet mentén igyekeznek az élelmiszerpazarlást csökkenteni. Evans a filozófia mai szofistáit, vagyis a filozófiai ismeretet kereskedelmi alapon terjesztő kezdeményezéseket is számba veszi, ezek közé sorolja az Élet Iskoláját (School of Life), a TED előadásokat vagy az Intelligens a Négyzetben (Intelligent Squared) szervezett kerekasztal beszélgetéseit. A szabadidős tevékenységként, kedvtelésből űzött filozófia szervezett köreit a történeti hagyományok alapján ketté bontja. A kocsmai filozófia hagyományait

³³ EVANS 2012.

³⁴ A Food not Bombs tevékenységéhez magyar csoportok is csatlakoztak. Budapesten, Debrecenben és Pécsen szerveznek ételgyűjtéseket és ételosztásokat.

követi a Londoni Filozófia Klub (London Philosophy Club), amely híres kortárs filozófusokat³⁵ hív meg vendéglőadónak találkozóira. E találkozók nyitott beszélgetésekben végződnek, s bárki részt vehet rajtuk akár filozófiai előképzettség nélkül is. A helyszínt a nevében is viselő Szkeptikusok a kocsmában (Sceptics in the Pub) a világon több mint száz tagszervezettel rendelkezik. Ebből kettő Magyarországon működik.³⁶ A budapesti székhelyű Szeptikus Társaság felelős a Laposföld Díj kiosztásáért, melyet 2021-ben az „Orvosok a tisztánlátásért” Csoport tagjai nyertek meg, idén pedig Varga Gábor, a Varga Gyógygomba alapítója kapta. A díj az osztársadalmi szempontból káros nézeteket vallókat „díjazza”, akik a tudományba, tényekbe vetett hit megrendítését célozzák, áltudományokat terjesztenek, fogyasztókat tévesztenek meg.³⁷ Szintén több tagszervezettel rendelkezik a Filozófia a Kocsmában (Philosophy in Pubs) liverpooli székhelyű klub Anglia-szerte és a világon is. E klub sajátos szabály- és szokásrendszert vezetett be a közös filozófiai diskurzusai levezetésére. A másik, kávéházi szálra felfűzött filozófiai vitakörök is virágoznak. Modern megjelenése Franciaországhoz köthető. A Filozófiai Kávéházat (Café Philosophique) Marc Satuet alapította 1992-ben. Franciaországban mintegy 100, világszerte további 150 tagszervezete létezik. A közvélemény számára igyekszik az érvelés alapjait kötetlen formában bemutatni, s így élvezetesebbé tenni azt a nagyobb nyilvánosság számára. Ennek mintájára hívták életre a Szókratész Kávéházat (Socrates Café). A vitákat az alapító Christopher Philips által kidolgozott szókratikus módszer alapján bonyolítják, ami az eredeti Szókratészhez köthető elenktikus módszerrel nem összeke-

³⁵ Robert Skidelsky, John Gray, Galen Strawson, Angie Hobbs, Steven Cave a London Philosophy Club honlapján található információ alapján. https://www.meetup.com/londonphilosophers/?_cookie-check=WqOUOZl8egIl6v-m (letöltve: 2022.05.02)

³⁶ Budapesten és Szegeden.

³⁷ Szkeptikus Társaság honlapja alapján. <https://www.szkeptikustarsasag.hu/> (letöltve: 2022.05.02)

verendő. A találkozókön egy a közönség által helyben megszavazott filozófiai problémát járnak körül. E filozófiai klubok, társaságok működésére ma is szükség van, hiszen különböző módszerekkel, mégis a társadalmi együttélés legégetőbb kérdéseit hozzák felszínre, vitatják meg a közös jövőnk sorsát, fenntartva és kielégítve a kritikus gondolkodás, az intellektuális fejlődés igényét.

Rövidítések

BAKER 2007	BAKER, Philip: <i>The Levellers: The Putney Debates</i> . London – New York, 2007.
COLLINS 1998	COLLINS, Randall: <i>The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change</i> . Cambridge, 1998.
DAVIS 2002	<i>The London Corresponding Society</i> . Ed. Davis, Michael T. London, 2002.
DEWEY 1927	DEWEY, John: <i>The Public and its Problems</i> . New York, 1927.
ELIAS 2004	ELIAS, Norbert: <i>A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások</i> . Budapest, 2004.
ELLIS 1956	ELLIS, Aytoun: <i>The penny universities: A history of the coffee-houses</i> . New York, 1956.
EVANS 2012	EVANS, Jean: <i>Connected communities, philosophical communities. A Report for the Arts and Humanities Research Council</i> . Queen Mary, University of London, 2012.
HABERMAS 1989	HABERMAS, Jürgen: <i>The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society</i> . Cambridge, 1989.
HABERMAS 1999	HABERMAS, Jürgen: <i>A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban</i> . Budapest, 1999.
HAHNER 2006	HAHNER Péter: <i>A régi rend alkonya, Egyetemes történet, 1648–1815</i> . Budapest, 2006.
JACOB 1991	JACOB, Margaret C.: <i>Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in 18th-century Europe</i> . Oxford, 1991.

- MCLAUGHLIN 2000 MCLAUGHLIN, Neil: Review of Randall Collins: The Sociology of Philosophy. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 36. (2000:2) 171–175.
- PAINÉ 1995 PAINÉ, Thomas: Az ember jogai. Budapest, 1995.
- RUSSEL 2004 RUSSELL, Bertrand: A nyugati filozófia története. Budapest, 2004.
- SIMMEL 1955 SIMMEL, Georg: Conflict and the Web of Group Affiliations. Glencoe, 1955.

Internetes hivatkozások

- Philosophy Pathways. <https://philosophypathways.com/download/Connected-Communities-Philosophical-Communities2.pdf> (letöltve: 2022.05.02.)
- Philosophy in Pubs. <https://philosophyinpubs.co.uk/page/view/about>
- Tent City University – one of the most remarkable aspects of Occupy London
<https://www.theguardian.com/uk/2012/jan/19/occupy-london-tent-city-university>
- The Guardian. Selected articles on Occupy Movement. <https://www.theguardian.com/world/occupy>

FARKAS JUDIT

„Mi 30 éve készülünk arra, ami most van”

Válság és ökofalvak

”We have been preparing for 30 years for what is happening now”
Crisis and ecovillages

One of the reasons for the creation of ecovillages is the idea of a crisis. According to that the world is in ecological, economic, social and ethical crisis. The ecovillage way of life is putting into practice the methods developed to deal with the crisis. While earlier in the history of the ecovillage-movement, this worldview was seen as a kind of extremism, and ecovillagers were seen as “utopian fugitives” by the majority of society, these ideas have now become the cornerstones of public discourses about the future of humanity. In this study, I outline the crisis perception of ecovillages and the responses to it, and the current change in the reception of the ecovillage phenomenon. First, I will briefly describe the history of the ecovillage movement, then their perception of the crisis and the response given to it, i.e. the ecovillage-concept itself. Their motivations and goals are illustrated as well, and finally we have to examine how the interpretation and acceptance of the ecovillage worldview and lifestyle is changing.

Keywords: ecovillage, ecological way of life, sustainability, crisis, pandemic

Előszó

Amikor 2007 táján elkezdtem kutatást folytatni a hazai ökofalvakban,¹ majd pedig erről a kutatásról beszélni, minden alkalommal részletesen el kellett magyaráznom, hogy mi az az ökofalu,

¹ 2007 óta folytatok néprajzi–kulturális antropológiai kutatást az – elsősorban hazai – ökofalvakban. Kutatási módszereim az antropológiában bevett mód-

milyen környezeti-gazdasági és társadalmi problémákra reflektál a létezésük, és mit takar az ökológiai életmód. A növénytársítás, a komposzt-toalet, a mulcsozás vagy a bevásárlóközösség jobbára ismeretlen fogalmak voltak. Ez a világkép és életmód egyfelől érdeklődést, kíváncsiságot, másfelől viszont értetlenkedést váltott ki a hallgatóságból. Sokan – ahogyan Karen Litfin, amerikai politológus fogalmazott – az ökofalusiakat utópikus menekülőknak (*utopian fugitives*),² életüket pedig hóbotos extremitásnak tekintették. A környezeti diskurzusokban, így az ökofalusi narratívában is gyakran fellelhető apokaliptikus jövőkép sem segítette elő az elfogadásukat, a világot ostromozó profetikus beszédmód pedig sokakat kifejezetten eltántorított tőlük. Az általuk összegyűjtött tudás és tapasztalat csak egy szűk réteg számára volt fontos.

Így ment ez hosszú ideig, egészen a 2010-es évek végéig, 2020-as évek elejéig, amikor is szinte egy csapásra megváltozott a helyzet: a fenntartható – helyi – ökológiai terminusok és metódusok bekerültek a közgondolkodásba, és mindenhol azokat az aggodalmakat halljuk, amelyeket korábban csak egy szűk réteg – például az ökofalvak – hangoztattak. Az egyre nyilvánvalóbbá váló ökológiai válságról szóló diskurzusok berobbantak a mindennapokba, és a pandémiával, majd pedig az ukrán–orosz háborúval közösen olyan helyzetet teremtettek, ami a biztonságról és a jövőről alkotott kép átértékelésre készíti a többségi társadalmat is.³ A környezeti és a velük szoros kapcsolatban álló gazdasági- és társadalmi problémák egyre nyilvánvalóbbá válásával, e problémák létének elfogadásával párhuzamosan felértékelődtek azok a megoldási metódusok, ame-

szerek: résztvevő megfigyelés, interjúk készítése, az írott források gyűjtése és feldolgozása, online-terepmunka.

² LITFIN 2011. 136.

³ Tudom, cinikus megállapítás, de mégis, mi jelezhetné ezt jobban, mint a greenwashing előretörése, ami kitűnő indikátora annak, hogy a zöld gondolat bekerült a mainstreambe.

lyeket a zöld mozgalmak és az ökológiai életreform-mozgalmak – így az ökofalvak is – javasolnak.

Ebben a tanulmányban az ökofalvak válságfelfogását, és az arra adott válaszokat vázolom fel, illetve az ökofalu-jelenség recepciójának jelenkori változását mutatom be. Először röviden ismertetem az ökofalu-mozgalom történetét. Ezután megismerkedünk a krízisfelfogásukkal, és az arra adott válasszal, azaz magával az ökofalu-konceptióval. Áttekintjük motivációikat és céljaikat, végül megvizsgáljuk, hogy miként változik az ökofalu-világkép és életmód értelmezése és befogadása.

A nemzetközi és a magyarországi ökofalu-mozgalom története

A zöld mozgalmak és az ún. megalkotott közösségek története hosszú múltra tekint vissza.⁴ Az 1960-as évektől egyre szaporodtak azok az közösségek, melyek vallásuk tanításait, spirituális nézeteiket követve kezdtek környezettudatosan élni, és később az ökoközösségek, így a nemzetközi ökofalu-mozgalom mintáivá – ők maguk is ökofaluvá – váltak. Ilyen a skót Findhorn, a dél-indiai Auroville, vagy az Egyesült Államok-beli The Farm is. Ezek a közösségek már az 1960–1970-es évek ellenkulturális-spirituális lendületében létrejöttek,⁵ a kezdetektől fogva nagy hangsúlyt fektettek a természetel való harmonikus együttélésre, és az ökotudatos gondolkodás és

⁴ Összefoglalását l. FARKAS 2014; FARKAS 2017.

⁵ A skót Findhorn faluban 1962-ben telepedtek le a formálódó közösség első lakói. Auroville-t (City of Dawn) 1968-ban alapította a francia származású Mira Alfassa (vagy ahogyan a tanítványai nevezik: The Mother). Auroville Sri Aurobindo hindu tanító tanításaira épült, és meglehetősen korán az ökológiai elvek megvalósítása felé fordult. A The Farmot pedig 1971-ben hozták létre Tennessee-államban az erőszakmentességet és a Föld tisztelétét középpontba állító San Francisco-i hippik. MEIJEERING 2006.

életmód, az ökofalu-koncepció, az ökofalu-megnevezés, mondhatni, „utólérte” őket.⁶ Az 1970-es években a környezeti mozgalmak megújulásával és megerősödésével, illetve a közösségalkotás új kísérleteivel egyaránt találkozhatunk. Közöttük tűntek fel az első ökofalu-kezdeményezések is. A fogalom maga már az 1970-es években megjelent: Az ökofalu-mozgalom egyik történetírója szerint⁷ a *Mother Earth News* magazin (Hendersonville, Észak-Kalifornia) 1975-ben az irodája mellett organikus kerteket és energiatakarékos házakat kezdett létrehozni, amelyek oktatóközpontként is funkcionáltak, majd 1979-ben kezdték ezt ökofalunak nevezni. Nagyjából ugyanebben az időben a németországi Gorleben városában tiltakozás indult el az oda tervezett nukleáris szemétkerakó ellen. Az aktivisták kicsi, ökológiai alapokon nyugvó telepet hoztak létre, amit *ökodorfnak* neveztek. A rendőrség ugyan eltávolította a tábort, de az idea megmaradt, és ökodorfnak kezdtek létrejönni országszerte. Szintén ekkor, az 1970-es években indult virágzásnak Dániában a cohousing-mozgalom, aminek fontos szerepe volt az ökofalvak létrejöttében is. Ezekről és a hozzájuk hasonló kezdeményezésekről kezdett hírt adni az 1980–1990-es évek fordulóján Robert és Diane Gilman *In Context* című lapjukban (Seattle). Úgy vélték, hogy ezek a kezdeményezések modellként szolgálhatnak a fenntartható élethez. A lapot hamarosan felfedezte a *Gaia Trust* nevű szervezetet működtető Ross és Hildur Jackson házaspár, és megindult az együttműködés a lap, a szervezet és az ökofalu-projektek között. Az 1990-es éveket tekinthetjük az ökofalu-mozgalom felvirágzásának, ekkor jöttek létre az első találkozók, amelyek lényeges előrelépést jelentettek a mozgalom történetében. Az elsőt 1991-ben Dániában tartották, a találkozó célja az ökofalu-koncepció megfogalmazása és terjesztési stratégiájának

6 Magyarországon Krisna-völgy története alakult hasonlóan: a közösség vallása tanításainak megfelelően hozta létre életterét, amely kitűnően illeszkedett az ökofalu-ideába, ezért az 1990-es évek végén ők is csatlakoztak az ökofalu-mozgalomhoz, és elkezdték tudatosan erősíteni a település ökofalu-jellegét.

7 BATES 2003.

kialakítása volt. A találkozó rámutatott, hogy több hasonló, de egymásról mit sem tudó kezdeményezés létezik. 1993-ban létrejött a dán ökofalu-háló, az első ilyen típusú hálózat, ami modellként szolgált a később induló nemzetközi ökofalu-mozgalom számára. 1994-ben jött létre a nemzetközi hálózat, a *Global Ecovillage Network* (GEN), amiben már a magyarországi Gyűrűfű ökofalu is részt vett alapító tagként. Az ökofalu-idea terjedését, és így számos ökofalu létrejöttét, nagyban segítette az internet térnyerése is: ez volt az az időszak, amikor a számítógépek és a világháló egyre többek számára hozzáférhetővé vált, ami pedig lehetővé tette a GEN-honlap széleskörű elérhetőségét, és elősegítette a mozgalom terjedését, az ökofalu-minta továbbadását. 1995-ben a Gaia Trust és a Findhorn Alapítvány szervezésében és szponzorálásában jött létre az első nemzetközi ökofalu-találkozó Findhornban. Címe – *Ecovillages and Sustainable Communities. Models for the 21st Century* – pontosan megfogalmazta és kijelölte azt az utat, amin az ökofalvak járnak akarnak.⁸

Az első ökofalvakat Magyarországon a rendszerváltás után, az 1990-es évek elején alapították. Legtöbbjük – alapítóik révén – kapcsolatot mutat a késő-szocialista korszak földalatti zöld- és alternatív társadalmi mozgalmaival.⁹ Az ökofalu-gondolat már ezekben a körökben megfogant, majd a rendszerváltás után előálltak azok a körülmények (formális szervezetek megalapításának lehetősége, pályázati források, olcsó földvásárlási lehetőség stb.), amelyek lehetővé is tették az első ökofalvak megtervezését és kivitelezését. A legelső kezdeményezések Galgahévízen (Galgafarm), Gyűrűfűn, Visnyeszéplakon és Drávafokon jöttek létre. Az 1990-es évek második felében csatlakoztak az újabb, közben kialakuló ökofalvak, először Krisna-völgy, a gömörészőlősi kezdeményezés és Agostyán-ökofalu, majd a kétezres évektől Máriahalom Biofalu, a nagyszékelyi közösség, Magfalva, a Szeri Ökotanyák Szövetsége, a Nyimi Öko-Közös-

⁸ BATES 2003; BORSOS 2016; illetve magyar ökofalu-alapítók közlése alapján.

⁹ Ehhez l. FARKAS 2014.

ség. Őket az informális Magyar Élőfalu Hálózat (MÉH) köti össze.¹⁰ Lakosságuk közösségenként a 10–15-től 150–160 főig terjed, jelenleg összesen körülbelül 500 fő él a magyar mozgalomhoz tartozó településeken. Az ökofalvak sokszínűsége a magyar ökofalvakra is jellemző: e közösségekben vannak közös pontok, célok, a megvalósítás mikéntje és sikere azonban nagyon eltérő.¹¹ A magyar ökofalu-paletta diverzitásából következik, hogy – legalábbis mikroszinten közelítve – igen nehéz általánosításokat megfogalmazni róluk. A hazai ökofalvakba költözők elsősorban középosztálybeli, városi értelmiségiek, akiknek kiköltözését nem gazdasági okok motiválják, hanem egy erkölcsi, kulturális vagy ideológiai értelemben vett jobb élet kialakításának a célja.

Válság és ökofalvak

Az ökofalvak létrejötté már a kezdetektől fogva egy várható (mások szerint folyamatában lévő) krízisre adott reakció volt: lakóik úgy vélik, hogy a jelenlegi ökológiai, gazdasági, társadalmi és morális folyamatok katasztrófába sodorják a Földet és az emberi társadalmat. Az ökofalu-konceptióban a negatívként megítélt folyamatok (globális gazdaság, globális hatalmi elit, fogyasztói kultúra, ökológiai krízis, deprimált vidék, városiasodás, újkori rabszolgaság stb.) kritikája húzódik meg, amire radikális életreform-kísérlettel válaszolnak. Tehát az ökofalvak szerveződésének egyik motivációja a világ jelenlegi folyamatainak fenntarthatatlanként, önpusztítóként való értelmezése, és ebből következően egy komplex összeomlás víziója.

¹⁰ L. www.elofaluhalozat.hu. Hogy miért nem az ökofalu-szó szerepel a megnevezésben, annak oka egyfelől az öko-szó degradációja, másfelől a mozgalmon belüli többféle, eltérő ökofalu/élőfalu definíció megléte. Az élőfalu-mozgalom megnevezés mellett hosszas viták és egyeztetések után döntöttek, de a mozgalom több tagja továbbra is használja magára az ökofalu-megnevezést.

¹¹ Részletesebben l. FARKAS 2014.

Ahogy a bevezetőben utaltam rá, ez a felfogás ma már – köszönhetően a médiának – egyre inkább megjelenik a többségi társadalom gondolkodásában is. Ugyanakkor az ökofalu-mozgalom korai szakaszában sem volt egyedülálló ez az elképzelés, ezért érdemes áttekinteni válságfelfogásuk szélesebb kontextusát.

Bizonyos természettudományos és környezettörténeti írások a 20. század második felét, egészen pontosan a II. világháborút követő időszakot úgy írják le mint a technológiai optimizmus és ugyanakkor az ökológiai tudatlanság korát.¹² Ez alatt azt értik, hogy a háború után bekövetkező gyors tudományos és technológiai fejlődés számos problémára kínált megoldást (betegségek, élelmezés, energia, gépesítés stb.), és megalapozta, illetve tovább növelte a fejlődésbe és a tudományba vetett korlátlan hitet. Emellett felesleges aggodalmaskodásnak tűntek azok a hangok, amelyek a fejlődés mögötti környezeti problémákra hívták fel a figyelmet. Az egyik ilyen szerző, Rachel Carson 1962-ben kiadott *Silent spring* című könyve volt az, amely képes volt sokakkal megértetni a problémát, és ennek köszönhetően elindítani az 1970-es évek nagy zöld mozgalmaival, és szélesebb körű társadalmi aktivitást kiváltani. Ennek a folyamatnak részesei az ökofalu-mozgalom fent említett előzményei.

A változás tetten érhető volt a kortárs kockázat-felfogás változásában is, melynek lényege röviden a következő: a modernitást a tudományban és a technikában való bizalom, a fentebb már említett technológiai optimizmus jellemezte, és a jóléti társadalmak fő értéke az erre alapozó biztonság volt. Ebben alapvető fordulatot hozott például az atomenergiával, vegyi anyagokkal, ökológia veszélyekkel kapcsolatos problémák láthatóvá válása. A posztmodernitás újfajta kockázatokkal köszöntött be, és – többek között – éppen a tudomány és a technika okozza ezeket az új kockázatokot: az újfajta technológiák átláthatatlan kockázatait és következményeit, illetve a tudomány

¹² L. CARSON 1962; LOVELOCK 1979; Összefoglalóan: GUHA 2000.

szintén átláthatatlanná és ellenőrizhetetlenné vált fejlődése.¹³ Ezek a folyamatok a mozgalomban résztvevők véleménye szerint a globális kapitalista gazdasági rendszerrel kart karba öltve, a természeti környezet és erőforrások tönkretételével, az egyenlőtlen elosztással és a társadalmi igazságtalansággal együtt végül összeomlásba vezetik a világot.¹⁴ Láthatjuk tehát, hogy az ökofalu-mozgalom már korai szakaszában sem állt egyedül a világról való gondolkodásával, hanem illeszkedett egy szélesebb körű felfogásba. Ami azonban, összességében, továbbra sem képezte a társadalom világgképének számottevő részét, ehhez majd a 2020-as évek válságai kelljenek.

A krízis korunk talán legtöbbet használt fogalmává, és a kortárs világ meghatározó jelenségévé vált,¹⁵ és nem véletlen, hogy a téma napjaink egyik legdominánsabb tudományos kutatási kérdései közé került.

A válság, az egyéni és társadalmi szintű krízishelyzetek az emberi történelem során számtalan alkalommal megjelentek (háborúk, természeti katasztrófák, éhínség, járványok stb.). Ennek köszönhetően kiterjedt irodalom foglalkozik azzal, hogy az emberek miként küzdenek meg különböző válságokkal és katasztrófákkal (úgy mint éhezés, munkanélküliség, munkaerőpiaci problémák és így tovább). A válság-fogalom értelmezésének komoly hagyománya van a társadalomtudományokban is, és a társadalomkutatók az 1970–1980-as években újra felvetették azt a kérdést, hogy a különböző kultúrák, társadalmak milyen módon birkóznak meg a körülöttük lévő világ bizonytalanságaival, miképpen teremtenek szimbolikus úton valamiféle rendet a környezetükben.¹⁶ Egy társadalom miként válogat a veszélyek közül, milyen bizonytalansági tényezőket tüntet ki és tart félelmet

¹³ SZIJÁRTÓ 2008. 37–38.; CASTELLS 2006. 227–228.

¹⁴ A kockázat kulturálisan meghatározott voltához l. BECK 2003; DOUGLAS – WILDAVSKY 1982; DOUGLAS 1992; összefoglalóan: SZIJÁRTÓ 2000; SZIJÁRTÓ 2008.

¹⁵ KOSMATOPOULOS 2014. 479–499.

¹⁶ SZIJÁRTÓ 2008. 31.

okozónak, és mit tart vállalható kockázatnak?¹⁷ A – valószínűleg – legismertebb és legfontosabb munkákat ezzel kapcsolatban Ulrich Beck és Mary Douglas nevéhez köthetjük.¹⁸ Mindketten igyekeztek megérteni, hogy valójában mi a krízis, ki dönti el egy adott helyzet-ről, hogy az krízis-helyzet, és hogy arra miként kell reagálni. Mindketten egyetértettek abban, hogy a kockázat meghatározása mögött „különböző, a társadalmi-kulturális kontextusban gyökerező értékek, feltevések rejtőznek; azaz a technikai létesítményekhez kapcsolódó kockázatok, veszélyek valójában nem objektív adatok, hanem különbözőképpen interpretálható társadalmi/kulturális konstrukciók. A kockázatok – e felfogás szerint – nem egyszerűen „léteznek”, s így többé-kevésbé megnyugtató módon érzékelhetők, hanem társadalmilag megkonstruáltak.”¹⁹ A kockázat valójában a jövőről való tudás és a kívánatos perspektívákról való konszenzus közös terméke, a kockázátészlelés pedig olyan társadalmi folyamat, amelynek során a társadalom létrehozza a saját domináns konszenzusát.²⁰

Szijártó Zsolt a kockázat társadalomtudományos vizsgálatai kapcsán rámutat, hogy ha a kockázat társadalmi konstrukció, és minden társadalom, sőt minden társadalmi csoport létrehozza a saját kockázat-értelmezését, akkor számos kockázat-felfogás létezik, akár egyazon társadalmon belül is. Érthető tehát, hogy a szociológusok és antropológusok is eltérő kockázatkultúrákról beszélnek.²¹

A jelenkori, 21. századi válságok kapcsán egy újabb problémával is szembesülnünk kell. Míg az ún. hagyományos társadalmak közös értelmezést alkottak meg a krízisről, ez az értelmezési keret a társadalom minden tagja számára biztos alapként, egyfajta cselekvési tervként működött, addig a kortárs világ pluralizmusa nem nyújt ilyen „segítséget”: a hagyományos (közös) interpretációs keretek

¹⁷ SZIJÁRTÓ 2008. 36.

¹⁸ Többek között BECK 2003; DOUGLAS – WILDAVSKY 1982; DOUGLAS 1992.

¹⁹ SZIJÁRTÓ 2008. 31.

²⁰ DOUGLAS – WILDAVSKY 1982; SZIJÁRTÓ 2008. 31.

²¹ SZIJÁRTÓ 2008. 31.

helyett mindenkinek saját értelmezését kell megalkotnia, és ennek mentén cselekednie a krízishelyzetben. A sokféle értelmezés és megoldási javaslat közötti választás az egyénre hárítja a döntés felelősségét, úgy, hogy akár szakértői elemzések és magyarázatok között is döntenie kell (Mennyire káros egy atomhulladék-temető? Melyik a jobb oltóanyag?).²²

Láttuk, hogy a kutatók a kockázatot a jövőről való tudás és a kívánatos perspektívákról való konszenzus közös termékének tekintik. Ugyanakkor a válság-kutatók kiemelik a múlt fontosságát is, azaz a korábbi tapasztalatok beépítését az éppen aktuális krízishelyzet megoldásába.²³ A döntés tehát a jövőre irányul (túlélni a kritikus helyzetet) és a múltból (is) táplálkozik (működőképes tapasztalatok mozgósítása).

A jelenkori klímaválság, illetve a koronavírus-járvány generálta helyzet két olyan domináns válsághelyzet, amit a szakirodalom az ún. ördögi problémák (wicked problems) közé sorol,²⁴ azaz aminek komplex hatása az élet minden területére kiterjed. Érinti a gazdasági, társadalmi, politikai, erkölcsi és ökológiai kérdéseket, a kisebbségi jogokat, a társadalmi igazságosság kérdését, a migrációt és így tovább. A válság jellemzője, hogy – egymással szoros kölcsönhatásban – makro- és mikroszinten egyaránt megnyilvánul. Különösen így van ez a globalizált világban, ahol az alrendszerek globális összefüggésének következménye, hogy egy-egy lokálisan induló probléma nagyon gyorsan globális krízishelyzetet eredményezhet, azaz ahol globális léptékű társadalmi sebezhetőség jött létre. Ilyen például a lokális környezeti erőforrások szűkössége és a migráció közötti kapcsolat, amiből további gazdasági és társadalmi krízishelyzetek születnek. De ugyanilyen szemléletes példa a koronavírus-járvány esete is. Mindemellett a társadalomkutatók szerint a modernitásban

²² Összefoglalóan I. SZIJÁRTÓ 2008.

²³ L. KOSMATOPOULOS 2014; MASCO 2017; O'BRIAN – LOUSLEY 2017.

²⁴ A wicked problem fogalmához I. RITTEL – WEBBER 1973.

megjelenik egy, a kortárs válságok megértéséhez fontos technológiai paradoxon, méghozzá az, hogy „minél inkább növelni szeretnénk a komplex rendszerek biztonságát, annál inkább növelnünk kell komplexitásukat; azaz közvetve mi magunk járulunk hozzá ellenőrizhetetlenségükhöz. Wildavsky szerint a modern technológia világában a biztonság és a bizonytalanság kéz a kézben járnak.”²⁵

A 20–21. századi krízisek oka és egyben legfontosabb jellemzője tehát, hogy erre az időszakra már rendkívül komplex kockázati rendszerek alakultak ki, amelyek egyre szélesebb körben hatnak, értve ez alatt a térbeli kiterjedést és az emberi és társadalmi élet összes aspektusát. Számos kortárs kutató egyetért abban, hogy a 21. században újra kell gondolnunk a válságok léptékét, és egyre inkább globális szintérben kell gondolkodnunk, azaz meg kell értenünk azt, hogy a lokális krízisek helyett egyre többször kell globális válságokkal megküzdünk. Joseph Masco azt is hozzáteszi, hogy: „mindez alapvető kérdéseket vet fel az emberi észlelésről, emlékezetéről és egy planetáris léptékű problémához szükséges vízió feltételeiről.”²⁶ Azaz: képesek vagyunk-e nagyobb (globális) összefüggéseiben megérteni világunk működését, és – léptéket váltva – felkészülni a jövőre?

Mostanra már úgy tűnhet, hogy nagyon eltávolodtunk eredeti témánktól, az ökofalvaktól, de nem így van. A fenti összefoglalás érzékelteti és segíti megérteni azokat a mechanizmusokat, amelyek az ökofalu-lakók világát is alakítják, keretbe helyezi az ökofalusi világkép és életmód komplex válság-felfogását és annak kezelését. Az ökofalvak is létrehozzák a maguk szubkulturális krízis-értelmezését, aminek alapját egy globális léptékű vízió alkotja. Reakciójuk, válaszuk e krízisre lokálisan megvalósítható megoldásokat kínál, amelyeknek azonban sokkal szélesebb körű hatást tulajdonítanak.

²⁵ WILDAVSKY 1988, idézi SZIJÁRTÓ 2008. 31. Ugyanezt a jelenséget ragadja meg az „új áttekinthetlenség” fogalma is, l. SZIJÁRTÓ 2008. 31.

²⁶ MASCO 2017. 70.

Az ökofalu-lakók válasza e bizonytalanságok és veszélyérzet kialakulására egy új életmód-kísérlet, a kockázat kezelésének alternatívája az ökofalu-konceptióval, annak életmód-elemeivel és közösség-felfogásával együtt.

Az ökofalu-konceptió tehát konkrét értelmezési keretet kínál, aminek segítségével az egyén könnyen el tudja magát helyezni a világban, és pontos meghatározásokat kaphat a kockázat értelmezéséhez és kezeléséhez. Gyakori, hogy mindezt a hagyományos kultúra monopóliumhelyzetben lévő interpretációs kereteként értékeli. Fontos azonban azt is látni, hogy ez a keret maga is egy a sok közül, ily módon maga is a posztmodern pluralizmus választható terméke.

Válasz a válságra: ökofalu

Az előzőekben áttekintettük azt a világgépet, ami az ökofalu-lakók gondolkodásának és az ökofalvak létrejöttének egyik alapját képezi. A következőkben betekintést nyerünk az erre adott válaszba, amely maga az ökofalu.

Bár az eddigiekben egy komplex válságra való készülésként értelmeztem az ökofalvakat, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ide költözők a természettel harmóniában megvalósuló, egészséges életre vágnak, amit nem csak maguknak, hanem a következő nemzedékek számára is biztosítani szeretnének. Az ökofalu-elgondolásnak tehát fontos jellemzője a jövő-orientáció.

Az ökofalvak többsége ún. megalkotott közösség (intentional community), azaz: egy kisebb-nagyobb csoport tudatos törekvéseként létrehozott közösség.²⁷ Céljuk, hogy a természeti környezetükbe a lehető leghatékonyabban és károsítás nélkül illeszkedő településeket hozzanak létre. Ennek érdekében természetbarát technikákat

²⁷ A megalkotott közösségekhez l. MANZELLA 2010; MEIJERING 2006; MILLER 2010; SHENKER 1986; TAKÁCS-SÁNTA 2016; TODD 2013.

használnak, és ökológikus életmódot folytatnak az életük minden területén (építészet, hulladékkezelés, szennyvíztisztítás, gazdálkodás, háztartás, közlekedés; visszafogott fogyasztás, önkéntes egyszerűség, újrahasznosítás). Mindezt helyben tartják megvalósíthatóknak, elgondolásuk alapja a lokalizáció, a lokális, önellátó, autonóm közösség. Ezzel a modern társadalmak ún. új áttekinthetlenségére reflektálnak: a rendszer egyszerűsítésének célja, hogy növelje a biztonságot. A mozgalomban jelentős a közösségről folyó diskurzus, erős a közösség utáni vágy, a mindennapi élet egyfajta kommunisztikus víziója.²⁸ Úgy vélik, hogy a nemkívánatos ökológiai-gazdasági-társadalmi folyamatok ellensúlyozásának eszköze a kisléptékű, önálló, hosszú távon fenntartható és közösségi alapú település és életmód, amely lehetőséget ad arra, hogy megvédje a természeti környezetet, és értelmes emberi életet, jól-létet biztosítson. Ez egyben függetlenséget is biztosít az uralkodó rendszerekkel szemben és túlélési esélyt az esetleges összeomlás esetére. Ahogyan az ökofalusiak megfogalmazzák, a cél: „leválni a köldökszinóról”, azaz a függést okozó infrastrukturális és szociális hálókról. Életmódjuk kulcseleme az önellátásra való törekvés, aminek több indítéka is van, és ezek mindegyike szorosan kapcsolódik a biztonság, illetve a kockázat kérdéséhez: ha a táplálkozás példáját tekintjük, akkor az ökofalusiak szerint a saját kezűleg megtermelt étel egyfelől függetlenné tesz az ipari mezőgazdaságtól, az élelmiszeripartól és a kereskedelemtől, amelyek esetleges összeomlása esetén az emberek élelmiszer-ellátása lehetetlenné válna, másfelől pedig a saját termelés egészségügyileg biztonságosnak tekintett, „tiszta”, kockázatmentes ételment biztosít. Tehát az ökofalusi élet részben erre az előrevetített krízishelyzetre való felkészülést jelenti. Sietek hangsúlyozni: ezt nem úgy kell elképzelni, hogy az ökofalusiak folyamatosan rettegnek a jövőtől! A természet szeretete és védelme, a természettel való harmóniában

.....
²⁸ HALFACREE 2007. 132.

élés vágya, a vidéki élet és a közösségben élés legalább olyan fontos motiváció számukra.

Az ökofalu-koncepció alapját képezik az olyan tudományos eredmények, mint a fenntarthatóság elméletei, a rendszerelmélet, az alkalmazott ökológia, humánökológia stb.²⁹ Emellett az ökofalu-mozgalom sokféle ideológiai-spirituális világképből is táplálkozik (környezetfilozófiai irányzatok, ökospiritualitás, zöld vallásosság stb.) Ezek mindegyikében fontos az ember és természet viszonyának újraértelmezése, és az ember felelősségének hangsúlyozása.³⁰

Valószínűleg egyetlen ökofalu sem létezik, amelyik teljes egészében megfelelné a definícióknak, a legtöbb meghatározás tehát nem a meglévő ökofalvak szintézise, hanem sokkal inkább célkitűzéseket, irányokat fogalmaz meg. Ők maguk is tisztában vannak azzal, hogy jelenlegi életmódjuk még nem tekinthető önellátónak, függetlennek, ezért sokkal pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy az önellátás, a függetlenedés, az autonómia kísérletezése folyik. Jól tudják (különösen, akik már próbálják/próbálták), hogy ez az elképzelés és törekvés meglehetősen utópikus, ezért egyformán hangsúlyozzák kísérlet-jellegét, de e kísérlet fontosságát is.³¹

A magyarországi ökofalvakra is igaz, hogy az ideális ökofalu-elgondolásnak egyes részleteit tudták többé-kevésbé megvalósítani. Itt is jellemző, hogy az önellátás víziója az egyik legfőbb prioritás a közösség-építésben, de azt is jól tudják, hogy a helyi önellátás rendkívül nehéz és időigényes.³² A magyar közösségek között Krisna-völgy és Visnyeszéplak áll legközelebb a teljes ételmisszer-önellátáshoz, az energia-önellátásban pedig Gyűrűfű és a galgahévízi ökofalu jeleske-

²⁹ Az ökofalvakban nem egy tudományos munkát is végző lakost is találunk, akik előadásokkal, írásokkal maguk is hozzájárulnak az agrártudományi-, ökológiai-, fenntarthatósági- stb. tudományos diskurzusokhoz.

³⁰ Az ökofilozófiához l. TÓTH I. 2003; LÁNYI 2020.

³¹ Erre utal az ökofalu-alapító Kilián Imre egyik tanulmányának címe is: *Lombikba zárt fenntarthatóság* (KILIÁN 2004).

³² Az önellátás és a közösség kérdéséhez l. CHRISTIAN 2004.

dik. Az önellátás egyik fontos eleme a helyben megélés, ami azonban a legnagyobb kihívás a magyar ökofalvak, ökoközösségek számára.³³ Jelenleg viszonylag kevesen találták meg azt a megélhetési formát, ami helyben is megvalósítható, ők leginkább mezőgazdasági termékeikből, turizmusból és oktatási tevékenységből élnek meg. Néhányan pályázati forrásokat felhasználva biztosítják megélhetésüket. Határesetet jelentenek azok, akik ugyan nem ingáznak mindennap, de mégsem a helyi erőforrásokból élnek, mint például az informatikusok, de találunk közöttük online dolgozó pszichológust, oktatót, fordítót is. Az ingázók napi utazással a közeli településeken, mások heti ingázással távolabbi városokban dolgoznak. Többen támaszkodnak a szociális ellátásokra, amit alkalmi munkákkal egészítenek ki. A saját termelésű élelmiszer a háztartások legtöbbször számára fontos alapot jelent. Adminisztratív értelemben nem beszélhetünk önálló ökofaluról Magyarországon. Még azok a közösségek is, amelyek önállóan, zöldmezős beruházásként (Krisna-völgy, Galgahévízi ökofalu) vagy kihalt falu helyén (Gyűrűfű) jöttek létre, egy közeli településhez tartoznak közigazgatásilag. Önálló iskolával jelenleg csak Krisna-völgy rendelkezik (ahol jelenleg a körülbelül 130 fős lakosságból 50 a gyerek), itt viszont a teljes spektrum (óvoda, általános iskola, középiskola, főiskola) megtalálható. A gyerekek létszámát tekintve érdemes kiemelni Visnyeszéplakot is, ahol körülbelül 70 gyerek él, a település ennek köszönhetően sokáig saját iskolával rendelkezett, ami azonban néhány éve megszűnt. A többi közösség gyermekei (közösségekként 3–10 fő) vagy a közeli települések oktatási intézményeibe járnak, középiskolába pedig távolabbi városokba mennek, vagy pedig magánoktatásban vesznek részt.

Bár az ökofalusiakat (és egyáltalán: minden, ideológiai elvek mentén vidékre költözőt) a többségi társadalom leginkább kivonulóknak tekinti, a lépést pedig menekülésként értelmezi, az ökofalu-lakók til-

³³ Ahogyan a hozzájuk hasonló helyen, kis településeken, zsákfalvakban élők számára is.

takoznak ezen meghatározások ellen, és a világ társadalmi-ökológiai rendszerébe mélyen beágyazott résztvevőknek tekintik önmagukat. Mint autonómiára törekvő közösségek, szükség esetén fontosnak tartják az ellenállás különböző formáit, ugyanakkor a mindennapi élet működőképes alternatíváit keresik, amelyek elvezetnek a szélesebb társadalmi jóhoz. Többségük példát kíván nyújtani: egy élhetőbb, emberibb és főleg hosszú távon fenntartható élet modelljeként fogalmazzák meg önmagukat. Ugyanakkor legtöbbszörüknek nincsenek illúzióik az ökofalu-koncepció széleskörű elterjedését illetően. Ahogyan egy, a magyar élőfalu-mozgalomban régóta tevékeny szereplő megfogalmazta: „Szerintem rengeteg eredményünk van, de csak azok számára hasznosítható, akik átlépnek egyik dimenzióból a másikba. Abban a fogyasztói dimenzióban, amiben az emberek élnek, semmi sem hasznosítható abból, amit mi csinálunk. Van egy piacra dobható termékünk, ami egy tudás, amire semmiféle kereslet nincsen. Egyszerűen nem vagyunk versenyképesek a mi gondolkodásunkkal a kultúra piacán. ...Az, hogy van néhány deviáns ember, beleértve magamat is a deviánsok közé, aki próbál valamit csinálni, ez a világ folyásán semmit nem fog változtatni.”³⁴ Hasonló eredményre jutott Karen Bubna-Litic egy ausztrál ökofaluról szóló munkájában 2008-ban: úgy vélte, hogy az ökofalvak perifériku-sak maradnak a fenntarthatóságról folytatott mainstream vitákban. Általában úgy tekintenek rájuk, mint helyes és jó gyakorlatra, ami azonban nehezen kivitelezhető.³⁵ Karen Litfin pedig 2011-ben így határozta meg az ökofalvak helyét: „Az ökofalu nem az egyetlen válasz a fenntarthatósági krízisre, csak egy a sok közül – és nekünk minden válaszra szükségünk van.”³⁶

³⁴ L.T.1998. (A rövidítés az idézett beszélgetőtárs nevének kezdőbetűit és a beszélgetés évszámát jelöli)

³⁵ BUBNA-LITIC 2008. 93.

³⁶ LITFIN 2011. 139.

Az ökofalu-jelenség recepciójának változása

Az ökofalu-ideológia a válságtudatban (is) gyökerezik, ilyen értelemben az ökofalusi életmód alapja a válság kikerülésére kidolgozott módszerek gyakorlatba ültetése. Azaz, „az ökofalvak motivációja az volt, hogy készüljünk arra, ami most van.”³⁷ A klímaválság, illetve a pandémia gazdasági- és társadalmi hatásai olyan helyzetet teremtettek, amiben az ökológiai életmód felértékelődött, a vidékre költözés újkeletű hullámát az ökofalu-lakókéhoz nagyon hasonló aggodalmak motiválták (természetközeli életmód, ételmisszer-önrendelkezés, energia-függetlenség, jövő generációk és így tovább).

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a 21. század válságai milyen hatással voltak a magyar ökofalvakra és más, vidéki ökoközösségekre: egyfelől miként hatott a belső működésükre, másfelől hogyan változott a recepciójuk.

A 2000-es évekre, a globális folyamatoknak köszönhetően a magyar ökofalvak egyre inkább láthatóvá váltak, köszönhetően az alternatív színtereken erősödő ökotudatos gondolkodásnak. A 2008. évi gazdasági világválság tovább növelte ezt a láthatóságot, több ökofalu is arról számolt be akkor, hogy megnövekedett az érdeklődés irántuk. A Magyar Élőfalu Hálózat 2009. januári találkozóján magam is szemtanúja voltam a megnövekedett érdeklődésnek: a szokásos 30–40 látogató közel háromszorosa jelent meg Máriahalom Biofaluban. Hogy végül hányan költöztek be ökofaluba vagy egyáltalán, vidékre, arról nincsenek adatok. Az ezt követő időszakban megnövekedett a hazai ökofalvak által szervezett kurzusok, workshopok, nyílt napok száma, az önkéntesség lehetősége, és ők maguk is egyre több ökológiai témájú konferenciára kaptak meghívást. Tudásuk és tapasztalatuk az ökológiai technológiák, az ökogazdálkodás vagy éppen közösség-szervezés területén is népszerűvé vált. Terepmun-

.....
³⁷ L.Gy. 2021.

kám során rendszeresen találkoztam egyéni vagy családdal érkező érdeklődőkkel, de komplett alakuló közösségekkel is, akik tapasztalatszerzés céljából járták a hazai ökofalvakat. Mégis, úgy vélem, hogy a 2010-es évekre a magyar ökofalvak elvesztették lendületüket. Többen közülük belső problémákkal küzdöttek: gazdasági nehézségekkel, belső konfliktusokkal, kiégéssel. Az alapítók korosodni kezdtek, családottá váltak, belefáradtak az aktivizmusba, és nem mindig sikerült mást találni a közösségben a helyükre.

A 2020-as évek, a klímaválság nyilvánvalóvá válása és a pandémia okozta helyzet fordulópontot jelentett az ökológiai életmód és a vidékre költözés értelmezésében. Az apokaliptikus víziók mintha életre keltek volna, a vidéki, ökotudatos életre váltás már nem is tűnt annyira hóbortos menekülésnek. Világképük, életmódjuk és a jövő iránti aggodalmuk a mainstream diskurzusok részévé vált. A „jóslataink bejöttek” – ahogyan többen megfogalmazták.

A pandémia nem csak a többségi társadalom számára jelentett komoly változást, hanem hatással volt az ökofalvak és más vidéki öko-közösségek működésére is. Mindannyiukat rosszul érintette, hogy a tanfolyamaikat, nyílt napjaikat be kellett zárni. Az egyik nagyszékelyi csoport éppen egy pályázati támogatással megszervezett komoly oktatási projektbe kezdett volna, amikor a világ karanténba került. Egy rövid sokk után ők is és más csoportok, közösségek is átköltöztek az online térbe, és online kurzusokat, kerekasztal-beszélgetéseket szerveztek, rövidfilmeket készítettek magukról és az ökológiai életforma elemeiről. Az online térbe helyezkedés önmagában is több látogatót vonzott volna, de így, hogy a pandémia miatt egyébként is mindenki az online világba szorult, ez halmozottan érvényes lett. A megnövekedett érdeklődés igazolta eddigi törekvéseiket; az aktuális szituáció megerősítette bennük annak tudatát, hogy eddig is jó irányban haladtak, értékes és hasznos az, ahogyan élnek, hogy az életmódjuk érvényes választ adhat egy krízishelyzet kihívásaira. A korábbiakhoz képest új társadalmi rétegekből is érkeztek hozzájuk érdeklődők, a jellemzően öko-al-

ternatív szférából jövők mellett a többségi társadalomból is egyre többen keresik őket.

Pozitívként értékelték ugyanakkor azt, hogy több idejük maradt önmagukra: saját családjukra, portájukra, közösségükre. Az ökofalvakban, de a zsákfalvakban úgy általában a szülőknek el kell fogadniuk, hogy gyermekeik – az iskolák hiánya miatt – hamar kirepülnek, már középiskolásként kollégiumba költöznek. A karantén ideje alatt a távolra került fiatalok hazatértek, a családok többet lehettek együtt. E közösségek viszonylagos elzártsága és távolsága miatt sokkal kevésbé érezték át a karantén alatti bezártságot. El tudták kerülni a tömeget, és sokkal szabadabban működtek, mint például a városban élő emberek.

A 2021-es év azonban új kihívást jelentett az ő számukra is. Ez az év extrém módon nehéz év volt a mezőgazdálkodásban: késői fagyok, április havazás, súlyos hóhullámok és rendkívüli szárazság jellemezte az időjárást. Az offgrid-életmód (közművekről való teljes leválás) szinte ellehetetlenült, még hozzá akkor, amikor az önellátás éppenséggel felértékelődött. 2021. tapasztalata a súlyosabb krízishelyzetre való felkészülés újragondolását is magával hozta e közösség számára.³⁸

Jóslataik valóra váltak, az ökológikus, fenntartható életmód iránt megnőtt az általános érdeklődés – ennek ellenére nem mondhatjuk azt, hogy a magyarországi ökofalvak lakosságának száma radikálisan megnövekedett volna. Úgy látom, hogy azok az emberek, akik a vidéki ökológiai életforma iránt érdeklődnek, sokkal inkább egyéni, családi szinten vagy lazább szomszédsági formában kívánják megvalósítani azt, mintsem szoros közösségi formában. Az utóbbi években számos csoport és szervezet kínál ilyen lehetőséget, mint például a permakultúra-mozgalom vagy a Gyüttmentek.³⁹ Az ökofalusiak

³⁸ Abban azonban a legtöbben egyetértenek, hogy ha jön a világvége, minden felkészülés ellenére nem tudnak megmenekülni a nagy apokalipszistól.

³⁹ Lásd www.permakultura.hu, <https://megyesulet.hu/>, (letöltve: 2022.04.26.)

úgy vélik, hogy míg a kétezres években az ökofalvakon kívül nem volt más hasonló szerveződés, tehát egyedül voltak ezen a „piacon”, addig mostanra megszorodott a kínálat, és az ökofalvakon kívül a fent említett permakultúra-mozgalom, a Gyüttmentek, zöld gerillák, prepperek és mások által szervezett rengeteg képzés, közösségi média platform áll rendelkezésre. Ahogyan az egyik ökofalu lakó megjegyezte: „Az emberek ma már úgy válogatnak a közösségek között, mint a joghurtok között a boltban. Ez is fogyasztói társadalom.”⁴⁰

Akkor mégis, mi lehet az ökofalvak jelentősége ebben a helyzetben? Az, hogy ők már évtizedek óta gyakorolják, élük azt, amibe sokan most vágnak bele. Ahogyan egy, e közösségeket jól ismerő beszélgetőtársam megfogalmazta: „érdemes azokra a problémákra figyelni, amivel e közösségek, azok lakói küzdenek és küzdöttek az évek során.”⁴¹ Úgy mint: a településen vagy közelében megtalálható iskolák minősége, vagy még inkább a hiánya; az iskolák hiánya miatt a gyerekek hamar kikerülnek a családból; mi történik, ha fizikailag legyengül valaki akár betegség, baleset vagy egyszerűen csak idős kora okán; mi történik akkor, ha a távol élő szülők gondozásra szorulnak; hogyan kezelhetők azok a helyzetek, amikor az egyén csalódik a közösségben vagy az életmódban; mi a helyzet válás esetében; vagy ha nem talál magának megfelelő párt a közösségben? Miként lehet megtalálni az egyensúlyt az életükben az ideológia, az elvek és a megvalósíthatóság, a valóság között, úgy, hogy ne törjenek össze testileg és lelkileg:⁴² „Nem azért kezdtük ezt az életet, hogy összetörjünk, hogy testileg-lelkileg nyomorékok legyünk, és végül megutáljuk az egészséget. Boldogan akarunk élni.”⁴³ Az ökofalvak, ökoközösség tagjai mindebben már hosszú távú tapasztalatot szereztek, jó eset-

⁴⁰ S.F. 2021.

⁴¹ M.K. 2021.

⁴² A közösségekben erős a fluktuáció, aminek okai – többek között – az itt felsoroltak.

⁴³ K.E. 2010.

ben megtalálták az egyensúlyt az életükben, és segíthetnek abban, hogy az újonnan érkezők ne kövessék el ugyanazokat a hibákat.

Zárszó

A 2020-as évek komoly változásokat hoztak világunk biztonságát illetően, és olyan kérdéseket vetettek fel, amelyeket az ökológiai közösségek, így az ökofalvak már régóta feszegetnek, a megoldásokat pedig megélik, gyakorolják. Bár azt látjuk, hogy jelenleg komoly érdeklődés mutatkozik meg ezen életformák iránt, azt, hogy ez az érdeklődés mennyiben alakul át cselekvéssé, csak később fog igazán meglátszani.

A nyugati ökofalvak egy része már most hirtelen megnövekedett beköltöző-hullámról számol be, ami számos nehézséggel is jár: infrastruktúra kapacitása, beköltözők integrálása a közösségbe, új, a pacifista ökofalu-ideától idegen ideológiák (például alt-right) megjelenése és így tovább.

Jelenleg tehát a kutatók a változásokat és a változásra való reakciókat, az igényeket tudják regisztrálni, ezek következményeit azonban majd csak néhány év múlva tudjuk kiértékelni.

Rövidítések

BATES 2003	BATES, Albert: Ecovillage Roots (and Branches). <i>Communities Magazine</i> 117. (2003) 25–28.
BECK 2003	BECK, Ulrich: A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Budapest, 2003.
BORSOS 2016	BORSOS Béla: Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település-és vidékfejlesztésben. Budapest, 2016.

- BUBNA-LITIC 2008 BUBNA-LITIC, Karen: The Aldinga Arts Ecovillage. In: Governance for Sustainability. Issues, Challenges, Successes. IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 70. Eds. Bosselmann, Klaus – Engel, Ron – Taylor, Prue. Gland, 2008. 93–102.
- CARSON 1962 CARSON, Rachel: Silent Spring. Boston, 1962.
- CASTELLS 2006 CASTELLS, Manuel: Az identitás hatalma. Budapest, 2006.
- CHRISTIAN 2004 CHRISTIAN, Diana Leaf: Structural conflict and interpersonal conflicts. *Communities* 123. (2004) 9–12.
- DOUGLAS – WILDAVSKY 1982 DOUGLAS, Mary – WILDAVSKY, Aaron: Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers. Los Angeles, 1982.
- DOUGLAS 1986 DOUGLAS, Mary: Risk Acceptability According to the Social Sciences. New York, 1986.
- FARKAS 2014 FARKAS Judit: „Kicsi kis hősök” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kövász* 18. (2014:1-4) 43–66.
- FARKAS 2017 FARKAS Judit: Leválni a köldökszinorról. Ökofalvak Magyarországon. Budapest, 2017.
- GUHA 2000 GUHA, Ramachandra: Environmentalism: A global history. New York, 2000.
- HALFACREE 2007 HALFACREE, Keith: Trial by space for a ‘radical rural’: Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies* 23. (2007) 125–141.
- KILIÁN 2006 KILIÁN, Imre: Ökofalvak: lombikba zárt fenntarthatóság. In: Fenntartható fejlődés a gyakorlatban. Szerk. Kiss Tibor – Somogyvári Márta. Pécs, 2006. 50–59.
- KOSMATOPOULOS 2014 KOSMATOPOULOS, Nikolas: Crisis works. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 22. (2014:4) 479–486.
- LÁNYI 2020 LÁNYI András: Bevezetés az ökofilozófiába – Kezdő haladónak. Budapest, 2020.
- LITFIN 2011 LITFIN, Karen: A Whole New Way of Life: Ecovillages and the Revitalization of Deep Community. In: Localization: A Transition Reader Adapting to a World with Less Material, More Time. Eds. Young, Ray De – Princen, Thomas. Cambridge, 2011. 129–140.
- LOVELOCK 1979 LOVELOCK, James: Gaia: A new look at life on Earth. Oxford, 1979.

- MANZELLA 2010 MANZELLA, Joseph C.: *Common Purse, Uncommon Future: The Long, Strange Trip of Communes and Other Intentional Communities*. Westport, 2010.
- MASCO 2017 MASCO, Joseph: The Crisis in Crisis. *Current Anthropology* 58. (2017) 65–76.
- MEIJERING 2006 MEIJERING, Louise: *Making a place of their own. Rural intentional communities in Northwest Europe*. Groningen, 2006.
- MILLER 1998 MILLER, Timothy: *The Quest for Utopia in Twentieth-Century America: Volume I: 1900–1960*. Syracuse, 1998.
- O'BRIEN – LOUSLEY 2017 O'BRIEN, Susie – LOUSLEY, Cheryl: Environmental Futurity. *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities* 4. (2017:2–3) 1–20.
- RITTEL – WEBBER 1973 RITTEL, Horst – WEBBER, Melvin: Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences*. 4. (1973:2) 155–169.
- SHENKER 1986 SHENKER, Barry: *Intentional Communities Ideology and Alienation* in Communal Societies. New York, 1986.
- SZIJÁRTÓ 2000 SZIJÁRTÓ Zsolt: *Kockázat, társadalom, átmenet*. Pozsony, 2000.
- SZIJÁRTÓ 2008 SZIJÁRTÓ Zsolt: *Kockázat, kultúra, konfliktus*. In: SZIJÁRTÓ Zsolt: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Budapest, 2008. 33–61.
- TAKÁCS-SÁNTA 2016 TAKÁCS-SÁNTA András: *Egy új világ építése egészen alulról? Komplex ökológikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon*. *Socio.hu* 4. (2016) 73–99.
- TODD 2013 TODD, Jordan A.: *The 'Lacking' Narrative: Why Intentional Community Members Choose To Live A More Demanding Lifestyle*. Lecture, Ethnography Conference, Chicago, 2013.
- TÓTH I. 2003 TÓTH I. János: *Fejezetek a környezetfilozófiából*. Szeged, 2003.
- WILDAVSKY 1988 WILDAVSKY, Aaron: *Searching for Safety*. London, 1988.

VINCZE ORSOLYA

A kollektív traumáktól az összeesküvés-elméletekig

From Collective Trauma to Conspiracy Theories

Conspiracy theories have long been a part of human culture and everyday living. However, we have only recently begun to understand their function at the individual, interpersonal and group levels. Among the approaches, the studies that seek to explain the emergence and persistence of conspiracy theories from a historical perspective are particularly prominent. The present paper aims to briefly outline this line of research without attempting to give a complete account of the phenomenon. Following a brief conceptual definition of conspiracy theory, I will introduce the motives behind its development and explain its relation to group history, with particular reference to collective trauma and collective victimhood.

Keywords: conspiracy theory, collective trauma, existential threat, collective victimhood

Az összeesküvés-elméletek régóta a kultúrák és ezzel együtt a mindennapi ember életének részét képezik. Mi sem mutatja ezt jobban annál, hogy 1890 és 2010 között a New York Times és a Chicago Tribune napilapokban publikált olvasói levelek összeesküvés tartalma változott ugyan az idő során, de előfordulásuk számottevően nem csökkent.¹ Mégis érdekes módon csak a 20. század végére kezdték felfedezni a jelenséget, és csupán a 21. század első évtizedeiben jelennek meg a témával kapcsolatos kutatási műhelyek, és indul el

¹ USCINSKI – PARENT 2014.

egy intenzív tudományos érdeklődés az összeesküvés-elméletek megértése irányába.² A válasz részben abban keresendő, hogy az összeesküvés-elméletek a tudomány egyfajta versenytársává váltak; a tudományos megközelítésekkel párhuzamosan az összeesküvés-elméletek is igyekeznek megalkotni a maguk magyarázatait a politikai eseményekkel, gazdasági kérdésekkel vagy bármilyen társadalmi, kulturális jelenséggel kapcsolatban.³ Éppen ezért nem meglepő, hogy az összeesküvés-elméletek kifejezést gyakorta negatív értelemben használjuk, miközben épp hogy csak elkezdtük megérteni működésüket, kulturális és pszichológiai jelentőségüket.

A jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy rávilágítsak az összeesküvés-elméletek működésének pszichológiai hátterére a kurrens szociálpszichológiai kutatások és elméleti megközelítések alapján, különös tekintettel a kollektív történelmi traumák és az összeesküvés-elméletek kapcsolatára.

Mik azok az összeesküvés-elméletek?

Mielőtt mélyebben megismernénk az összeesküvés világát, érdemes néhány fogalmat tisztázni. Az egyik lényeges distinkció, amit szükséges megtennünk, az a különbség összeesküvés és összeesküvés-elmélet között. Az előbbit általában úgy definiálják, mint két vagy több személy által kialakított titkos tervet,⁴ ami rendszerint valamilyen politikai vagy gazdasági hatalom megszerzésére, megállapodások vagy jogok megszegésére, információk visszatartására irányul.⁵ Míg az összeesküvés-elméleteket vagy konteókat olyan teóriáknak tekintjük, amelyek két vagy több személy ártó szándékú

² DOUGLAS et al. 2019.

³ BUTTER – KNIGHT 2020.

⁴ KEELEY 1999.

⁵ DOUGLAS et al. 2019.

titkos összeesküvéssel hivatott magyarázni jelentős politikai vagy társadalmi eseményeket.⁶ Fontos megjegyezni, hogy az összeesküvés-elmélet középpontjában az összeesküvés állítása történik, ami lehet igaz vagy hamis is. A jelen tanulmány megközelítésében ez utóbbi szempont kevésbé releváns, mivel a pszichológusok számára sokkal érdekesebb kérdés az, hogy az emberek miért is hisznek az összeesküvés-elméletekben.

Egy több mint 11 ezer ember és kilenc ország bevonásával készült reprezentatív felmérésből kiderült, hogy a britek 60%-a hisz legalább egy összeesküvés-elméletben az ország vezetésével vagy általában az információk valóságtartalmával kapcsolatban. A Brexitre szavazók majdnem fele (47%) úgy vélte, hogy a kormány szándékosan elhallgatta az igazságot arról, hogy hány bevándorló él az Egyesült Királyságban. A Trump-szavazók 47%-a hitte, hogy az ember okozta globális felmelegedés egy átverés. A vizsgált országok közül Svédországban voltak az emberek a legkevésbé fogékonyak az összeesküvés-elméletekre: 52%-uk hitt a kutatók által megkérdezett egy vagy több elméletben, szemben a Magyarországgal, ahol ez az arány 85% volt, míg az Egyesült Államokban 64%, Franciaországban pedig 76%.⁷ Az idézett felmérés is jól illusztrálja, hogy az összeesküvés-elméletek milyen jelentős mértékben részévé váltak a hétköznapiaknak, és ezzel párhuzamosan egyre nagyobb igény mutatkozik arra, hogy megértsük szerepüket az emberi gondolkodásban és viselkedésben. Az utóbbi évtizedben a témával kapcsolatban megjelent kutatások eredményei abba az irányba mutatnak, hogy az emberek azért hisznek az összeesküvés-elméletekben, mert azok kielégítik olyan lényeges társas motivációs igényeiket, mint világ és környezet megértésére (episztemikus), a valóság kontrollálására és a

⁶ GOERTZEL 1994.

⁷ YouGov 2018.

biztonságérzet megteremtésére (egzisztenciális), valamint a pozitív társas önkép fenntartására (szociális) irányuló törekvések.⁸

Az *episztemikus*, vagy ismereti motiváció az ember azon alapvető igényét jelöli, hogy a világról egy stabil és kiszámítható képet tartson fenn;⁹ az eseményeket olyanformán magyarázza, ami képes csillapítani a kíváncsiságát, az ismeretlentől való félelmét, és segít értelmet találni a komplex és véletlenszerűnek tűnő információk között.¹⁰ Az összeesküvés-elméletek kiválóan alkalmasak ezen szükséglet kielégítésére, hiszen komplex és nehezen átlátható helyzetekre leegyszerűsítő és könnyen kezelhető válaszokat nyújtanak.

Az összeesküvés-elméletek általában jóval gyakrabban jelennek meg bizonytalan helyzetekben,¹¹ nagy horderejű, jelentős események után (pl. Kennedy-gyilkosság,¹² 9/11 terrortámadás¹³), és elfogadásuk magasabb azok körében, akik hajlamosak mintázatokat keresni az események között,¹⁴ az intuitív gondolkodásra,¹⁵ vagy igénylik a gyors és ellentmondásokat nem tűrő megoldásokat.¹⁶ Ezek az eredmények azt mutatják, hogy az összeesküvés-elméletek vonzóak lehetnek olyan helyzetekben, amelyek nagyfokú bizonytalansággal járnak, ugyanakkor a helyzet megértésében bizonyos mentális működésmódok gátat képezhetnek az információfeldolgozás és a történések racionális alapokon történő kezelése között, ezáltal növelve az összeesküvés-elméletek elfogadását.

Az értelem és magyarázat keresése mellett azok a helyzetek is kedveznek az összeesküvés-elméletek kialakításának és elfogadásának, amelyek az emberek *egzisztenciális* szükségleteit fenyegetik.

⁸ DOUGLAS – SUTTON – CICHOCKA 2017.

⁹ HEIDER 1958/2003.

¹⁰ GROH 1987; HOFSTADTER 1966.

¹¹ VAN PROOIJEN – JOSTMANN 2013; VAN PROOIJEN – DOUGLAS 2017.

¹² KNIGHT 2000.

¹³ STEMPEL – HARGROVE – STEMPEL 2007.

¹⁴ WHITSON – GALINSKY 2008.

¹⁵ VAN PROOIJEN – KLEIN – ĐORĐEVIĆ 2020.

¹⁶ LEMAN – CINNIRELLA 2013.

Az alacsony észlelt kontroll, a cselekvőképesség hiánya vagy a nem kielégítő hivatalos magyarázatok alapvetően veszélyeztetik az ember biztonságerzetét, és olyan kompenzációs manővereket indíthatnak el, amelyekben az összeesküvés-elméletek a vélt titkos csálások leleplezésével bizonyosságot és egyben egy jobb (elfogadhatóbb) alternatívát nyújtanak a történések megértéséhez.¹⁷ Az egzisztenciális szükséglet jelentőségét bizonyítják azok a kutatások, amelyek összefüggést találtak az összeesküvés-elméletek elfogadása és a magas tehetetlenség és alacsony társadalmi kontroll érzése,¹⁸ valamint a magas szorongás¹⁹ és magas észlelt anomia²⁰ között. Az összeesküvés-elméletek azon túl, hogy a komplex és gyakran nehezen megragadható valóságot leegyszerűsítik és kezelhető formában tárlják, gyakran a társadalmi rendszer védelmét is ellátják.²¹

A harmadik lényeges tényező a *társas szükséglet*, amely azon igényt tükrözi, hogy az egyén magáról és a csoportjáról (pl. nemzet, politikai párt, vallási felekezet) pozitív képet tartson fent. Az összeesküvés-elméletek úgy járulnak hozzá a pozitív önértékeléséhez, hogy leértékelnek vagy hibáztatnak más csoportokat.²² Alapvetően két csoportra osztják az embereket: azokra, akik hisznek a konteókbán vagy azokat megalkotják és azokra, akik ezekben az elméletekben összeesküvőként vannak megjelölve.²³ Ennélfogva az összeesküvés-elméletek kedveznek az olyan eseményértelmezéseknek, amiben más csoportokat (pl. bankárok, zsidók, a kormány vagy a gyógyszergyártó cégek) ellenséges összeesküvőkként lehet megjeleníteni, akik szándékosan veszélyeztetik a saját csoport jólétét.²⁴

17 DOUGLAS – SUTTON – CICHOCKA 2017.

18 NYHAN 2017; SULLIVAN – LANDAU – ROTHSCHILD 2018.

19 SWAMI et al. 2016.

20 BRUDER et al. 2013.

21 FEDERICO – WILLIAMS – VITRIOL 2018.

22 CICHOCKA – MARCHLEWSKA – GOLEC DE ZAVALA 2016.

23 KOFTA – SEDEK 2005; CICHOCKA et al. 2016.

24 BILEWICZ – KRZEMINSKI 2010.

A hátrányos helyzetű vagy fenyegetett csoportok különösen hajlamosak hinni az összeesküvés-elméletekben,²⁵ amelyek lényegében a csoport identitásának, önképének védelmét szolgálják. Szélsőséges esetekben az elméletek a valóság normatív felfogását jeleníthetik meg, és ennél fogva a konteók elfogadása a csoporthoz való tartozás alapvető motívumát képezheti, így befogadásukat követően az egyén valóságértelmezésének tartós és integrált részévé válnak.

Az összeesküvés jellegű válaszoknak alapvető összetevői vannak, amelyek együttes jelenléte szükséges ahhoz, hogy valamit összeesküvés-elméletnek hívjunk.²⁶ Egy esemény elemei között észlelt kauzális *mintázat* észlelése az asszociatív tanulás adaptív képessége és egyben az összeesküvés-elméletek kialakításának egyik alapja. Az okok és a lehetséges hatások felismerése olyan alapvető emberi képesség, ami lehetővé teszi, hogy észleljük a veszélyt, bejósoljuk a következők eredményeket és viselkedésünket a környezeti tényezőkhez igazítva alakítsuk.²⁷ Amíg az észlelt mintázatok általában valódi és hasznos felismerésekhez vezetnek (pl. a romlott étel fogyasztása megbetegít), előfordul, hogy az emberek tévesen állapítanak meg összefüggéseket, amelyek valójában nem léteznek,²⁸ – ami a konteók kapcsán gyakorta tapasztalható. Másik lényeges „hozzávaló” az észlelt *ágencia*, ami azon alapvető emberi hajlamot jelöli, hogy mások cselekvései mögött célokat és szándékot feltételezünk.²⁹ Az összeesküvés-elméletek hajlamosak túlzó mértékű-, mi több, ártó szándékot látni mások cselekvése mögött és alábecsülni a véletlen vagy az emberi tévedés lehetőségét,³⁰ ami még kifejezettebben jelenik meg magas bizonytalanság esetén.³¹ Ha valaki úgy értelmezi a 2010-ben Szmolenszk mel-

25 USCINSKI – PARENT 2014.

26 VAN PROOIJEN – VAN VUGT 2018.

27 TODD – HERTWIG – HOFFRAGE 2015.

28 GILOVICH – VALLONE – TVERSKY 1985.

29 HEIDER – SIMMEL 1944.

30 DOUGLAS et al. 2016.

31 LAURIN – KAY – MOSCOVITCH 2008.

letti erdőbe lezuhant lengyel gép katasztrófáját, mint ami az időjárási körülmények hatására bekövetkező szerencsétlenség, az még nem összeesküvés-elmélet. Azonban, ha valaki úgy látja, hogy orosz titkosügynökök szándékosan robbantották fel a gépet, az már összeesküvés-elméletnek tekinthető. A harmadik összetevő tehát a *koalíció*, vagyis egy szövetség, emberek csoportja, akik a tervet kitalálják és együttműködnek a végrehajtása érdekében. Mindezekon felül lényeges még, hogy az összeesküvés-elméletek mindig tartalmaznak egy *fenyegető* összetevőt, ami egy ártó, megfélemlítő terv, amit az összeesküvő csoport *titkol*, ami okán létezését nehéz bizonyítani.³²

Kollektív traumák mint egzisztenciális fenyegetés

A kutatási és történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az összeesküvés-elméletek leginkább váratlan, krízishelyzetekben jelennek meg, mint például terrortámadás, háborús veszteségek, gazdasági vagy politikai válságok, gyors társadalmi változások esetében.³³ Az ember alapvető szükséglete, hogy a vele történt és a körülötte lévő eseményeket megértse,³⁴ különösen akkor, amikor ezen események negatív hatással vannak vagy lehetnek az életére.³⁵ Ezek alapjaiban fenyegetik az emberek biztonságérzetét, egzisztenciáját és szükségszerűen indukálják a megértés kognitív és társas folyamatait. A fenyegető eseményről egy jól megragadható, koherens ok-okozati értelmezés kialakítása a kiszámíthatóság és a bejósolhatóság megnyugtató érzését eredményezheti. Vagyis, ha tudom mivel állok szemben, akkor azt is meg tudom mondani, hogy milyen körülmények között számíthatok az esemény jövőbeni előfordulására.

³² VAN PROOIJEN – VAN VUGT 2018.

³³ VAN PROOIJEN – DOUGLAS 2017.

³⁴ HEIDER 1958.

³⁵ BRUCKMÜLLER et al. 2017.

Az egzisztenciális fenyegetés modellje³⁶ mellett érvel, hogy az összeesküvés-elméletek három alapvető motívuma (egzisztenciális, episztemikus és társas) egymástól nem függetlenül, hanem meghatározott oki láncolatban hatnak egymásra: az egzisztenciális fenyegetés (háború) érzése növeli az episztemikus szükségletek (a helyzet értelmezésének és magyarázatok kialakításának igénye) megjelenését, ami elősegíti az összeesküvés-elméletek kialakulását, ami gyakran a csoport védelmét szolgálja.

A kollektív traumák identitásfenyegető események, amelyek alapjaiban rengetik meg a csoport önelképzelését.³⁷ A traumatikus esemény emlékezete nem csupán az esemény reprodukcióját jelenti, hanem egy folytonos rekonstrukciót is, aminek célja, hogy a csoport számára elfogadható módon értelmezze az eseményt.³⁸ Halbwachs szerint a csoport emlékezetében soha nem a múltat magát őrzi meg, hanem csupán az marad meg belőle, amit a csoport a mindenkori vonatkoztatási keretei között rekonstruálni képes,³⁹ vagyis amit értelmezni tud a csoport mindenkori pszichológiai szükségleteinek megfelelően. Ebben a folyamatban a kollektív emlékezés két lényeges csoportszükségletet elégít ki egyszerre: az ismereti vagy episztemikus- és az identitás-szükségletet.⁴⁰ Az előbbi azt az igényt tükrözi, hogy tagok megismerjék a csoport eredetét: azaz arra a kérdésre felel, hogy honnan jöttünk és mi történt velünk,⁴¹ míg az utóbbi az események rekonstrukcióját a csoport aktuális önelképzelési igényéhez igazítja – ügyelve az identitás folytonosságára⁴² és törekedve a pozitív önkép⁴³ fenntartására. Némileg ellentmondani

.....
³⁶ VAN PROOIJEN 2020.

³⁷ LÁSZLÓ 2013; ALEXANDER et al. 2004.

³⁸ HIRSCHBERGER 2018.

³⁹ HALBWACHS 2021.

⁴⁰ LICATA – MERCY 2015.

⁴¹ LIU – HILTON 2005.

⁴² SANI et al. 2008.

⁴³ TAJFEL – TURNER 1986.

látszik ennek az a tény, hogy számos nemzet őrzi emlékezetében az elszenvedett traumáit. Sőt, Volkan választott traumának⁴⁴ nevezi azt a jelenséget, amikor a csoport képtelen a trauma feldolgozására, és ehelyett az önmeghatározásának epicentrumába állítja azt. A választott traumák olyan történeti sémákba ágyazódnak, amelyek hangsúlyozzák a „vérben járás” – az elszenvedett trauma – szükségességét a szabadság, függetlenség és a csoport biztonsága felé vezető úton.⁴⁵ De mi érdeke fűződik a csoportnak a trauma fenntartásához? Lehet-e adaptív egy trauma emlékezete, és mi a szerepe ebben az összeesküvés-elméleteknek?

Az egyik kézenfekvő evolúciós magyarázat, hogy a traumatikus esemény életben tartása az esetleges jövőbeni esemény megismétlődésére készíti fel a csoportot. Ezt kiválóan példázza a Washington környékén élő amerikai őslakosok példája, akik számos anekdotával rendelkeznek arról, hogy felmenőik miként élték túl a földrengéseket és a szökőárakat az évszázadok során.⁴⁶ A történetek nem csupán a közelgő cunami jeleiről szólnak, de arra vonatkozóan is adnak támpontot, hogy mit kell ilyenkor tenni: „fuss magasabbra!”. Több megfigyelés is arról számolt be, hogy ezen a környéken kialakult szökőárak áldozatai többségében azok a turisták voltak, akik nem ismerték sem az ilyenkor hallható szirénák jelentését, sem az itt élő közösségek kulturális történeteit. Ez a példa is mutatja, hogy a traumák életben tartása gyakran a közösség túlélését szolgálhatják.

A természeti katasztrófákhoz hasonlóan az ember által okozott traumák esetében is adaptív lehet a tragikus események emlékezete, hiszen nemzedékeken keresztül informálja a tagokat arról, hogy kik az ellenségek, kiktől kell tartani, vagy a jövőben kiktől érdemes távol maradni. Azonban vannak olyan esetek, amikor a

⁴⁴ VOLKAN 2001.

⁴⁵ RESENDE – BUDRYTE 2014.

⁴⁶ MERCER et al. 2012.

körülmények változása ellenére, például amikor az ellenség már nem ellenség többé, a csoport aktívan fenntartja a korábban elszenvedett események emlékét, és készenlétben áll egy esetleges támadás esetére. Vehetjük itt Dél-Korea esetét példának, ahol még mindig tartanak attól, hogy Japán egyszer visszatér hódító múltjához, noha a II. világháború óta Japán az egyik olyan ország, ahol GDP-arányosan a legkevesebbet költenek katonai kiadásokra.⁴⁷ Több kutatás irányult az elmúlt időszakban Németországra is, ami jelentős változásokon ment keresztül a II. világháború óta. Az eredmények azt mutatják, hogy ezt a változást a szomszédos (Franciaország, Lengyelország) és nem szomszédos (Oroszország, Tajvan, Fülöp-szigetek) országok is elismerik, ami leginkább annak köszönhető, hogy képesek elválasztani jelenlegi Németország képét a múltbeli történésektől.⁴⁸ Ami viszont nem mondható el azokról az izraeli résztvevőkről, akik erősen ambivalens módon viszonyulnak a német társadalomhoz, és kevésbé hajlanak arra, hogy a múltat lezárják.⁴⁹ Látható, hogy a traumák akkor is makacsul tartják magukat, amikor az elkövető csoport megváltozott, nem jelent veszélyt, vagy már nincs jelen. A traumát átélt csoportokra jellemző, hogy az éberség,⁵⁰ ami egyébként a trauma természetes velejárójaként generalizálódik, és egy konkrét célcsoport nélküli, krónikus és diffúz jellegű éberséggé alakul, amely általában megjelenik minden csoporttal szemben,⁵¹ és olyannyira elhatalmasodhat, hogy a vélt veszélyekre irányuló kényszeres figyelem megakadályozza a pozitív csoportközi jelzések észlelését.⁵²

47 IMHOFF et al. 2017; HOLMES 2015.

48 HANKE et al. 2013.

49 IMHOFF et al. 2017.

50 KIMBLE – HYATT 2019.

51 HIRSCHBERGER – PYSZCZYNSKI – EIN-DOR 2010.

52 HIRSCHBERGER et al. 2017.

Kollektív áldozati tudat és az összeesküvés-elméletek

Amikor a csoport más csoportokhoz fűződő viszonyát egy vagy több trauma ilyen mértékben befolyásolja, akkor ez már nem tekinthető adaptívnak, és nagymértékben hasonlít ahhoz a jelenséghez, amit kollektív áldozati tudatnak⁵³ hív a szakirodalom. A kollektív áldozati tudat egy sajátos vélekedésrendszerrel/gondolkodásformával jellemezhető identitásállapot, amiben a csoport a vele szemben elkövetett múltbeli sérelmeket szándékosnak és igazságtalannak tartja, amit úgy érzi, hogy nem érdemelt meg, és amit nem tudott kivédeni. Amikor egy trauma a csoport önelképzelésének központi témájává válik, akkor ez hosszú távon meghatározza a csoport érzelmi, tudati és viselkedéses mintázatait,⁵⁴ más csoportokhoz való viszonyulás normatív formáit.⁵⁵

Az önmeghatározás központi elemévé vált áldozati élmény növeli a csoport bizalmatlanságát, a gyanakvását és csökkenti más csoportok szenvedései iránti együttérzését.⁵⁶ Az áldozatiság élménye szélsőséges önbizalomhoz vezethet a morális feljogosítottság érzésén keresztül, ami az önvédelem jogos igényének illúziója révén akár fizikai agresszióban is torkollhat.⁵⁷ A kollektív áldozatiság olyan mértékben képes érzelmi és tudati szinten befolyásolni a csoport működését, hogy az azokban a helyzetekben is hajlamos magára áldozatként tekinteni, ahol vitatható az áldozati pozíciója,⁵⁸ vagy ahol jelentős

.....
⁵³ BAR-TAL et al. 2009.

⁵⁴ LÁSZLÓ – FÜLÖP 2011.

⁵⁵ BILALI – ROSS 2012; SZABÓ – MÉSZÁROS 2018; SZABÓ – VOLLHARDT – MÉSZÁROS 2020.

⁵⁶ MACK 1990.

⁵⁷ VOLLHARDT 2009; SCHORI-EYAL et al.; SZABÓ – MÉSZÁROS – CSERTŐ 2017.

⁵⁸ HIRSCHBERGER 2018.

fenyegetést észlel.⁵⁹ Az áldozati tudatra jellemző továbbá az „ostromentalitás”,⁶⁰ ami egy tartósan defenzív állapotban tartja a csoportot, és ami kedvez az összeesküvés-elméletek kialakításának.

A bizonytalanság érzése, a kontrollvesztéstől való félelem és az általános bizalmatlanság a traumatikus események pszichés következményei, de egyben az összeesküvés-elméletek kialakulásának alapvető feltételei is. Kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy a traumatikus események kedveznek az összeesküvés-elméletek kialakulásának, de ezen túlmenően az újabb kutatások azt is bizonyították, hogy a múltbeli történelmi traumák emlékezete és különösen a kollektív áldozati identitás az összeesküvés mentalitás kialakulását eredményezheti.⁶¹ Ebben az esetben viszont nem csupán konkrét összeesküvés-elméletek elfogadásáról van szó, hanem egy összeesküvés jellegű gondolkodásra való hajlam⁶² kialakulásáról, ami jellemzően magasabb azon nemzeti csoportok esetében, ahol a múltbeli traumák a nemzeti öntudat alapjait képezik.⁶³

Az elmúlt évtizedben intenzív figyelem irányult a két jelenség kapcsolatának vizsgálatára, és a bizonyítékok eléggé meggyőzőek arra nézve, hogy a kollektív áldozati tudat és az összeesküvés mentalitás szoros összefüggést mutat eltérő társadalmi és politikai kontextusokban.⁶⁴ Lévén, hogy a magyar történelmi emlékezet egy olyan regresszív pályát követ,⁶⁵ amiben a magyar nemzeti identitást a kollektív áldozati tudat uralja,⁶⁶ nem meglepő, hogy magyar mintán is azt az eredményt kapták, hogy a magas kollektív áldozati tudat fegékonyabbá teszi a személyeket egy általános összeesküvés jellegű

⁵⁹ SHNABEL – NOOR 2012.

⁶⁰ BAR-TAL – ANTEBI 1992.

⁶¹ USCINSKI 2018.

⁶² IMHOFF – BRUDER 2014.

⁶³ SORAL et al. 2018.

⁶⁴ PANTAZI et al. 2022.

⁶⁵ LÁSZLÓ 2012; KOVÁCS – PÁNTYA 2012.

⁶⁶ SZABÓ – VOLLHARDT – MÉSZÁROS 2020.

gondolkodásmódra.⁶⁷ Úgy tűnik továbbá, hogy az összeesküvés mentalitás visszahat a történelmi emlékezetre, és olyan események felidézését valószínűsíti, amelyek kongruensek a kollektív áldozati identitással. Egy hazai vizsgálatban⁶⁸ arra kértük a résztvevőket, hogy nevezzenek meg három jelentős történelmi eseményt az elmúlt száz évből, melyek a magyar nemzetre jelentős hatást gyakoroltak. Azok a személyek, akik magas pontszámot értek el az összeesküvés mentalitás skálán, gyakrabban választottak 20. századi negatív eseményeket (pl. I. és II. világháború, 1956-os forradalom, trianoni békeszerződés vagy a rendszerváltás). Az események kiválasztását követően a személyeknek értékelniük is kellett az eseményeket aszerint, hogy mennyire tartják pozitívnak vagy negatívnak. Ezekből az értékelésekből érdekes módon az is látható volt, hogy a magas összeesküvés mentalitással rendelkező személyek az olyan ambivalens eseményeket, mint az '56-os forradalom és a rendszerváltás rendre negatívabban értékelték, mint azok a személyek, akik alacsony értékekkel rendelkeztek az összeesküvés mentalitás tekintetében. A kollektív áldozati élményt sajátos elbeszélői stratégiák is biztosítják, amiben az ellenséges csoportok rendre magasabb ágenciával és ártó szándékkal rendelkeznek, míg a saját csoport passzív, elszenvedő pozícióban jelenik meg.⁶⁹ A legújabb kutatások azt is mutatják, hogy a magas kollektív áldozati tudattal rendelkező személyek sokkal fogékonyabbak az ilyen történelmi struktúrákra.⁷⁰

„Az összeesküvés-elméletek a veszteseknek valók”, állítja Uscinski és Parent⁷¹ azonos című tanulmányukban, amelyben amellet érvelnek, hogy az összeesküvés-elmélet egyfajta megküzdési módnak tekinthető, ami segít megbirkózni a külső vagy belső hatalmi csoportok felől érkező egzisztenciális fenyegetésekkel. Különösen

67 VINCZE – AMREIN-WEINER – NÉMETH é.n.

68 VINCZE et al. 2021.

69 LÁSZLÓ 2012.

70 JENEI et al. é.n.

71 USCINSKI – PARENT 2014.

alkalmasak az összeesküvés-elméletek a csoportközi konfliktusokból (háborúk, választások) származó veszteségek, sérelmek kezelésére, mivel egyszerre képesek előmozdítani a trauma által előidézett megbomló csoportegység helyreállítását⁷² és a csoport értékeinek, pozitív önképének visszaállítását.⁷³ Az ellenséges csoport összeesküvő szerepbe történő helyezésével világosan kijelöli a csoport fenyegetésének okozóját, emellett egyszerű és könnyen befogadható magyarázatot nyújt az esemény miéértjére vonatkozóan. Vegyük észre, hogy az összeesküvés-elmélet felépítésében az ágenciával és az ártó szándékkal felruházott ellenséges csoport képe rezonál a kollektív áldozati tudat sajátos narratív elbeszélői módjával.

Ezzel párhuzamosan a csoport magát szükségszerűen az áldozat pozíciójába helyezi és felülértékeli, ami gyakran túlzó mértéket is ölthet, mint a kollektív nárcizmus⁷⁴ állapota. A kutatások azt mutatják, hogy a kollektív nárcizmus, a csoport túlzó nagyszerűségébe vetett hit, hajlamosít az összeesküvés-elméletek elfogadására.⁷⁵ Azok a lengyel résztvevők, akik egy vizsgálatban magas értéket értek el a kollektív nárcizmus skálán, egyetértettek azzal, hogy a nyugati államok összeesküdtek a lengyelekkel szemben, hogy aláássák a lengyelek kelet-európai kommunista rendszerek felszámolására tett erőfeszítéseit.⁷⁶

A kollektív áldozati tudat kialakulásával a csoport tartósan védkező állapotba kerül, amit gyakran a sérülékenység, általános bizalmatlanság és az igazságtalanság érzése jellemez, ami egyfajta kényszeres éberséggel párosul.⁷⁷ A magas kollektív áldozati tudattal rendelkező személyek a csoport (pl. nemzet) értékeit veszélyben érzik, alapvetően bizalmatlanok más csoportokkal szemben, és sérelmezik a velük szembeni igazságtalannak érzett múltbeli bánásmódot.

72 DOUGLAS – SUTTON – CICHOCKA 2017.

73 PANTAZI et al. 2022.

74 CICHOCKA et al. 2016.

75 GOLEC DE ZAVALA – FEDERICO 2018.

76 CICHOCKA et al. 2016

77 BAR-TAL et al. 2009; EIDELSON – EIDELSON 2003.

Az újabb kutatási eredmények azt mutatják, hogy ezek az ún. „veszélyes hiedelmek”⁷⁸ közvetítő szerepet játszanak a kollektív áldozati élmény és az összeesküvés mentalitás között a csoporttal (nemzettel) való azonosulás mellett.⁷⁹ Azaz, feltételezhetően a kollektív áldozati múlt ismerete és elfogadása önmagában nem feltétlenül elegendő az összeesküvés-elméletek elfogadásához. Noha a trianoni trauma a magyar nemzeti identitás központi része, amit minden magyar ember ismer, ez a történelmi tudás önmagában nem hajlamosít az összeesküvés jellegű magyarázatok kialakítására. Úgy tűnik viszont, hogy azok a személyek, akik a nemzet múltbeli szenvedéseinek és veszteségeinek emlékezetét fontosnak tartják, és a magyar múlt kapcsán hajlamosak ezekre a traumatikus eseményekre emlékezni, nagyobb általános bizalmatlansággal rendelkeznek, ami önmagában vonzóbbá teszi számukra az események összeesküvés jellegű magyarázatainak elfogadását. Az összeesküvés-elméletek elfogadását azonban önmagában a nemzettel való nárcisztikus jellegű azonosulás is ki tudja váltani, ami azt mutatja, hogy az összeesküvés-elméletek amellet, hogy elősegítik a helyzet megértését és ezáltal a bizonytalanság csökkentését, a társas motívumok kielégítésén keresztül a csoport önképének védelmét is ellátják.⁸⁰

Noha a kollektív összeesküvés mentalitás a legtöbb esetben inkább maladaptív állapotnak tekintjük, egy megküzdési mód is egyben, ahogyan a csoportok az olyan kedvezőtlen helyzetekhez igazodtak, amikben összeesküvések áldozatai voltak, és amelyeket visszamenőleg összeesküvésként lehet értelmezni. Az összeesküvés mentalitás túlzott éberséget eredményezhet, ami viszont adaptív lehet a jövőbeni esetleges áldozattá válás megelőzésének tekintetében. Azonban azt is érdemes kiemelni, hogy a magas kollektív áldozati

⁷⁸ EIDELSON – EIDELSON 2003.

⁷⁹ VINCZE – AMREIN-WEINER – NÉMETH é.n.; PANTAZI et al. 2022; SORAL et al. 2018.

⁸⁰ BIDDLESTONE et al. 2021.

tudat, ami hajlamosít az összeesküvés-elméletekre, egyben a társadalom polarizációjához is vezethet. Lengyel mintán végzett vizsgálatban azokra a személyekre, akik magas kollektív áldozati tudattal rendelkeztek, jellemzőbb volt a távolságtartás azoktól, akik nem osztották összeesküvés jellegű nézeteiket, és inkább igényelték azok közelségét, akik hittek az általuk képviselt összeesküvés-elméletekben. Hasonló jelenséget találtak a kutatók azon résztvevők között, akik elutasították a kérdéses eseményre (szmolenszki repülőgép katasztrófa) vonatkozó összeesküvés-elméleteket.⁸¹ Mindezek arra hívják fel a figyelmet, hogy a történelem eltérő percepciója (kollektív áldozati tudat) a jelen események másfajta szemléletét eredményezheti (összeesküvés-elméletek elfogadása vagy elutasítása), ami végsősoron akár a társadalom polarizációjához vezethet.

Rövidítések

ALEXANDER et al. 2004	ALEXANDER, Jeffrey C. – EYERMAN, Ron – GIESEN, Bernard – SMELSER, Neil J. – SZTOMPKA, Piotr: Cultural Trauma and Collective Identity. Los Angeles, 2004.
BAR-TAL – ANTEBI 1992	BAR-TAL, Daniel – ANTEBI, Dikla: Beliefs about Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality. <i>Political Psychology</i> 13. (1992:4) 633–645.
BAR-TAL et al. 2009	BAR-TAL, Daniel – CHERNYAK-HAI, Lily – SCHORI, Noa – GUNDAR, Ayelet: A Sense of Self-Perceived Collective Victimhood in Intractable Conflicts. <i>International Review of the Red Cross</i> 91. no. 874. (2009) 229–258.
BIDDLESTONE et al. 2021	BIDDLESTONE, Mikey – GREEN, Ricky – CICHOCKA, Aleksandra – SUTTON, Robbie – DOUGLAS, Karen: Conspiracy Beliefs and the Individual, Relational – Collective Selves. <i>Social and Personality Psychology Compass</i> 15. (2021:10) 1–18.

⁸¹ BILEWICZ et al. 2019.

- BILALI – ROSS 2012 BILALI, Rezarta – ROSS, Michael A.: Remembering Intergroup Conflict. In: *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, Ed. TROOP, Linda R. London, 2012. 123–136.
- BILEWICZ et al. 2019 BILEWICZ, Michal – WITKOWSKA, Marta – PANTAZI, Myrto – GKINOPOULOS, Theofilos – KLEIN, Olivier: Traumatic rift: How conspiracy beliefs undermine cohesion after societal trauma?. *Europe's Journal of Psychology* 15. (2019:1) 82–93.
- BILEWICZ-KRZEMINSKI 2010 BILEWICZ, Michal – KRZEMINSKI, Ireneusz: Anti-Semitism in Poland and Ukraine: The Belief in Jewish Control as a Mechanism of Scapegoating. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)* 4. (2010:2) 234–243.
- BRUCKMÜLLER et al. 2017 BRUCKMÜLLER, Susanne – HEGARTY, Peter – TEIGEN, Karl Halvor – BÖHM, Gisela – LUMINET, Olivier: When Do Past Events Require Explanation? Insights from Social Psychology. *Memory Studies* 10. (2017:3) 261–273.
- BRUDER et al. 2013 BRUDER, Martin – HAFFKE, Peter – NEAVE, Nick – NOURIPANAH, Nina – IMHOFF, Roland: Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology* 4. (2013) 1–15.
- BUTTER – KNIGHT 2020 BUTTER, Michael – KNIGHT, Peter: *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. London, 2020.
- CICHOCKA et al. 2016 CICHOCKA, Aleksandra – MARCHLEWSKA, Marta – GOLEC DE ZAVALA, Agnieszka – OLECHOWSKI, Mateusz: They Will Not Control Us”: Ingroup Positivity and Belief in Intergroup Conspiracies. *British Journal of Psychology* 107. (2016:3) 556–576.
- DOUGLAS et al. 2016 DOUGLAS, Karen M. – SUTTON, Robbie M. – CALLAN, Mitchell J. – DAWTRY, Rael J. – HARVEY, Annelie J.: Someone Is Pulling the Strings: Hypersensitive Agency Detection and Belief in Conspiracy Theories. *Thinking & Reasoning* 22. (2016:1) 57–77.
- DOUGLAS et al. 2019 DOUGLAS, Karen M. – USCINSKI, Joseph E. – SUTTON, Robbie M. – CICHOCKA, Aleksandra – NEFES, Turkey – ANG CHEE, Siang – DERAVI, Farzin: Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology* 40. (2019) 3–35.

- DOUGLAS – SUTTON – CICHOCKA 2017 DOUGLAS, Karen M. – SUTTON, Robbie M. – CICHOCKA, Aleksandra: The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science* 26. (2017:6) 538–542.
- EIDELSON – EIDELSON 2003 EIDELSON, Roy J. – EIDELSON, Judy I.: Dangerous Ideas: Five Beliefs That Propel Groups toward Conflict. *American Psychologist* 58. (2003:3) 182–192.
- FEDERICO – WILLIAMS – VITRIOL 2018 FEDERICO, Christopher M. – WILLIAMS, Allison L. – VITRIOL, Joseph A.: The Role of System Identity Threat in Conspiracy Theory Endorsement. *European Journal of Social Psychology* 48. (2018:7) 927–938.
- GILOVICH – VALLONE – TVERSKY 1985 GILOVICH, Thomas – VALLONE, Robert – TVERSKY, Amos: The Hot Hand in Basketball: On the Misperception of Random Sequences. *Cognitive Psychology* 17. (1985:3) 295–314.
- GOERTZEL 1994 GOERTZEL, Ted: Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15. (1994:4) 731–742.
- GOLEC DE ZAVALA – FEDERICO 2018 GOLEC DE ZAVALA, Agnieszka – FEDERICO, Christopher M.: Collective Narcissism and the Growth of Conspiracy Thinking over the Course of the 2016 United States Presidential Election: A Longitudinal Analysis. *European Journal of Social Psychology* 48. (2018:7) 1011–1018.
- GROH 1987 GROH, Dieter: The Temptation of Conspiracy Theory, or: Why Do Bad Things Happen to Good People? Part I: Preliminary Draft of a Theory of Conspiracy Theories. In: *Changing Conceptions of Conspiracy*. Eds. Graumann, Carl F. – Moscovici, Serge. New York, 1987. 1–13.
- HALBWACHS 2021 HALBWACHS, Maurice: *Az Emlékezés Társadalmi Kereitei*. Budapest, 2021.
- HANKE et al. 2013 HANKE, Katja – LIU, James H. – HILTON, Denis J. – BILEWICZ, Michał – GARBER, Ilya – HUANG, Li-Li – GASTARDO-CONACO, Cecilia – WANG, Feixue: When the Past Haunts the Present: Intergroup Forgiveness and Historical Closure in Post World War II Societies in Asia and in Europe. *International Journal of Intercultural Relations* 37. (2013:3) 287–301.
- HEIDER 1958 HEIDER, Fritz: *The Psychology of Interpersonal Relations*. London, 1958.

- HEIDER – SIMMEL 1944 HEIDER, Fritz – SIMMEL Marianne: An Experimental Study of Apparent Behavior. *The American Journal of Psychology* 57. (1944:2) 243–259.
- HIRSCHBERGER 2018 HIRSCHBERGER, Gilad: Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology* 9:1441 (2018) 1–14.
- HIRSCHBERGER et al. 2017 HIRSCHBERGER, Gilad – LIFSHIN, Uri – SEEMAN, Stephanie – EIN-DOR, Tsachi – PYSZCZYNSKI, Tom: When Criticism Is Ineffective: The Case of Historical Trauma and Unsupportive Allies. *European Journal of Social Psychology* 47. (2017:3) 304–319.
- HIRSCHBERGER – PYSZCZYNSKI – EIN-DOR 2010 HIRSCHBERGER, Gilad – PYSZCZYNSKI, Tom – EIN-DOR, Tsachi: An Ever-Dying People: The Existential Underpinnings of Israelis' Perceptions of War and Conflict. *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale* 87. (2010:3) 443–457.
- HOFSTADTER 1966 HOFSTADTER, Richard: The Paranoid Style in American Politics. In: *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Ed. Hofstadter, Richard. New York, 1966. 3–40.
- HOLMES 2015 HOLMES, James: Why Korea Still Fears Japan. Text. *The National Interest*. The Center for the National Interest, 28 August 2015. <https://nationalinterest.org/feature/why-korea-still-fears-japan-13725>. (letöltve: 2022.04.25.)
- IMHOFF et al. 2017 IMHOFF, Roland – BILEWICZ, Michał – HANKE, Katja – KAHN, Dennis T. – HENKEL-GUEMBEL, Naomi – HALABI, Slieman – SHANI-SHERMAN, Tal – HIRSCHBERGER, Gilad: Explaining the Inexplicable: Differences in Attributions for the Holocaust in Germany, Israel – Poland. *Political Psychology* 38. (2016:6) 907–924.
- IMHOFF – BRUDER 2014 IMHOFF, Roland – BRUDER, Martin: Speaking (Un-) Truth to Power: Conspiracy Mentality as a Generalised Political Attitude. *European Journal of Personality* 28. (2014:1) 25–43.
- JENEI et al. é.n. JENEI, Dániel Ferenc – VINCZE, Orsolya – HAKOKÖNGÄS, Eemeli Pirttilä – BACKMAN, Anna-Maija – CSERTŐ, István: Making of a Victim: The Perception of Intergroup Conflicts in Light of Past Ingroup Victimization

- J. Results of a Cross-Cultural Study. *European Journal of Social Psychology*, megjelenés alatt.
- KEELEY 1999 KEELEY, Brian L.: Of Conspiracy Theories. *Journal of Philosophy* 96. (1999:3) 109–126.
- KIMBLE – HYATT 2019 KIMBLE, Matthew O. – HYATT, Andrew S.: Vigilance/Avoidance to Expected and Presented Stimuli in Trauma Survivors: An Eye-Tracking Study. *Journal of Trauma & Dissociation* 20. (2019:2) 228–241.
- KNIGHT 2000 KNIGHT, Peter: Conspiracy Culture: From the Kennedy Assassination to the X-Files. London, 2000.
- KOFTE – SEDEK 2005 KOFTA, Mirosław – SEDEK, Grzegorz: Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology* 35. (2005:1) 40–64.
- KOVÁCS – PÁNTYA 2012 KOVÁCS Judit – PÁNTYA János: A vesztes-szerep mintázatai magyar történelmi események értékelésében. In: Nemzeti emlékezhelyek: Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák. Szerk. Kovács Judit – Münnich Ákos. Debrecen, 2012. 33–56.
- LÁSZLÓ 2012 LÁSZLÓ János. Történelemtörténetek: Bevezetés a narratív szociálpszichológiába. Budapest, 2012.
- LÁSZLÓ – FÜLÖP 2011 LÁSZLÓ János – FÜLÖP Éva: Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep. *Pszichológia* 31. (2011:3) 295–315.
- LAURIN – KAY – MOSCOVITCH 2008 LAURIN, Kristin – KAY, Aaron C. – MOSCOVITCH, David A.: On the Belief in God: Towards an Understanding of the Emotional Substrates of Compensatory Control. *Journal of Experimental Social Psychology* 44. (2008:6) 1559–1562.
- LEMAN – CINNIRELLA 2013 LEMAN, Patrick – CINNIRELLA, Marco: Beliefs in Conspiracy Theories and the Need for Cognitive Closure. *Frontiers in Psychology* 4. (2013) 1–10.
- LICATA – MERCY 2015 LICATA, Laurent – MERCY, Aurelie: Collective Memory (Social Psychology Of). In: International Encyclopedia of Social & Behavioral Science. Ed. D. Wright, James. Oxford, 2015. 4. kötet. 194–199.
- LIU – HILTON 2005 LIU, James H. – HILTON, Denis J.: How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Role in Identity Politics. *British Journal of Social Psychology* 44. (2005:4) 537–556.

- MACK 1990 MACK, John E.: The Psychodynamics of Victimization among National Groups in Conflict. *The Psychodynamics of International Relationships* 1. (1990) 119–129.
- MERCER et al. 2012 MERCER, Jessica – GAILLARD, Jean-Christophe – CROWLEY, Katherine – SHANNON, Rachel – ALEXANDER, Bob – DAY, Simon – BECKER, Julia: Culture and Disaster Risk Reduction: Lessons and Opportunities. *Environmental Hazards* 11. (2012:2) 74–95.
- NYHAN 2017 NYHAN, Brendan: Why More Democrats Are Now Embracing Conspiracy Theories. *The New York Times*, 15 February 2017, sec. The Upshot. <https://www.nytimes.com/2017/02/15/upshot/why-more-democrats-are-now-embracing-conspiracy-theories.html>. (letöltve: 2022.04.25.)
- PANTAZI et al. 2022 PANTAZI, Myrto – GKINOPOULOS, Theofilos – WITKOWSKA, Marta – KLEIN, Olivier – BILEWICZ, Michal: “*Historia Est Magistra Vitae*”? The Impact of Historical Victimhood on Current Conspiracy Beliefs. *Group Processes & Intergroup Relations* 25. (2022:2) 581–601.
- VAN PROOIJEN 2020 PROOIJEN, Jan-Willem van: An Existential Threat Model of Conspiracy Theories. *European Psychologist* 25. (2020:1) 16–25.
- VAN PROOIJEN – DOUGLAS 2017 PROOIJEN, Jan-Willem van – DOUGLAS, Karen M.: Conspiracy Theories as Part of History: The Role of Societal Crisis Situations. *Memory Studies* 10. (2017:3) 323–333.
- VAN PROOIJEN – JOSTMANN 2013 PROOIJEN, Jan-Willem van – JOSTMANN, Nils B.: Belief in Conspiracy Theories: The Influence of Uncertainty and Perceived Morality. *European Journal of Social Psychology* 43. (2013:1) 109–115.
- VAN PROOIJEN – VAN VUGT 2018 PROOIJEN, Jan-Willem van – VUGT, Mark van: Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science* 13. (2018:6) 770–788.
- VAN PROOIJEN – KLEIN – MILOSEVIC-DORDEVIC 2020 PROOIJEN, Jan-Willem Van – KLEIN, Olivier – MILOŠEVIĆ DORDEVIC, Jasna.: Social-Cognitive Processes Underlying Belief in Conspiracy Theories. In: Routledge Handbook of Conspiracy Theories. Eds. Butter, Michael – Knight, Peter. London, 2020. 168–180.

- RESENDE –
BUDRYTE 2014
SANI et al. 2008
- RESENDE, Erica – BUDRYTE, Dovile: Memory and Trauma in International Relations. New York, 2014.
- SANI, Fabio – BOWE, Mhairi – HERRERA, Marina – MANNA, Cristian – COSSA, Tiziana – MIAO, Xiulou – ZHOU, Yuefang: Perceived Collective Continuity: Seeing Groups as Entities That Move through Time. *European Journal of Social Psychology* 37. (2008:6) 1118–1134.
- SCHORI-EXAL et al.
2017
- SCHORI-EYAL, Noa – KLAR, Yechiel – ROCCAS, Sonia – MCNEILL, Andrew: The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin* 43 (2017:4) 538–554.
- SHNABEL – NOOR
2012
- SHNABEL, Nurit – NOOR, Masi: Competitive Victimhood Among Jewish and Palestinian Israelis Reflects Differential Threats to Their Identities: The Perspective of the Needs-Based Model. In: *Restoring Civil Societies*. Eds. Jonas, Kai J. – Morton, Thomas A. Oxford, 2012. 192–207.
- SORAL ET AL. 2018
- SORAL, Wiktor – CICHOCKA, Aleksandra – BILEWICZ, Michał – MARCHLEWSKA, Marta: The Collective Conspiracy Mentality in Poland. In: *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Ed. Uscinski, Joseph. Oxford, 2018. 372–384.
- STEMPEL –
HARGROVE –
STEMPEL 2007
- STEMPEL, Carl – HARGROVE, Thomas – STEMPEL, Guido H.: Media Use, Social Structure – Belief in 9/11 Conspiracy Theories. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 84. (2007:2) 353–372.
- SULLIVAN –
LANDAU –
ROTHSCHILD 2018
- SULLIVAN, Daniel – LANDAU, Mark J. – ROTHSCCHILD, Zachary K.: An Existential Function of Enemyship: Evidence That People Attribute Influence to Personal and Political Enemies to Compensate for Threats to Control. *Journal of Personality and Social Psychology* 98. (2010:3) 434–449.
- SWAMI et al. 2016
- SWAMI, Viren – FURNHAM, Adrian – SMYTH, Nina – WEIS, Laura – LAY, Alixe – CLOW, Angela: Putting the Stress on Conspiracy Theories: Examining Associations between Psychological Stress, Anxiety – Belief in Conspiracy Theories. *Personality and Individual Differences* 99. (2016) 72–76.

- SZABÓ – MÉSZÁROS 2018 SZABÓ Zsolt Péter – MÉSZÁROS Noémi: „Egy ezredévi szenvedés...” – Kollektív áldozati hiedelmek és hatásuk. In: A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája. Szerk. Fülöp Éva. – Kővágó Pál. Budapest, 2018. 341–370.
- SZABÓ – MÉSZÁROS – CSERTŐ 2017 SZABÓ Zsolt Péter – MÉSZÁROS Noémi Z. – CSERTŐ István: The Role of Perceived In-Group Moral Superiority in Reparative Intentions and Approach Motivation. *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 912–927.
- SZABÓ – VOLLHARDT – MÉSZÁROS 2020 SZABÓ Zsolt Péter – VOLLHARDT, Johanna Ray – MÉSZÁROS Noémi Zsuzsanna: Through the Lens of History: The Effects of Beliefs about Historical Victimization on Responses to Refugees. *International Journal of Intercultural Relations* 74. (2020) 94–114.
- TAJFEL-TURNER 1986 TAJFEL, Henri – TURNER, John C: The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Psychology of Intergroup Relations* 2. (1986) 7–24.
- TODD – HERTWIG – HOFFRAGE 2015 TODD, Peter M. – HERTWIG, Ralph – HOFFRAGE, Ulrich: Evolutionary Cognitive Psychology. In: The Handbook of Evolutionary Psychology, Ed. Buss, David M. (2015) 776–802.
- USCINSKI 2018 USCINSKI, Joseph: Conspiracy Theories and the People Who Believe Them. Oxford, 2018.
- USCINSKI – PARENT 2014 USCINSKI, Joseph E. – PARENT, Joseph M.: American Conspiracy Theories. Oxford, 2014.
- VINCZE – AMREIN-WEINER – NÉMETH é.n. VINCZE Orsolya – AMREIN-WEINER Hajnalka – NÉMETH Marcell: Kollektív áldozati vélekedések összefüggése a múltbeli és jelenlegi összeesküvés-elméletekkel és a rendszerigazolással. (kézirat)
- VINCZE et al. 2021 VINCZE Orsolya – JENEI Dániel Ferenc – PÓLYA Tibor – ERÁT Dávid: Adjusting to the Canon. Organization of Communicative Memory in Light of Collective Victimization. *Journal of Pacific Rim Psychology* 15. (2021) 1–18.
- VOLKAN 2001 VOLKAN, Vamik D.: Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis* 34. (2001:1) 79–97.
- VOLLHARDT 2009 VOLLHARDT, Johanna R.: The Role of Victim Beliefs in the Israeli-Palestinian Conflict: Risk or Potential for Peace?. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 15. (2009:2) 135–159.

- WHITSON – GALINSKY 2008 WHITSON, Jennifer A. – GALINSKY, Adam D.: Lacking Control Increases Illusory Pattern Perception. *Science* 322. no. 5898. (2008) 115–117.
- YouGov 2018 <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2018/12/14/brexit-and-trump-voters-are-more-likely-believe-co> (letöltve: 2022.04.25.)

Szerzők

- KISANTAL TAMÁS habilitált egyetemi docens, PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
- TAKÁTS JÓZSEF egyetemi adjunktus, PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
- TOMBI BEÁTA habilitált egyetemi docens, PTE BTK, Romanisztika Intézet, Olasz Tanszék
- ANDRÁS CSABA egyetemi adjunktus, PTE BTK Filozófiai, Művészetelméleti és Klasszikus Tudományok Intézete, Filmtudományi és Vizualis Tanulmányok Tanszék
- MÁRKUS BEÁTA tanszékvezető egyetemi adjunktus, PTE BTK, Történettudományi Intézet, Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék
- KOLLER INEZ egyetemi adjunktus, PTE BTK, Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet, Művelődéstudományi Tanszék
- FARKAS JUDIT habilitált egyetemi docens, PTE BTK, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
- VINCZE ORSOLYA tanszékvezető egyetemi adjunktus, PTE BTK, Pszichológia Intézet, Szociál- és Szervezetpszichológiai Tanszék

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt
Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft.
Felelős vezető: Barta Ákos